

203667

542 116

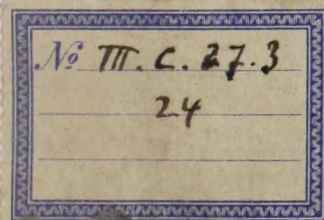
ARANY JÁNOS ÉS A BIBLIA.

A M. TUD. AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
KIADVÁNYA

IRTA

DR. POLLÁK MIKSA

SOPRONI RABBI.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1904.

542 116

Budapest, az Athenaeum részvénytársulat könyvnyomdája.

Magyar Tudományos
Könyvtára 7519/56

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Bevezetés	1— 16
I. FEJEZET.	
Az Elveszett Alkotmány	17
1. Külső hatás	17— 21
2. Belső hatás	21— 27
II. FEJEZET.	
A Nagydai czigányok	28— 31
III. FEJEZET.	
Bolond Istók	32— 40
IV. FEJEZET.	
Toldi	41
1. Külső hatás	41— 50
2. Belső hatás	50— 57
V. FEJEZET.	
Toldi Szerelme	57
1. Külső hatás	57— 73
2. Belső hatás	73— 99
VI. FEJEZET.	
Daliás Idők	100—109
VII. FEJEZET.	
Toldi Estéje	110
1. Külső hatás	110—114
2. Belső hatás	114—120
VIII. FEJEZET.	
Buda Halála	121
1. Külső hatás	121—127
2. Belső hatás	127—136

IV

	IX. FEJEZET.	Oldal
Csaba Királyfi		137—143

X. FEJEZET.

Kisebb Költemények		144—181
1. Ráchel		144—149
2. Szondi két apródja		149—151
3. Él-e még az Isten		151—153
4. Álom — Való		153—154
5. Egyesülés		154
6. Rodostói temető		154—155
7. Irjak? ne irjak?		155—156
8. Gondolatok a békekongresszus felől		156—157
9. Széchenyi emlékezete		157—159
10. Mátyás dalünnepe		159—160
11. Csanád		160—161
12. Dante		161—162
13. Szent László füve		162—167
14. Az első lopás		167—169
15. Rózsa és Ibolya		169—170
16. A Jóka ördöge		171
17. Hatvani		171—172
18. Az utolsó főpap		173—176
19. Az egri leány		176—177
20. Ágnes asszony		177
21. A gyermek és a szívárvány		177
22. Vegyesek		177—181

XI. FEJEZET.

Nevek	182—183
-------------	---------

XII. FEJEZET.

Számok	184—186
--------------	---------

XIII. FEJEZET.

Héber szavak	187—188
--------------------	---------

XIV. FEJEZET.

Arany prózája	189—194
---------------------	---------

Rövidítések magyarázata: Ö. M. = Arany János összes munkái I—VIII. k. 1884—85. H. I. = Hátrahagyott iratok és levelezések I—IV. k. Elv. Alk. = Elveszett Alkotmány. N. Cz. = Nagydíai cigányok. B. I. = Bolond Istók. T. = Toldi. T. Sz. = Toldi Szerelme. D. I. = Daliás Idők. T. E. = Toldi Estéje. M. O. = Murány Ostroma. B. H. = Buda Halála. Cs. K. a. = Csaba Királyfi első dolgozat. Cs. K. b. 1. r. = Csaba Királyfi második dolgozat, a trilogia első részéből. Cs. K. b. 3. r. = Csaba Királyfi második dolgozat a trilogia harmadik részéből. Cs. K. c. = Csaba Királyfi utolsó dolgozat. A bibliai könyveket az általánosan szokásos rövidítésekkel idézem.

BEVEZETÉS.

A mióta a bibliát nem csupán a vallás szemüvegén át olvassák, hanem mint irodalmi művet is becsülik és tanulmányozzák, azóta nőttön nő a költészetre gyakorolt hatása. Van valami a bibliában, a minek hatása alól az igazi, a nagy költők nem tudják magukat kivonni: nyelvezetének egyszerűsége, kifejezés-módjának realizmusa, felfogásának megkapóan igaz költőisége. Alig van könyv, melyben a keresetlen, nemes egyszerűség, a sallang és czifraság nélküli kifejezés az érzelmek közvetlenségével, mély költőiségével annyira tudna olvadni, mint épen a bibliában.

A biblia nagyjában epikai mű, lírai részletekkel telehintve. Természetes tehát, hogy hatását leginkább az époszirókon és lírai költőkön vehetjük észre. Epikai hatása: az elbeszélés egyszerűsége, a felfogás naivsága, majdnem népiessége. Lírai hatása: az érzés mélysége, valóság, szívből fakadó bensősége. Herder vizsgálta meg legelőször a bibliát költői értékére vonatkozólag és arra az eredményre jut, hogy nemcsak a vallás, de a költészet szempontjából is utolérhetetlen becse van. Ezért fordultak a költők oly sűrűn a biblia felé. Csak Dante: Isteni Színjátékát, Milton: Elveszett Paradicsomát, Wieland: Oberonját, Klopstock: Messiását, Racine: Athaliáját és Eszterjét, Chateaubriand: Ataláját, Zrinyi: Szigeti Ostromát, Madách: Ember Tragédiáját említem, hogy némi képet nyujtsak a bibliának a világirodalom költészetére gyakorolt hatásáról.

De mindezeknél mélyebb és maradandóbb befolyást gyakorolt a biblia Arany Jánosra. Ez a nagy hatás első sorban Arany nevelési irányában gyökeredzik. Mint zsenge gyermek, midőn még olvasni, írni sem tud, már 3—4 éves korában megismerkedik a bibliával.

A szülői háznak vezérlő csillaga: a vallásos szellem és így természetesen nagy becsben részesül a vallásnak alapkönyve is: a biblia. Önéletrajzában így írja le Arany a szülői ház vallásos szelleméből fakadó előszeretetét a biblia iránt: »Én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza; szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak és rendkívül

vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és Szentírás vonzóbb helyei lettek első tájja gyöngye lelkemnek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott. A zsoltárokat, a biblia vonzóbb részeit emlékezetemet meghaladó idő előtt hallásból már elsajátítottam.« Tompához intézett egyik levelében hasonlóképp nyilatkozik a költő: »Öreg szüleimnek, kik pátriárcchai kegyességgel ékeskedtek, egyetlen fia lévén a háznál, velük együtt olvasgattam a Szentírást, mi, egyéb olvasmány nem létében, szomjazó lelkem első teje vala.« Négy-öt éves korában már a zsoltárokat nagyon jól tudja énekelni. Még iskolába sem jár, már a templom-korusban nagy ámulatot kelt a kis fiú, a midőn a zsoltárokat nemcsak éneklé, hanem a könyvből olvassa ki. Mire a gyermek a tanító elé kezd járni, nemcsak tökéletesen tud olvasni, hanem már némi olvasottsággal is bír a zsoltárookban és a bibliai történetekben.

A református népiskolában erősen tanították a bibliát, különösen a zsoltárokat, a melyek egyszersmind egyházi éneklő szolgáltak és szolgálnak máig is nekik. De a komoly tudásra szomjazó gyermek nem elégszik meg azzal, a mit az iskolában tanul, hanem felkutatja Nagy-Szalontának minden elérhető könyvét és mohón olvassa. Különösen vonzódik a biblia felé. Maga Arany mondja: »a bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is«.

Nem csoda, ha öreg szülei, kiknek a vallás volt egyetlen vigaszuk, látván a fiú korai komolyságát, vallásosságát, szeretetét a biblia iránt, elhatározták, hogy a fiúból papot nevelnek. Arany biográfusa, Gyöngyösi László váltig erősíti ugyan, hogy az eleven eszű gyermekből »fiskálist« akartak nevelni; én azonban inkább vagyok hajlandó magának Aranyynak hitelt adni, a ki azt mondja szüleitől, hogy »belőlem papot vártak«. El is küldték a debreczeni kollégiumba, a hol — mint maga mondja — valósággal fölfalta a könyveket:

»Új s régi könyvet, pamphlét, hirlapot . . .
Meg a vitázó dogmás vén papot.
A bibliát rég tudta volt merőben
S mind a mit nyomtanak ez esztendőben.«

(B. J. II, 35.)

Ám a tudományszomjból megélni nem tudott; szegénysége miatt nem is volt soká maradása Debreczenben. Mint tizenhét éves deák kénytelen Kis-Ujszállásra praeceptornak menni, a hol az alsó nemzeti iskolában, vagyis az elemi iskola első osztályában a többek közt 55 zsoltárt végeztet az apró tanítványokkal.

Látjuk tehát, hogy a biblia folyton kíséri úgy a gyermek, valamint az ifjú Aranyt. Már pedig az ifjú, különösen a gyermeki lélek impressziói nem mosódnak el soha. A gyermeki lélek olyan mint a frissen esett hó: a legcsekélyebb nyom is meg-

látszik benne; vagy pedig olyan mint a szűz televény: a belé hullott mag biztosan kikel és dús aratást hajt. Arany lelkében is kikelt a biblia magja. Erkölcsi felfogásában, érzésében, gondolkodásában, költői igazságszolgáltatásában, szóval egész lelkében, emberi és költői lényében tükröződik a biblia. Birálataiban Arany egyszer a tragikai vétségéről és annak büntetéséről ejt egy szót és kifejti, hogy a tragikai egyén élete vagy halála közömbös dolog, az a fő, hogy lelkében legyen megtörve. »Mert«, így folytatja Arany »Isten irgalma nem játszik az emberrel, ő nem akarja, hogy a bűnös elveszzen hanem hogy megtérjen és éljen.« Ezt az írás mondja, de az esztétika is hasonlót követel.« Ime, Ezekiel próféta eszméjével (XVIII, 23. és XXXIII, 11.) fejezi ki Arany az ő esztétikai meggyőződését.

A jó megjutalmazását, a rossz megbüntetését, ha nem mondja is ki a költő nyíltan, mégis érezzük, hogy a biblia szellemében gyakorolja. Toldi Miklós, ki lelkében sohasem szünt meg egyenes, jóra való, derék ember lenni: elnyeri jutalmát, bajnok lesz és a király személye mellé kerül. A mód, a hogyan jutalmát Toldi fogadja, teljesen a bibliára vall. Így szól a hős gyermek az ő örömtől repeső édes anyjához:

» . . . nem megjövendöltem,
Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem?
De nem köszönöm azt magam erejének:
Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének.«

(T. XII, 18.)

Mintha Toldi egyenesen a bibliát tartaná tükör gyanánt maga elé, a mely arra int, hogyha hatalomhoz, jóléthez, gazdagsághoz jutsz: »fel ne fuvalkodjék akkor a te szíved és el ne feledkezzék a te Uradról, Istenedről . . . és ne monddad azt a te szívedben: Az én hatalmam és az én kezemnek ereje szerzette nékem e gazdagságokat! Hanem megemlékezzél a te Uradról, Istenedről: mert ő ad neked hatalmat.« (M. V. k. VIII, 14, 17, 18.)

László király lelkülete is egészen ilyen. Ellenségeit megveri, de a diadalt nem tulajdonítja a saját keze művének:

»Fényes győzelmét nem tartá övének,
Hálát adva érte Ura Istenének.«

(Szt. László füve I.)

És midőn Arany ifjú tanítványát, Tisza Domokost, az ő Domokos napra cz. költeményében erős akaratra, önbizalomra tanítja, akkor a tapasztalatlan ifjúnak ugyanezt a bibliai igazságot köti a szívére, mely a költő saját lelkén már átszűrődött:

»Áldjad Istent, hanem óvakodj, a mivel
Ő álda meg, saját érdemül róni fel.«

Ugyanez a gondolat jut röviden Szibinyáni Jánkban is kifejezésre, a hol Arany Hunyady Jánosnak Zsigmond király udvarában való fényes emelkedéséről és szerencséséről ily módon emlékezik meg: »Ott idővel *karral s fővel isten után* vitte sokra.«

N. Lajos is, midőn bosszút fogad Nápolyi Johanna ellen, nem a maga haragját és büntetését helyezi előtérbe, hanem úgy, mint a biblia: Istenét és csak azután említi a magáét: »Hogyha ezér' *isten s karom* meg nem bünteti: Nincs több a világon, megtorlani büntett.« (T. Sz. VII, 6.)

Némelykor észrevehető, hogy Aranynak a költői igazságszolgáltatás lemerésénél a biblia annyira lelki szeme előtt lebeg, hogy hébe-hóba ki-kivillan a bibliai szellem mögül a bibliának saját szólása kifejezőmódjának egész eredetiségében. Toldi Györgynek, az álnok embernek, meg kell halni, mert testvérjét halálra keresi, álnokul bevádolja, el akarja láb alól tenni. Az Írás t. i. úgy ítél, hogy a ki miben vétkezett, ugyanúgy lakoljon érte. (M. V. k. XIX, 19, 21.) Toldi Györgynek azon felül »rút halállal« kell meghalni, vadállatok fogai közt kell elpusztulni, mert nemcsak gonosz, álnok testvér, hanem rossz fiú is, a ki anyja ellenében is vétkezik tiszteletlensége, engedetlensége által. A biblia pedig így ítél az ilyen esetben: »A ki megcsufolja atyját vagy *megutálja anyjának tanítását, szemét kivájják a völgynek hollói*, vagy megeszik ötöt a saskeselyű fiai.« (Péld. XXX, 17.)

Arany már most így mondja el György halálát:

»Rút halállal halt meg, vadállat levágta,
Messze völgy hollója két szemét kivájt,
 Kullogó farkasok rajta sorsot huztak
Igy lett vége a rossz testvérnek, fiúnak.«

(T. E. I, 26.)

A mily módon a biblia a gonosz fiút sújtja, úgy lakoltatja szószerint a költő is Györgyöt.

És midőn Arany T. Sz.-ben (III, 13.) másodszer is szól György haláláról, bizonyos nyomatékkal majdnem szószerint megismétli a fönti szavakat. Csupán az utolsó sor helyett ezt a megjegyzést füzi hozzá: »mert *nem ada isten hosszú életet annak.*« Ezzel a költő szintén a biblia, a tizparancsolat szavával akarja György korai halálát megokolni: »Tiszteld atyádat és anyádat, *hogy hosszú életű légy* a földön, a melyet Urad Istened neked ad.« György, a ki anyját nem tisztelte, méltán elvette Istentől az ő büntetését: életének megrövidülését.

Jellemző Arany erkölcsi felfogására egyik bírálata, a melyben Szász Gerő »Odahaza« című költeményét elítéli. Szász ugyanis petőfieskedő modorban anyjáról érzelmes hangon szól, apját pedig neveléses színben tünteti fel. Erre Arany röviden csak ennyit mond: »Nem szólok vallás-erkölcsi szempontból e

divat ellen (pedig hisz ott volna *Kám és Noé példája*), de szólok esztétikai szempontból mint divat ellen.«

A költő erkölcsi felfogását tükrözi a Toldiról mondott véleménye, a midőn ez letér az erkölcs útjáról és elkeseredésében borban, szerelemben mélyen gázol és már nem törődik többé a legdrágább javakkal. Ekkor így szól róla a költő:

»Mit neki egészség, erkölcs, vagyon, élet,
Beesület és jóhír és örök ítélet.«

A biblia is ugyanezen dolgokat sorolja az ember legbecsebb javai közé, mint azt Toldi Sz. VI, 35. versében részletesen ki fogjuk mutatni.

A biblia hatását látom még Arany történelmi felfogásában. A hogyan Arany a történelem véres epizódjait nézi és az erkölcs örök törvényeivel kibékíti, összeegyezteti: élénken emlékeztet a bibliára. A biblia gyakran egymástól igen távol fekvő eseményeket hoz okozati összefüggésbe. Nemcsak a történet külső jeleneteit mutatja be, hanem a rugókat is, a melyek a szereplő személyek erkölcsi érzületével vannak összeforrvá. A biblia szerint a történelmi események nem önálló dolgok, hanem az isteni gondviselésnek tényei, melyeket Isten mindig az emberek jó vagy rossz cselekedetei vagy érzelmei szerint igazít. Tehát az események a szereplő személyek erkölcsi érzületének folyományai.

Arany is ilyen szellemben kezeli a történelmi eseményeket. Ő is összefüggésbe hozza azokat a szereplők erkölcsi érzületével. Szerencsájüket, sikereiket meg kell szolgálniok lelki derekaságukkal, veszedelmüket, pusztulásukat pedig kiérdemlik gonoszságukkal, erkölcstelenségükkel, a mi gyakran még gyermekeik, késő ivadékaik sorsára is befolyást gyakorol. Például: N. Lajos-sal kihal az Anjou-ház férfi ága, mely két királyt adott a nemzetnek. Arany ezt méltán kiérdemlett eseménynek, a bűn következményének állítja oda. Aranyra ugyanis a Zách-család rémes kiirtása oly mély hatást gyakorol, hogy ezt a dinasztia kihalásával erkölcsi összefüggésbe hozza:

»Haj! mert e családon vér nehezül s' átok . . .
. . . Súlyos a vérátok.«

(T. Sz. VII, 48.)

Ezt mondhatja Arany a habléány által, a ki a dinasztia kihalását is megjósolja. A biblia pedig Illés próféta által Akháb dinasztijának kihalását hasonló módon hirdeti. Akháb házára Nábothnak ártatlanul kiontott vére nehezedik és mint ennek a vérnek boszulója lép föl Jéhu, a ki Akháb házat kiirtja, fiát megöli és trónját elfoglalja. (Kir. II. k. IX, 24—26.)

A ki ártatlan embernek vérét ontja, annak meg kell találni méltó büntetését; a gyilkos által megsértett rend kell, hogy

engesztelést leljen a történet eseményei és szereplő személyei által, a kik voltaképen nem egyebek, mint az isteni gondviselés eszközei. Így fogja föl Arany a magyarok, a hunok történetének, a biblia pedig Izrael históriájának eseményeit. Buda Halálában is ezen erkölcsi felfogást találjuk. Etelére ki van mondva a halálos ítélet. Vért ontott, gyilkolt, tehát meg kell halnia. Édes testvérét, Budát ölte meg: neki pedig tulajdon feleségének, Krimhildnek keze által kell elvesznie, a mint azt Csaba Királyfi-ban látjuk.

T. Sz.-ben is ilyen erkölcsi felfogással találkozunk. Nápolyi Endrének meg kell halni, mert anyja is vért, sok vért ontatott, a Záchokat kiirtatta, tehát az ő fiának vérét is gyilkosok ontják ki. Mintha csak a biblia szava harsogna fülünkbe:

»A ki az embernek vérét kiontja, ember által ontassék ki viszontag annak vére; mert az ő ábrázatjára teremté Isten az embert.« (M. I. k. IX, 6.)

Ezen mély erkölcsi felfogás vonul végig Arany összes írásain. Méltán mondhatta róla Gyulai Pál az ő klasszikus rövidségével, hogy a képzelet magas röptét s a szív mély érzését, a szenvedély erejét, s' az örök erkölcs igaz kultuszát egyesíti műveiben. Arany nem hangoztatja ugyan az erkölcsiséget, a vallásoságot, de annál mélyebben gyökeredzik az szívében, annál maradandóbb nyomait találhatjuk szellemének minden nyilvánulásában. A ki Istent egész lelkével féli, nevét ritkán veszi ajkára. A ki a hazát tiszta szívvel szereti, nem süvölti lépten-nyomon: éljen a haza! Így vagyunk Aranyval is. A tiszta erkölcsi felfogás bélyege rajta van az ő költészetének termékein, de nem kiabál onnan le, hanem csak a figyelmes, szeretetteljes szemlélőnek nyilvánul.

Maga Arany is megérinti e kérdést »Elegyes cikkek« című töredékes dolgozataiban. »Az írói morállal — így mondja Arany — nem erkölcsi mondatok és tanulságok nyers halmazát akarnám jelteni . . . Az erkölcsi alap, melyet minden írásban s' műalkotásban követelek, félreértésnek lehet tárgya . . . Vannak szent és szenteskedő, szigoruan kegyes, de kegyesen száraz lelkek, a kik valamely költemény becsét a benne parázson felhalmozott valláserkölcsi tanulságtól, a morális irány kézzelfogható jelenségeitől mérik; az emberi szenvedély, az élet, a viszonyok költői hű festését feltétlenül kárhoztatják.« Ezt az irányt Arany elítéli, de, hogy mit ért az erkölcsi alap követelménye alatt, nem fejt ki. Ám annál jobban kiérezhetjük azt Arany műveiből. Az »Ünneprontók« című egyetlen ballada többet mond e tekintetben, mint bármely terjedelmes teoretikus fejtegetés. A ki a leg-szentebb érzelmeket durván megsérti, kikaczagja, a ki Istent káromolja — ez az »Ünneprontók« erkölcsi alapja — annak szörnyű vétkéért szörnyen kell lakolnia. Itt is az a bibliai felfogás érvényesül, mit már egyszer említettem, hogy ki miben

vétkes, ugyanabban bűnhődik. Az ünneprontók tánczczal törik meg otromba módon az ünnepet; rémes büntetésük, hogy inuk szakadtáig kell tánczolni és nem bírják abbahagyni, mikor már szeretnék. Istent szidalmazták és mint a bibliai Kóré és csapata, elsüllyednek, a föld nyeli el őket.

Hasonlít némileg e költemény Göthe Zaublerlehrlingjéhez, a ki szintén azzal bűnhődik, miben hibát ejtett, de az Ünneprontók erkölcsi felfogása sokkal tisztább és mélyebb amazénál.

A biblia még másnemű hatást is gyakorol Arany lelkiületére.

Nagy lelki indulatok rajzolásánál megfigyelhetjük, hogy Arany hősei, midőn az ihlettség magas fokára hágnak, víziót látnak és látomásuk majd alakilag, majd tartalmilag a prófétákéra emlékeztet. A rajongó Szent László, így szól magyarjaihoz: »Örvendj népem, örvendj! adj hálát Uradnak: Adj hálát az élő, egy, igaz Istennek: Mert megadta végét a veszedelemnek, Gyöngye szolgálójának, mert látást mutatott, Népem orvosává engem fölvavatott.« (Szt. László füve.)

A mélyen sújtott, gyermekeitől megfosztott, forró szenvedélyű Ráchel így tör ki magasra csigázott extázisában: »Ime látok, látok . . . megnyílt a jövendő: Távolban, közelben: Kiről annyi jósnak zenge ihlett szája. Megszületett, érzem, Judának királya Kicsiny Bethlehemben.« (Ráchel siralma.) A lelkiismereti furdalásoktól zaklatott Nagy Lajosnak, a mint ez a bibliában is gyakran megtörténik, éjjeli álmában jelenik meg a látomás, a mely tudtára adja a jövendőt, magatartása miatt megfeddi és egyttal tudatja vele, mit rendelt »az isteni végzet«. (T. Sz. XII. 29, 30.)

A Johannáról szóló jóslat: »büntetését elveszi az asszony« Dániel eme próféciáját juttatja eszünkbe: »Kézbe adatik az asszonyi állat« (XI. 6.). Ugyszintén a 4-es szám előtérbe állítása is Dánielre emlékeztet, a ki előszeretettel emlegeti e számot. (VII. 23; XI. 2.).

Etelének is látomása van. Ha Nagy Lajos, a buzgó keresztyén, nyugtalanító álma után meggyón, a pogány Etele bübájós varázslókat, álmofejtőket hivat. Ezen álmöhüvelyezők, a mint már Riedl Frigyes is megjegyzi, Cirus történetéből, különösen pedig a bibliából ismeretesek előttünk. (B. H. IX, 17, 20.) Buda szintén álmot lát, melyben Isten a jövendő dolgokat tudtára adja neki. (Cs. K. b. I. r. II. é.)

A biblia hatását — ha mindjárt csak formai hatását — látom Arany egyik kedvelt szokásában. Arany ugyanis az epikai hitel ismert elméleténél fogva mondai alap nélkül nem ír epikai munkát. És ha nem talál kellő mondai vagy históriai alapot, legalább Hozvaiból vagy más forrásból néhány szót szúr az ének elejére, hogy ezen históriai magból fejtsse ki elbeszélését. Arany ezen eljárása élénken emlékeztet ama régi, hagyományos szokásra,

hogy a biblia szava mint szöveg olvastatik minden prédikáció elején és ezen magból fejt ki a pap az ő mondani valóját. Mert a biblia szövege az a prédikáció hitele, magva, tekintélye. Arany ezen mód szerint használja föl az ének elején a mondai alapot: ez az ő textusa.

De ne gondolja az olvasó, hogy túlzásba viszem a dolgot és még ott is bibliai hatást keresek, a hol nincs! Állításom igazolására megbizható tanut tudok megnevezni: magát Arany Jánost. Gyulai Pálhoz intézett levelében így ír: »Történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; ... nekem, ha építeni akarok téglá kell és mész: Ezért pihen oly hosszasan Toldi II; Plosvai magamra hagyott, s' én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a szakaszok fölébe, *mint pap a textust*, mintha mondanám: »higyetek, ne nekem, hanem az *írásnak*; mert meg van írva anno ez s ez, hogy bika rugaszkodik stb.«

Arany vallásos érzülete és gondolkodása a bibliában gyökeredzik és abból táplálkozik. Ez az érzület ő nála nem gyermeki ösztön, avagy ifjúkori hangulat, hanem egész lényének öntudatos alapvonása.

Midőn Tompát, a ki egyetlen gyermekének halála miatt kétségbeesve önmagával meghasonlott, vigasztalni akarja, így ír neki: »ne vedd rosszul tőlem, ha ismét a hit balsamához utasítlak. Petőfivel hasonló esetben talán nem mertem volna tenni: de ha a te öt kötet költeményed elolvasom, esküdni mernék rá, hogy az alaphang, a hit, sohasom fog szivedben elmulni«. Ugyanezt mondhatjuk magáról Aranyról is: az alaphang, a hit, sohasem mult el szívében és sohasem szünt meg műveiben. És a hit szava rendesen a biblia hangján keresi és találja meg legmegfelelőbb kifejezését.

Hitének bensőségéről tanuskodik »Itthon« című költeménye, a melyben az élet mostoha sorsával küzködő költő súlyos gondjait felejtve, családjá körében felderül, enyhet és vigasztalást talál:

»Gyermek szívvel, öntudatlan
Nyugszom meg e gondolatban:
Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édes atyja.»

A zoltárköltő is azt mondja CXXV. 3-ban: »*Mert az övéit Ő nem hagyja.*« (Szenczi M. zolt.) Malakiás próféta pedig így szól: »*mindnyájunknak egy atyánk* vagyon«. (II, 10.)

Ugyanezen mély hit, szívből fakadó érzés árad felénk »Fiannak« cz. örökszép költeményéből. Az egész költemény át meg át van itatva a biblia harmatával. Ez teszi oly szívhez szólóan üdévé, oly mélyen poétikussá. Mintha csak zoltárt olvasnánk. Szavait hiába keressük ugyan a bibliában, de egyszerű,

keresetlen naiv hangja, a lelke, a szelleme, a benne lüktető mély érzelem, a hit: az a bibliáié.

» . . . szegénynek drága kincs a hit
Túrni és remélni megtanít.«

Ez Ézsaiás próféta szellemében van mondva.

Midőn vigasztalni akarja fiát a sors, az élet fonákságai miatt és inti, hogy még oly mostoha és kétségbeejtő viszonyok közt se zúgolódjék Isten ellen: a vallás enyhét adó erejével, a biblia balzsamával kötözgeti sebeit:

»Majd ha látod, érzed a nyomort,
Melyet a becsület válla hord;
Megtíporva az erényt, az észet;
Míg a vétek irigységre készít
S' a butának sorsa földi éden:
Álljon a vallás a mérlegen . . .
És ha felnövén tapasztalod,
Hogy apáid földje nem honod,
Lelj vigasztalást a *szent igében*:
Bujdosunk e földi téreken.«

Mindjárt megjegyezhetjük, hogy Arany ezen bibliai idézetével M. I. k. XLVII, 9-re gondolt, a hol Jákob az ő sanyarú életéről így szól Fáraóhoz: *Az én bujdosásom esztendeinek napjai* száz és harmincz esztendő . . . és nem érték el az én atyáim életek esztendeinek napjait, *a melyekben ők bujdosnak.*« De nincs kizárva, hogy Aranyak Zsolt. XXXIX, 13. lebeg szeme előtt: »én te előtted *jövevény vagyok és zsellér*, miképen minden atyáim voltak«; illetőleg ennek a visszhangja Zsid. XI, 13-ban: »vallást tettek volna arról (az ős atyák), hogy ők *bujdosók és jövevények volnának azon a földön.*«

Ez a vallásos érzés ott izzott Arany lelkében kora ifjúságától élete végéig. Mint öreg ember tépelődik a lét legmagasabb kérdései fölött és ha nem szólal is meg lantján az a gyermeki megnyugvás Isten akaratában, mint egykor ifjonta; ám az alaphang: a hit, ekkor sem tagadja meg magát. Csak az a különbség, hogy inkább az ész, mint a szív argumentumaival keresi a támasztékot hite számára. A »Honnan és hova« cz. költeményből a bölcselkedésnek Aranyánál felette ritka szava hangzik felénk: a lélekről, a halhatatlanságról filozófiál. Azt mondja: Régente tagadták a bolygó csillag létezését; ma a szellem létezését tagadja a tudomány. Csak az anyagot tartja halhatatlannak, a szellem pedig nem egyéb, mint az anyag összhatásának eredménye, valójában nem is létezik, puszta réme ferde agynak. A feltámadást soha sem éri meg. »Ah jobb volna kissé várni — így gúnyolja Arany e felfogást — Nehogy úgy találjon járnai, Az a híres tudomány, Mint ama gyors fénynyel jára, Mit csillagnak vélt a

golyhó, Ő azt mondá: csak gyult pára: S' im, ma áll, hogy égi bolygó.« Ezzel szemben erélyesen hangsúlyozza a költő a szellem létezésében, a lélek halhatatlanságában való hitét:

»A mi annyi szívbe oltva
Élt világ kezdete olta:
Mit remélt a hindu, párz,
A mért lángolt annyi oltár;
Zengett Szionon a szoltár:
Hogy nem addig tart az élet
Míg alatt a testbe' jársz;
Hanem egykor újra éled
S' költözzék bár fübe, fába
Vagy keresztül állaton:
Lesz idő, hogy visszatérhet
Régi nemes alakjába,
Megtisztulva szabadon:
Vagy »a boldogok szigetjén«
Mint hivé a boldog hellén,
Vagy az üdvözültek helyén,
Mint reméli a keresztyén,
Lesz dicsőebb folytatása:
Én azt meg nem tagadom.«

Arany egyházának is buzgó híve, de távol áll a felekezetieskedés avagy türelmetlen gondolkodásnak még az árnyékától is. Teljesen objektív marad a katolikus Zrinyivel szemben, a ki a Szigeti Ostromban a magyarnak a töröktől való szenvedését Isten haragjának tulajdonítja, a miért hogy a magyarok a protestantizmusnak hódolnak és »gyönyörködnek külön, külön vallásoknak«; sőt egyszer a protestantizmust egyenesen bálványimádásnak nevezi. Arany igazságot szolgáltat Zrinyinek és ezen kifakadásokat a 30 éves háború vallási küzdelmei fakasztotta szenvedélyességnek tulajdonítja. Sőt egyenesen védelmébe veszi Zrinyit, a kiről a hátrahagyott Zrinyi és Tasso töredékekben így nyilatkozik: »Zrinyi nem volt türelmetlen, vakbuzgó, több felvilágosodással, több lelki szelidséggel birt ő, hogysem kora vastag tévedésein felül ne emelkedjék. Nem a protestantizmus az, mint olyan, melyet éposza sújt: a vallási szakadás, noha buzgó híve a római egyháznak, nem annyira magáért fáj neki, mint azon erkölcsi és nemzeti sülyedésért, mely szerinte ama forrásból eredez. Zrinyi sokkal inkább korának embere, hogysem egyháza terjedését, a tévelygő juhok visszahozását szívből ne óhajtaná [ez Ezekiel próféta képe XXXIV, 46.], de sokkal nemesebb értelemben embere korának, hogysem a vakbuzgó üldözést helyeselné.«

Ha Arany a régi magyar írókat tisztán irodalomtörténeti vagy esztétikai szempontból veszi vizsgálat alá, rendesen egy oldalpillantást vet vallási felfogásukra és ha módjában áll, különösen kiemeli türelmes gondolkodásukat. Írói arczépeiben azt mondja Gyöngyösi Istvánról: »Vallására nézve Gyöngyösit rom.

katholikusnak bizonyítja egyik munkája: a »Rózsakoszorú«. De türelmetlenségének semmi jele munkáiban, még annyi se, mennyit a türelmes, felvilágosodott, az üldözést nyíltan kárhóztató Zrinyi nagy műve rugói közé felvett... Gyöngyösinél még ennyi jelét sem találtam a felekezetességnek.«

Orczy Lőrinczről pedig így szól: »Tiszteli a vallást, neveti a dogmai szórszálhasogatókat; a türelmetlenséget »kövezni« szeretné.«

Midőn Gvadányi József Peleskei Notáriusa egy rácz temetést végig néz és a szertartások leírásában csufondáros kedvét leli, Arany azt a megjegyzést fűzi hozzá: »Rendesen a műveletlen ember szokta más vallásnak czeremoniáit nevetség tárgyává tenni.«

A mit Arany Zrinyinek előkelő gondolkodásáról kiemel, hogy nem a vallási közöny türelme, hanem a szereteté szól ki írásaiból, ugyanezt mondhatjuk fokozódott mértékben ő róla magáról is: szerette vallását, de mindenek fölött megóvta úgy életében, valamint irataiban a szeretet, a türelem nemes érzéseit.

Arany nagy kedvelője a vallásos költészetnek. A vallásos lírától azt kívánja, hogy ne pártoljon el ősi mintaképtől, a bibliai költészettől, melynek jellemvonása és ékessége a nemes egyszerűség, a komoly fönség és igazi bensőség.

Ezért buzdítja jó barátját, Szilágyi Istvánt, a ki arról értesíti, hogy zsidó költeményeket fordít, a melyek az egész bibliában a legszebbek, ilyen szavakkal: »Úgy, úgy! mindent, a mi szép. Most van ideje klasszikai egyszerű szépségekre törekedni: nehogy elsodorja az embert a dagálytenger.« És midőn hét évvel később Szilágyi ismét ezen munkálatairól ír neki, Arany ezt válaszolja: »Hogy te a zsidó költészet fönségeit akarod nálunk meghonosítani, ezen te szerfelett örülsz. Én őket eredetiben nem élvezhetem. De forgatom Jolowicz Polyglottját (érti: Polyglotte der orientalischen Poesie cz. 1853-ban megjelent gyűjteményes munkát), hol az összes keleti költészetből, így a héberből is, számos mutatvány közöltetik sikerült német fordításban.«

Arany a vallásos érzelmekkel, valamint költészetrel állandóan kapcsolatban marad a zsoltárok révén. Férfikorának delén is ugyanazon buzgó, erős hit tölti be lelkét, mint egykor a gyermekét és ifjútét. Jegyző korában senki sem énekelte nálánál szebben a zsoltárokat Szalontán.

Nem csoda, hogy a vallásos költészet, különösen pedig a zsoltárok oly nagy, az összes bibliai iratok közt a legnagyobb hatással voltak Arany Jánosra. Mint a napfényben ringatózó buzakalászon a nap sugara: úgy ragyog Arany költészetén a zsoltár zománca. Sajátos színt, zamatot kölcsönöz neki. Ha Aranyt olvassuk, lépten-nyomon felkiáltunk: ni ni! ez a zsoltár visszhangja! De ha keressük és össze akarjuk vetni a zsoltári hangon megzendülő részleteket a bibliával, nem ugyan az eredetivel, hisz

Arany héberül nem tudott, hanem az általa használt Károli bibliának zsoltáiraival: úgy rendesen csak valami halvány elmosódó előképre birunk rátalálni. Aranyra ugyanis nem a Károli-féle zsoltárok hatottak, hanem azok, a melyeket oly szépen és buzgón tudott énekelni, a reformátusok egyházi énekei gyanánt használt zsoltárok, a melyeket Szenczi Molnár Albert, Maroth és Béza francia versei és dallamai szerint a magyarba átültetett. Ezeknek a Molnár-féle zsoltároknak nemes, egyszerű, hébe-korba ódon, de mindig jó magyaros nyelvezete nagy hatással volt Arany nyelvi fejlődésére.

Igen sűrűn fogunk ezen hatásnak nyomaival találkozni. Megjegyzem, hogy ha a Szenczi-féle verses feldolgozás egyes versei nagyon távol esnek az eredeti versek számától, a könnyebb megkeresés kedvéért az eredeti versszám mellé külön zárójelbe teszem a Károliéit is.

Ha a zsoltáridézet mellett nem áll: »Szenczi M. zolt.«, akkor a Károli zsoltárait értem. A zsoltárok után leginkább azon bibliai könyvek hatottak Aranyra, a melyek epikai jellegük révén lelkiileg rokonságban állnak Arany alkotásaival. Ezek főként: Birák, Sámuel és Mózes könyvei. Kisebb mértékben: Jób, Salamon példabeszédei és Sirák könyve, továbbá Máté evangéliuma és az Apokalipszis. Holott a biblia azon lírai könyve, mely például Göthére és Chateaubriandra oly nagy befolyással volt: az Énekek Éneke, Aranyra, mint a ki alapjában nem lírikus, hanem epikus, csekély hatással volt. Ezért mondja Arany: »Én a zsidó lyrát inkább csak bámulom. Szeretetemet a Firdusi époszai bírják.« A bibliának epikai jellegű iratai azonban nem úgy mint a zsoltárok: külsőleg, azaz nyelvileg, hanem inkább bensőleg hatottak Aranyra. A bibliának ugyanis Aranyra gyakorolt hatását két irányban figyelhetjük meg:

I. A nyelv szempontjából. Sűrűn fordulnak elő egyes szavak, a melyek úgy alakjuknál, valamint használati módjuknál fogva a bibliára vallanak. Úgyszintén jelzők, hasonlatok, szólásmódok, a melyek világosan mutatják a biblia hatását. Ezeket *külső hatás* neve alatt összegezem. A külső hatást Aranynek azon művein észlelhetjük leginkább, a melyek népies színezetűek és régies zamatuak, mert a népiesség, valamint a régiesség nyelve rokon a biblia stílusával. Ezt Toldi Szerelmében és Buda Halálában láthatjuk legjobban. Holott kevésbbé népies nyelven írott munkájában, mint pl. Murány Ostromában alig találunk valami érintkezést a biblia nyelvével.

II. A cselekvények fejlesztése és egyes alakok jellemzése szempontjából. Vannak Aranynek leírásai, elbeszélései, meserészletei, sőt alakjai is, a melyek jellegüknél vagy tartalmuknál fogva a biblia hatását tükrözik. Ezeket a *belső hatás* neve alá foglalom. A biblia belső hatását Aranynek amaz alkotásain észlelhetjük leginkább, a melyek nyugodt, széles mederben folynak és kiválóan

epikai természetűek. Ezek: Toldi triológiája, Buda Halála, Bolond Istók, Az Elveszett Alkotmány, Szent-László füve. Holott azon költeményekben, a melyekben erős drámai erő lüktet, a melyek hézagosak, gyors lefolyásuak, így Katalinban, a balladákban a bibliai hatásnak vagy semmiféle, vagy csak halovány nyomait lehetjük föl.

Van-e Aranynak teljesen bibliai alakja? Nincs, nem is lehet. Arany nem volna többé Arany, ha a bibliából csak egyetlen alakot vett volna át mindenestül. De igenis vannak Aranynak alakjai, a kikben egyes jellemző vonásokat, motívumokat találunk, melyeket a költő a bibliából vett kölcsön. De azt is csak oly módon, hogy az egy Elveszett Alkotmányt kivéve, sehol sem esik Arany művészi egyéniségének, avagy csak eredetiségének rovására. Minden egyes ily vonáson, akár a beillesztés módján, akár annak egészén rajta van Arany egyéniségének bélyege. A bibliai vonásokat átformálja, saját céljai szerint alkalmazza, a maga költői egyéniségébe beolvasztja.

Ezen két szempontból veszem alább — már a hol és a mennyire ez lehetséges — Arany műveit egyenkint vizsgálat alá.

Arany műveiből látjuk, hogy a bibliát kitűnően ismeri. A bibliából merített képei, hasonlatai, idézetei olyan természetűek, hogy a költő szeme előtt levő helyzetet teljesen megvilágítják és határozottan kidomborítják. Az olvasóra pedig, mivel a bibliát ismeri és így néhány rövid szóval egy teljes és jól ismert kép tárul eléje, úgy hat a jól alkalmazott bibliai szolás, mint a fény-sugár, mely egy pillanat alatt megvilágítja a homályos helyzetnek árnyba borult részét.

Az épen az előnye a bibliai képeknek, hogy a köztudatban élnek és így az író általuk igen röviden és mégis világosan és hatásosan fejezheti ki magát.

Arany — mint már említettük — többnyire a Károli bibliáját használja. De nem mindig. Így Lámech énekét az »Irányok« cz. tanulmányában eként idézi:

»Oh Háda és Czillah! halljátok
meg az én szómat;
A ti füleiteket adjátok az én
beszédemnek Lámech feleségei.«

Ez megfelel Károli fordításának.

A Magyar Nemzeti Versidomról szóló értekezésében pedig ugyanezt az éneket így idézi:

»Adah és Zillah halljátok hangomat!
Lámech női figyeljetek szavamra.«

Már a tulajdonnevek németes írásmódja is német forrásra utalja az olvasót. Csakugyan meg is találjuk a fordítás eredetijét

az Arany által többször idézett és jól ismert Jolowicznak fordításában, a Polyglotte 249. lapján:

»Adah, Zillah, höret meine Stimme!
Weiber Lemech's merket auf mein Wort!«

Jolowiczból fordítja maga Arany a M. N. Versidomról szóló értekezésében előforduló többi bibliai idézetet is, mert az ott bebizonyítandó kérdés megvilágításának legjobban felel meg a hasonló czélzattal készült Jolowicz-féle fordítás.

Arany ugyanis azt bizonyítja, hogy a verset nem a rim és mérték teszi verssé, hanem valójában a ritmus. Minden régi költészet, és így bizonyára a magyar is, eredetileg csak a ritmus báját ismerte, de nem a mérték- és rimét. Ezt a régi héber költészetrel igyekszik Arany bizonyítani, a melyet a költészet ősi, legrégebb mintájának tart. A régi héber költészetben ugyanis a gondolatrítmuson kívül egyéb nem található. A bibliában a gondolatrítmusosulás 3 módját tünteti föl: a párhuzamost, összerakót és ellentétet. Ugyanezt látjuk a magyar népköltészetben is. Ezen 3-féle ritmus bizonyítására idézi Arany a bibliából Lámech énekét, Izsák áldását és Mózes hattyúdalát. Az idézetek, valamint az általuk bizonyítandó elmélet Jolowicz említett munkájának 248—250. lapjain található.

Már az eddigi idézetekből is láthatja az olvasó, hogy még ott is, a hol a bibliának Aranyra való hatása minden kétségen fölüli áll, még ott is ritkaság Arany és a biblia szöszerinti egyezése. Ennek oka nem csak abban rejlik, hogy a költő emlékezetből merít, hanem abban is, hogy Arany kötött beszédben szól hozzánk, a biblia pedig prózában. Továbbá Aranyra nem annyira a biblia szava, mint inkább az ő lelkén átszűrődött szelleme gyakorolt hatást. De még ott is, a hol külső, nyelvi hatásról van szó, gyakran hiányzik a teljes, sőt még a túlnyomó egyezés is; mindazonáltal egy-egy jól szemügyre vett szó, kép, hasonlat kétségtelenné tudja tenni, hogy hol van bibliai reminiscenciával dolgunk. De nézzünk a hosszas magyarázgatás helyett egy példát. Az Elv. Alk. V. énekében arról van szó, hogy Armida az ő boszorkány tábóráat a Gellérthegyre gyűjti: »a honnét Ember-rakta falak bámulják most az erősség csillagait«.

Ki gondol e szavak olvasásakor a bibliára? És mégis a biblia hatásával van dolgunk, mert maga Arany a következő jegyzetet fűzi hozzá: »*Erősség* t. i. *kiterjesztett erősség* a mennyből bibliai neve.«

Arany ugyanis M. I. k. I, 6, 8-ra gondol, a hol ezt olvasuk: »Mondá az Isten: Legyen *kiterjesztett erősség* a víz között, mely elválaszsa a vizeket a vizektől. És a *kiterjesztett erősséget* az Isten nevezé égnek.«

Gyakran tehát a teljes egyezés helyett egy szóval is meg kell elégednünk; mert ez is elég a bibliai hatás megállapításához.

A biblia hatásának vizsgálatánál nem szorítkoztam a magam bibliójára: az Ó-Testamentumra, hanem a dolog természete szerint mindent felölletem, a mit Arany »biblia« alatt értett: az Ó- és Új-Szövetséget, valamint az Apokrif iratokat.

Végül még egy megjegyzést. Azon hatás földerítése, melyet a biblia Arany Jánosra gyakorolt, két szempontból érdekel bennünket. Először: a költő, másodsor: a biblia szempontjából.

Az első: esztétikai szempont. Nagy nemzeti költőnk szellemi termékeinek bonczolásánál általában minden, a mi a költőre hatással volt, érdekel bir és földerítésre vár. Nyelvezetét, képeit, hasonlatait, szólásait, elbeszélő modorát, leírásait, eseményeit, alakjait, azok erkölcsi felfogását, lelkiületét mennyire befolyásolta a biblia: a költő műveinek megértése és méltatása szempontjából ép oly érdekel és értékkel bir, mint azon források, krónikák, néphagyományok felkutatása, a honnan a költő anyagát merítette.

A második: bibliai szempont. Azon hatás mérlegelésénél, melyet a biblia általában az egész emberiségre, avagy egyes nemzetre gyakorolt, fontos dolog annak a meghatározása, hogy a biblia az emberiség lángelméire, illetőleg ama nemzet egyik legnagyobb szellemére mily terjedelemben és mily mélységig tudott hatást előidézni? Mert az igazi költő a legnagyobb lángelmék közé tartozik. Szelleme, gondolatai, érzelmei milliók lelkében visszhangot keltenek, tovább élnek és új gondolatokat ébresztenek. Ha tehát a biblia felhatolt azon magaslatokra, azon csúcspontokra, a hol a legnagyobb szellemek honolnak, úgy ezáltal olyan hódítást tett, mint a minőt az illető költőnek művei tehetnek.

És a biblia ezen hódítása egyúttal megmutatja, mily magasra és messzire terjed Izráel szellemének a hatása. Mert hogy a biblia és pedig nem csupán az Ó-Testamentum és az Apokrifák, hanem az Új-Szövetség legnagyobb része is a zsidóság alkotása abban senki sem kételkedik. A keresztyénség a maga nagy, kiterjedt, hatalmas eszközeivel erősen hozzájárult a biblia elterjesztéséhez; de megalkotni, a zsidóság alkotta meg. Így tehát a biblia hatása Aranyra egyúttal megmutatja nekünk a zsidó szellemnek a költőre gyakorolt hatását. És mivel Arany a magyar nemzeti szellem legtükéletesebb kifejezője, a biblia pedig a zsidóságé: tehát a biblia hatása Aranyra annyi, mint a zsidó szellemnek a magyar néplelekre gyakorolt közvetett hatása.

E két szellem érintkezése, összefonódása, ölelkezése és annak lehetőleg világos kimutathatása ép oly örömmel tölti el lelkemet, mint ha nemzeti költészetünk egyik legnagyobb, legnemesebb alakja iránt kifejezhetem tiszteletemet és hódolatomat.

Az Arany-irodalom és kultusz a Petőfiével összehasonlítva amúgy se mondható gazdagnak. Legalább nem *oly* gazdagnak, a milyent megérdemelne. Csak 1901-ben jelent meg az első

Arany-biográfia. Joggal mondja Eötvös Károly a németek Götthekultuszára figyelmeztetve: »Nézd meg ... mit csinál a német nemzet nagyjaival! Minden porszemét összegyűjt: halom lesz belőle. Minden fűszálát összegyűjt: pázsit lesz belőle. S ápolja a halmot s öntözi a pázsitot.«

Ha jelen munkám által csak egy porszemmel járulhattam hozzá Arany behatóbb méltatásához, ha Arany költészetének csak egyetlen hervadozó fűszálát kelthettem új életre szeretetteljes öntözgetésem által: boldognak érzem magamat, munkám gazdag jutalmat talált.

I. FEJEZET.

Az Elveszett Alkotmány.

Arany az *Elveszett Alkotmányban* a túltengő megyei életnek, a régi táblabíró-világnak és általában a magyar társadalmi életnek fonákságait festi és gúnyolja. Ehhez képest a bibliai alakokat és szólásmódokat is legtöbbször szatirikus módon alkalmazza. Itt-ott a bibliai motívumokból elmés tréfák is kerekednek. De egészben véve még nem olvadnak úgy egybe magával a tárggyal, az eseményekkel, nem folynak oly harmonikusan a meséből és nem kínálkoznak oly önként, mint Arany többi, népies nyelven írt műveiben. Némelykor észrevehető, hogy egy-egy bibliai motívum annyira megragadja fantáziáját, hogy nem a költő uralkodik a tárgyán, hanem ez ragadja a költőt magával. Ilyenkor a bibliai képek és mesék csak úgy kergetik egymást. Látszik, hogy Arany-*nak* 1845-ben, a mikor az *Elveszett Alkotmányt* írta, még nem nőtték meg orozslánkörmei és hogy az *Elveszett Alkotmány* nem igen sokkal több a mester kiforratlan ifjúkori kísérleténél.

1. Külső Hatás.

I. é. A garabonczás Hábor köpenyének egy-egy darabja lefelé fityeg, »*rémül az eget madarának*«. Nemcsak az »*égi madár*« összetétel vall a bibliára, mint például Jer. XVI, 4. »*Es léssen az ő holttestek az égi madaraknak . . . étkek*;«, hanem az egész mondat élénk visszhangja M. I. k. IX, 2-nek: »*Es töletek való félelem és rettegés legyen minden égi madarakon*«.

Hábor feleségének, Armidának a mécsé gyengén pislákol az éjféli sötétségben, nem látni mellette semmit. »*Na, de szerencse, hogy éjszaka is hall a füles ember*. »(Boldogok a *fülesek*)«, — veti közbe a költő — »*máskép megakadna az ének torkomon*«. Ez tréfás alkalmazása a hegyi beszédnek, melynek minden verse e szóval kezdődik: »*boldogok*«. Máté V, 1—11.

Armida és a varázsasszonyok tündérékké akarnak átváltozni. Erről így szól a költő: »*S' oh csoda! . . . Nem hinném, ha magam nem láttam volna szememmel: Így pedig oly bizonyos,*

mint... Hogy lapos a *tele hold*, mint tányér s *ráteregette Dávid kapczeit* szikkadni az éjjeli szélben... Im' maga változik át tündér Armida csodásan... fáklyavilággá.« Arany Dávidot a holdba helyezi, a mit a magyar néphitből vesz. A nép hite szerint ugyanis a hold Dávid korlátlan birodalma. A ki figyelmesen beléje tekint, — és a gyermekek ezt még manapság is szent hittel teszik — az meglátja a holdban a »hegedülő Szent Dávidot«. A nép sokat emlegeti Szent Dávid hegedűjét. Arany egy ízben azt mondja Petőfiről, hogy még »a *Szent Dávid hárfájára* sem hallgat«. Hogy a nép leginkább hegedüt emleget, onnan van, mert a magyar bibliafordítók legszívesebben hegedűvel fordítják Dávid különféle, a bibliában említett hangszereit. Így a Zsolt. XCVIII, 5.: »Mondjatok dicséretet az Úrnak *hegedűvel, hegedűvel* mondom és énekléssel.« Ugyanígy a CL, 3.: »Dicsérjétek ötlet lanttal és *hegedűvel*«. Továbbá CXLIV, 9.: »Oh, Isten, új éneket éneklek néked, tízhúrú *hegedűvel* mondok néked dicséretet.«

De miért szólaltatja meg a néphit Dávid hangszerét éjszakának idején és miért épen a holdban?

Nem merem ugyan teljes bizonyossággal állítani, de úgy sejtem, hogy maga a Zsoltár adott tápot a nép fantáziájának. Dávid ugyanis így szól magáról XLII, 9-ben: »Nappal parancsolja vala az Úr az ő irgalmasságát, és *éjjel az ő éneke vala én velem*«. A CXIX, 62-ben pedig ezt mondja: »*Éjjelkor felkelek*, hogy téged tiszteljelek.« Továbbá Szcenzi M. zsolt. LXXVII, 4-ben: »Megemlítem *hegedűmet*, Néhai éneklésimet; Szívem *egész éjszaka* Ezt mind előforgatja.«

Könnyen kialakulhatott tehát a nép képzeletében az éjjel zsolozmázó Szent Dávid alakja. A *holdról* szintén a Zsoltár ad fölvilágosítást. Isten így szól Dávidról: »Egyszer megesküdtem az én szentségemre: *Dávidnak* tett ígéretemet nem változtatom el... *Az ő királyi széke, mint a hold, megmarad mindörökké*, és mint az *egyekben való tökéletes bizonyosságok*.« Zs. LXXXIX, 36—38.

Így tehát a néphit keletkezéséhez szükséges részletek magában a Zsoltárookban meg vannak adva. Úgy hiszem, hogy ez a népies szólás: »*Elhegedülte már Szent Dávid!*« — szintén a bibliának egyik elbeszéléséből ered. Sám. I. k. XVI, 23-ban ugyanis ezt olvassuk Dávidról: »Mikor az Isten lelke Saulra jó vala, akkor *Dávid hegedűjét veszi vala és kezével veri* és Saulnak pihenésére és könnyebbségére vala, és *eltávozik vala tőle az a gonosz lélek*.« Vagyis más szóval: Dávid hegedűszóval eltűnésre bírja a gonosz szellemet, magyarán: *Dávid elhegedüli* a gonosz szellemet. Ennek a mintájára most már mindenre, a mi visszahozhatlanul eltávozott, eltűnt, azt mondjuk, hogy elhegedülte Szent Dávid!

Arany itt az Elveszett Alkotmányban a holdban látszó foltokról a néphit alapján tréfásan azt mondja, hogy azok kapcák, a miket Dávid szárogatni teregetett ki.

Armidáról azt jegyzi meg Arany, hogy szerencse, hogy nem oly költő körmére került, »*ki veséket vizsgál*«, mert az kifecsegné titkait. A biblia Istenről szokta ezt a kifejezést használni: »Oh seregeknek Ura, igaz bíró, ki *az embernek veséit* és szívet megpróbálok.« »Én vagyok az Úr, ki megrostálom a szívet, megpróbálok a *veséket*.« Jer. XI, 20. és XVII, 10.

Arany sűrűn használja e szólást. Ha a »legbelső« fogalmát akarja kifejezni, akkor a biblia nyelvén szólva »vesével« fejezi ki. Így Jóka Ordögében: »*Hogy vesékig hasson* talpraesett gúnyja.« »*Az éhség a vesékbe mártja* éles, hegyes körmét.« T. Sz.-ben igen gyakran használja: »érezte bizony két *birodalomnak Veséje*, hatalmát Vérbulcsu, Botondnak.« (III, 51.) »*Veséibe véső* fájdalom.« (IV., 88.) »*Veséig borzada* hűs fuvalomtól.« (XII, 2.) Oroszlánkő bérczeiről azt olvassuk Katalinban: »*veséi közt* az érez, a drágakő és az arany bölcsője és koporsója van.« Épen így szól M. V. k. XXXII, 14.: »*a gabona veséiről*; Jób XIX, 27. pedig így olvassuk: »*Az én vesém én bennem* megemésztenek.« Péld. XXIII, 16. is e képet használja: »*És vigadoznak az én vesém*.« Jer. sir. III, 13. »*Az én vesémbe lőtte* be (Isten) az ő tegzének nyilait.«

Rák Bende, a maradiság bajnoka, összevész társaival, a kik egymást »egy szík szamukába téríték«. A szamuka szót Arany gúnyosan így magyarázza: »*himlőhelyek szik-kanaánaink* napégette arczain.« Már előbb is említette költőnk: »*Hogy Kanaán* ez a hon, *tejméz* foly a kún pocsolyákban.« Az alföld népéhez cz. költeményben szintén így kiált fel: »*Alföldi magyar, nem tót* a nevetek, mert *tejmézzel folyó* lakhelyet nyertetek.« A tölgyek alatt pedig eként ír Arany: »Hol . . . nem virul a tölgy: *Volt bár Kanaán*, Nem lett honom a föld.«

Hogy termékeny, jó földre azt mondjuk: »Kanaán«, ennek bibliai eredetét fölösleges idézetekkel bizonyítani. Ez már közmondássá vált bibliai kifejezés. Termékenységének jelzésére a biblia is rendszeren a »tejméz«-et használja. M. II. k. III, 8. úgy jellemzi a kananeusoknak lakhelyét, hogy »*tejjel mézzel folyó föld*.«

II. é. Rák Bende elmondja életének történetét és tanulmányairól így szól: »Tudtam az uri könyört, hiszekegyet, tudtam az első Száz zsoldár szövegét: a *Bázsan szörnyü bikáit*, a *Hermon*, a *Zóánt* és több efféle tanulmányt.« Arany jól jellemzi a felületet, bárdolatlan, parlagi Bendét, a ki a Zsoldárokból csak néhány furcsa hangzású nevet, különösen pedig *Básán bikáit* jegyezte meg magának. Zs. XXII, 13-ban van róluk szó: »*Körülvettek* engemet sok bikák és a *Básánnak erős bikái* megkörnyékeztek engemet.« Hermonról pedig XLII, 7. tesz említést: »*Emlékszem* te rólad innét a *Jordánnak földéről*, és a *Hermonnak kicsiny hegyéről*.« A harmadikról LXXVIII, 12. beszél: »*Az ő atyáik előtt* csudadolgokat cselekedett Egyiptomnak földében a *Soan mezején*.«

III. é. De azért tanult Bende még valami okosabbat is a bibi.ából. A sok új törvény gyártása ellen M. II. k. XX, 1—17-re utalva azt hozza fel okul: »Isten tizet adott mindössze az emberi nemnek. És mi nem érnök meg félmázsás corpusainkkal?«

Rák Bende maradiságával azonban szembeszáll az ifjabb Lepkefi, de liberális szellemű beszédéért jól kikap otthon: »Itthon elővették csipős lúgját a szülői feddésnek, s váltig mosogatták azzal a kölyköt. Hasztalanul! Szerecsent mostak!« Ezen közkeletű szólás Jer. XIII, 23-ból származik, a hol a próféta így feddi Izráelt: »Ha elváltoztathatja a szerecsen az ő bőrét és a párducz az ő tarkaságát: ti is jót cselekedhettek.«

V. é. Armida elviszi Bendét Kólyba, hol a világ közepe van. Majd a kőlyi hegy tetejét leveszi, »És az üres lapon, im' a föld mély köldöke megnyílt.« E kifejezéssel még egyszer találkozzunk Aranynál a Kis Pokol című töredékben (H. J. I, 502.), a hol szintén a »hegy köldöke«-ről szól. A bibliában ugyanezt a kifejezést olvassuk Ezek. XXXVIII, 12-ben, de csak az eredetiben: »tabbur háárecz«, a mi annyit tesz, mint a föld köldöke. A Vulgata, a melyet Arany — mint az utolsó fejezetben látni fogjuk — valószínűleg ismert, szintén így fordítja: »Habitator umbilici terrae.« Igaz, hogy Homerosnál, a ki Aranyra nagy hatással volt, szintén találunk ilyen kifejezést: »Ὅθι τ' ὀμφαλὸς ἔστι θαλάσσης«, ámde ott csak a tenger köldökéről van szó, a hol Kalypso nimfa lakott. A biblia kifejezése pedig szószerint megegyezik Aranyéval, tehát inkább tulajdonítható ennek, mint amannak.

Bende leszáll az alvilágba, és ott »Álla vitéz Bendénk siralomvölgynek közepette«. Már Tóth Béla utal az ő Szájruul szájra cz. jeles munkájában e szálló ige bibliai eredetére. Idézi Zsolt. LXXXIV, 7-ből a Vulgata fordítását »in valle lacrymarum«, a mit Károli »viz nélkül való völgy«-gyel fordít, Káldi pedig »a könyhullatások völgyé«-vel. De ez még mindig nem magyarázza meg a siralomvölgy általánosan bevett kifejezését. Azonban mindjárt fölismerjük e szólás eredetét, ha az idézett Zsoltárt Szenczi Molnár Albert földolgozásában nézzük meg [3.]:

»Oh boldog az ember nyilván!
A ki a te utaidban
Kiván járni szívvel lélekkel,
Menvén a siralom völgyén,
A hol merő száraz minden.«

Az alvilágban Bende rátalál édes atyjára, a ki a liberális Széchenyit átkozza, hogy tépjék le Actaeon kopói, melyeket ő táplált kezdetben »manna beszéddel«. Azt akarja a költő ezzel mondani, hogy édes beszéddel és vonatkozik M. II. k. XVI, 31-re, a hol a mannáról írva van: »hogy olyan izú, mint a mézes pogácsa«

Az alvilágban megjelennek az elyzi hirlap sajtóján a földön nem méltányolt költők versei, mivelhogy »tűrőké az öröm hona, mennyország«. A mi Máté V, 3-ra emlékeztet: »Boldogok a lelki szegények: mert övék a mennyeknek országa.« Továbbá u. o. V, 10.

VI. é. Hábor ez alatt az örök sorsisten lakába megy, a hol az idők malma mindenkit leőröl garatján és »porhamu lesz mind, a mi van e földön«. Utóbb ismétlődik ez a bibliai kifejezés: »hamuporrá bomladozik«. Ábrahám is azt mondja magáról: »por és hamu vagyok«. M. I. k. XVIII, 27. Job hasonlóképen szól: »Magamat hasonlíthatnám a porhoz és hamuhoz.« XXX, 19.

VII. é. A megyegyülésen a vitakozó pártok már-már összevesznek, de Lepkefi »méz-ajkkal megszelidíti a bőszült Maczkókat«.

Az édes beszédet a biblia is így nevezi: »Olyan az idegen asszonyi állatnak ajaka, mint a csepegő lépes méz.« Péld. V, 3.

A pártok végül kibékülnek, de midőn adakozásra szólítják fel őket, »csak a kicsinyek és együgyűek Jöttenek«. Ez visszhangja Márk X, 14-nek: »Engedjétek, hogy jöjjenek én hozzám a kis gyermekek.«

2. Belső Hatás.

Az Elv. Alk.-ban bőven, nagyon is bőven van képviselve a csudás elem. Ezt a költő részben a görög mithológiából, részben a magyar mese- és népfőfogás világából, részben pedig a bibliából meríti. Armida alakja, ez a félig tündér, félig boszorkány, nagyrészt ezen csudás elemekből van összetéve. Midőn egész pompájában és csábító erejének egész teljével lép föl, így ecseteli őt a költő: »Most Armida fehér ragyogással, mint az Írásban A napot öltöztetül testére fűzött csodanémber, All a pusztá mezőn.« Maga Arany utal rá, hogy a napba öltözött asszony alakját az Apokalipszisből vette. Értendő alatta a Jel. k. XII. fejezetében leírt csudaalak: »És láttaték nagy jelenség az égben: Egy asszony felöltözött vala a napba, kinek lábai alatt vala a hold: és az ő fejében 12 csillagoknak koronájok... És álla a tengernek fővényére.«

E csuda-asszonyt segíti Mihály az ő angyalaival. De van neki egy nagy ellenfele, a Veres sárkány. Ez a sárkány az ő kisérő angyalaival rátamad az asszonyra, kergeti őt és viaskodik vele. Az asszony azonban elrepül előle a pusztába.

Ez lebegett Arany előtt Armida alakjának megalkotásánál és a körülötte és ellene csoportosuló személyeknek elrendezésénél.

Armida a napba öltözik mint a csuda-asszony. Neki is vannak segítői és pedig 12-en, t. i. Bende és 11 társa. Talán azért ép 12, mert Arany »a 12 csillagoknak koronájára« gondolt, a mit a csuda-asszony hordott. De neki is van egy nagy ellenfele: Hábor, a ki annyiban hasonlít a Veres sárkányhoz, hogy felhőn és sárkányon jár. Hábornak is, miként a Veres sárkánynak, meg

vannak a maga segítő társai: Karakány és a többi tátosok, kik szintén a szeleken nyargalnak. Mint a Veres sárkány a csuda-asszonyra, úgy Hábor is rátámad Armidára és viaskodik vele. A viaskodásban, mely itt is emberfeletti eszközökkel megy végbe, részt vesznek mindkét oldalon a segítők is. A viadal vége azonban különbözik az előképtől, a mennyiben itt az ellenfelek kölcsönösen egymás vesztét okozzák: tűzhalállal múlnak ki.

Azonban menjünk sorjába.

Midőn Armida tündérré akar átváltozni, »veszi mécsét a szenelőről És szájába vevén háromszor a füsthegyű lángot« — megtörténik a csudás átváltozás. (I. é.) Ez tisztára bibliai motívum. Ezsaiás próféta is ilyen formában írja le azon átváltozást, a min ő keresztül megy, midőn emberfölötti prófétai erővel ruházza őt fel Isten: »Egy a Serafim angyalok közül hozzám repüle, kinek kezében eleven szén vala, melyet fogóval vett vala az oltárról. És az én számot illeté azzal.« VI, 6. 7.

Armida kiszabadítja Bendét és társait a rettenetes viharból és fehér fény segítségével megmutatja nekik az utat és elvezeti őket egy »Venyigés földelű kalibához«. Bende és társai követik az »isten-küldte vezérfényt«, elérnek Armida hajlékához »és megörülének szívvidító örüléssel.«

Az egész jelenet — persze tréfás színezettel — élénken emlékeztet Máté II. fejezetére, a hol a napkeleti bölcsek Bethlehem felé igyekeznek és egy csillag ragyog előttük, melynek fénye vezérli őket az úton. Végül egy szegényes jászolhoz vezeti őket. A napkeleti bölcsekről, mint itt Bendéről és társairól, majdnem szószerinti megegyezéssel az áll: »És mikor látták volna a csillagot, igen nagy örömmel örvendezének.«

Armida igen szívesen fogadja Bendét. Így szól hozzá: »lakomat ne kerüld, ez béke tanyája, Ételedül kenyeret nyujt asztalom; édes itallal Olthatod itt szomjad s kipihenve mehetsz tova reggel.« De szívességét még azzal tetézi, hogy vendégének »Tüstént langy feredőt rendel«. (II. é.)

Ez a vendéglátási jelenet a biblia hasonló vendéglátására emlékeztet, midőn Ábrahám a 3 angyalt fogadja és így szól hozzájuk: »Jó uram, ha kedves vagyok te előtted, kérlek, ne kerüld el a te szolgálodat. Hozzanak, kérlek, egy kevés vizet és mossátok meg a ti lábaitokat... Azonközben hozok egy darab kenyeret, és erősítetek meg étellel a ti sziveteket, azután úgy menjete el.« M. I. k. XVIII, 3. 5. A biblia hatása itt annál szembeötlőbb, mert a vendégek megfüröztése nem magyaros vonás, hanem a bibliában igen gyakran fordul elő.

A IV. énekben Hamarfy egy szép, igéző leányt üldöz s már-már utól is éri, de ekkor »az igéző lány rút, egyszemű, vén banya lón, Feltartván zörögős kezeit, mint Éden örökre zárt kapuin kardját Jehovának visszafenyítő Angyala, ott állott, kieszott tilalomjegyzőként.«

Arany sűrűn veszi képeit az Édenről. Az Öldöklő Angyalban (H. J. I, 286.) a hős, a kinek nászéjjelén kell az ellenség ellen menni és mennyasszonyát elhagyni, így tör ki: »Nem boldogabb-e a páros madár, A rengeteg páros vada? Így elveszítni mindenét: *Mint Ádám egykor Édenét...* Nem annyit — ah! el nem vezett, *Nem vetteték Édenre zár Mielőtt a bűnös földi pár Minden gyümölcsöt élvezett.*«

Ha Arany szép, gyönyörű vidéket akar mondani, egyszerűen *édent* mond. A jóságos özvegyről azt írja, »a kopárt *édenné ápolva, mivelve*, Megmutatá: mit tesz szorgalom és elme«. A Széchenyi tiszai oszlopára azt írja, hogy ő megfékezte azt a Tiszát, »Mely riadalma soká vala *édentáji mezőnek.*« (H. J. I, 400.) Az Elv. Alk. V. énekében az örvendező poéta »*édeni kedvet*« mutat, a VI. é.-ben pedig »a kopárvölgy *édeni kertté*« díszesedik. A pusztarémeiben pedig ezt olvassuk: »Ez-e hát a pusztá? ama híres pusztá? Csikósok, betyárok, poéták *édene* (H. J. I, 509.)

Mindezek a hasonlatok, valamint leírások M. I. k. II. és III. fejezeteiből vannak merítve, a hol a biblia elbeszéli, hogy »vévé az Úr Isten az embert és helyzetéte azt az *Édennek kertébe, hogy azt művelné és őrizné.* De mivel Ádám bűnbe esett, »*kiküldé* azért ötét az *Ur Isten az Édennek kertéből...* És minek utánna kiüzte volna az embert, *helyhezete az Éden kertének bemenetele felől Kerubimokat és villogó kétélű fegyvert az életfája útjának őrizetére*« (15. 23. 24.).

A költő leírja a két tábor, a maradiak és a haladók korteskedését. Rák Bende a nem adózás elvéért rajong. Társai szintén. »Holnapi Sáralfván, térítgete, Tyukodi bátya És *Nyakkaló a Víz mentén száz, söt ezerével Fogdosták a nemes lelket, mint Péter apostol.*«

Itt világosan láthatjuk, a mi később még gyakran fogja magára vonni figyelmünket: a népies és bibliai hatásnak összefonódását, ölelkezését és e kettőnek Aranyra gyakorolt együttes befolyását. Ugyanis a fenti hely eredetileg Máté IV, 18. 19.-en alapszik, a hol Péter és András, »kik a hálót akkor vetik vala a tengerbe, mert halászok valának« e felszólítást kapják: »Kövesetek engemet és azt művelem, hogy *embereket halásszatok.*« Ezt a népköltészetre gyakorolt hatást, melynek nyoma ott van a pünkösdi énekben: »*Egy halász ha prédikál Fog sok ezer lelket.*« Ez az ének viszont, a mint magától Aranytól tudjuk, ő reá hatott. Így tehát a bibliának a népköltészet által zománczozott hatásával van dolgunk Arany fenti soraiban.

De nézzük tovább a korteseket. Kolocintos Gábor is a nem adózók táborához tartozik. Üsdiben elmondott beszéde beillik a prédikáció kaptafájára húzott, borízú kortesbeszéd valóságos mintájának. Az *eresz alatt* tartott beszédet így kezdi: »Nemes atyámfi! Tudják-e kigyelmetek aztat, Hogy mi okon gyúltünk e *szent hajlékba* ma össze?« És elmagyarázza nekik a maga módjára, hogy a haza veszélyben van, a liberálisok adózásra

akarják szorítani a magyart és az adóból iskolát, utakat akarnak építeni. Sőt mi több, azt mondják: »*Rakjunk börtönöket fel az égig*, nem le a pokolba. Végre fizessük a vármegye tisztjeit: irgalom atyja!« — A magyar börtönrendszer javításának mozgalmaára célzó beszéd M. I. k. XI, 4-re emlékeztet: »*Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek magassága az eget érje*«, továbbá M. V. k. IX, 1-re, a hol Mózes így szól Izráelhez: »Te általmégy ma a Jordánon, hogy... birj örökségül nagy és az égig felrakatott városokat.«

A liberálisok főkortese, Pörgedy az adózás mellett szól. Nehéz feladat. Úgy iparkodik az adózás szükséges és hasznos voltát a néppel megértetni, hogy az általános teherviseléskor a dúsgazdag, nagy földesurak is arányosan fognak adózni, persze ezeket, a nép pedig filléreket és végül az egész összeget egyenlően osztják szét a nép hasznára. Ennek bizonyítására szépen kikerekíti az egyenlőség elvének történelmi igazságát, kezdve legelől Ádámon, Éván. Pörgedy méltó ellenfele Koloczsintosnak. Még furfangosabb nálánál. Kortos céljaira átformált bibliai bölcselkedéséhez zárójelbe odateszem a bibliai forrást, a melyre czéloz. Így kezdi: »Tudják kigyelmetek a *szentírásból*, hogy az Isten, A mikor Ádámot földből formálta, legottan földes urává tette kerek földünknek. (M. I. k. II, 7. 15.) E birtok Róla, hogy Ábel deficiált, s Kain emberölésért Úti betyárrá lón, zsellérré széles e földön, (IV, 2. 12.), Séthre maradt (u. o. 25.) és szállt lyány és fiuágra egyenlőn, Így ezer éveken át osztottak. Végre azonban megszapordtak a sok prókátorok, összezavarták A föld birtokosait: kiki a máséra törekvék. (VI, 1—7.) Nyelvük is elbelgult, (XI, 9.) a tied szót mind csak enyémnek Mondák; szóval a bűn, a gonoszság szerte kiáradt; (VI, 11.) Sőt maga Isten iránt is hűtlenségi gyanúba Jött az egész nemzet: miokért Isten lesöpörte Öket a földszínről (u. o. 13.), s' a confiscált urodalmat Noé kérte föl, a ki delator volt; igaz ember. (VI, 9.) Noénak három fia volt: Sem az ősi falak közt Megmaradott, az övé lón Azsia; (X, 21.) Kámot az apja, Mert sok bűt okozott neki, (IX, 22) elküldé szerezsenynek (X, 6.) S' Afrika lón az övé; Jáfet végül Európát Választá (X, 2.), miután nem volt választani másik, Mint hogy Amerika még akkor meg sem született volt.«

Arany töviről hegyire ismeri a népet. Jól tudja, hogy a kalendáriumon kívül, a biblia a legjobb barátja. Ez az egyedüli szellemi tápláléka. Azért a kortes is, a *szentírásból* veszi bizonyítékait, mert ezekkel tud legjobban hatni a nép kedélyére. De meg a bibliai színezet a marczona korteshadra a jóízű tréfa, a komikum sugarát veti. Akárcsak a násznagy uramat vagy a vőfélyt hallanók a lakodalmon, a midőn, a házasság szükségét magyarázza és bizonyítását Ádámon és Éván kezdi.

Az V. ének Hábortátosaira és Armida fölfegyverkezett boszorkány taborára tereli figyelmünket. Ütközetre készülnek.

A harczy felvonulás az Ézsaiás jövendőlte csatára emlékeztet, a melyet Isten az assziriai sereg ellen fog Jeruzsálem mellett vívni a XXX, 28.—33. leírása szerint.

Aranynál először jön a harczy zene: »a zene *síposi*«, a »*dobosok*«... »és az öreg brúgó«. A bibliában az Úr »*síppal megyen*«... *dobokkal* és hegedűkkel és az ő keze felemelésének harczaival hadakozik«.

A csata megindul: a »*felhőparipák sárkánynyá* váltak azonnal, melyek *kénlángot lehelének*«. A biblia pedig így ír: »*megkésztetett a tófet*... az Úrnak *fuvallása* gyűjtja meg azt mintegy *kéknének patakjával*«.

Hábor ezalatt »*rostásai által enyészto* Pusztítást okozott Armida egész hadi népén«. A próféta pedig így szól: »*mint a megemészto tűz*... a pogányokat *megrostálja* mígnem semmivé lesznek«.

Arany így folytatja a harcz leírását: »*hullott nagyszemű jég, kövek és... tűznek esője*«; a biblia harcza pedig tovább folyik »*megemészto tűznek lángjában*, pusztítással, áradással és *köesövel*«.

Persze bőven hullanak a sebesültek. De vér helyett tinta folyik belőlük. Erről azt mondja Arany, hogy ez az a folyadék, melyet a nemes emberi faj arra használ, hogy égi szikráját elszunnyadtassa magában »*S oktan állattá váljék mint Nabukádnézár*«. Dánielre gondol a költő, a ki ezt jövendőli a babiloni királynak: »*Tégedet kiűznek az emberektől, és a mezei oktan állatokkal* léssen a te lakásod.« A beszéd beteljesedék rajta és »*Nabukodonozor*... az emberek közül kivettetik és mint az ökör füvet eszik vala.« Dán. IV, 22. 30.

Armida, ki Háborból végkép szabadulni szeretne, hogy Rák Bende felesége lehessen, babonázott vérrel teleönti Hábor szemeit, de ez visszahinti és így mind a ketten füst és lángok között elégnek. (VI. é.) Ez a jelenet a költőben Szodoma és Gomora pusztulásának képét eleveníti föl, azért így folytatja bibliai reminisczenciákkal fűszerezett elbeszélését: »*Bende körülnézett: sivatag minden körülötte, Mint a Zsidó-tenger partján, hol az ősi világ két Városa elsülyedt*; (M. I. k. XIX, 13.—25.) *bérczhálványok sora bámul Rá hidegen, kövesült élőfák állanak őrt a Rettenetes téren*... Bende távozóban van... Visszatekint mégis távolból, vissza ha Lóthné Fátuma érné is, (u. o. 26.) mert valljuk meg mi... férfiak olykor Női kíváncsiak is szoktunk ám lenni titokban. Visszatekint: ott nézi a messze világló Háborot égni, miként égett az írásbeli szentelt Csipkebokor, (M. II. k. III, 2.) s' tekeres füstét kígyódnai az égig.«

A VII. ének a haladók és maradiak viaskodásának, végül pedig kibékülésének van szentelve. A nagy viadal a vármegye házában megy végbe. Az udvaron Pörgedy és Kolocczintos népe csúnyán összevész. Pörgedy szavazóival menekülni kénytelen.

Amazok üzőbe veszik. Fut, ki merre, tud. »Egy nem akar csak futni, csak egy *Goliáthszerű termet* All még a födeles kút árnyékában. Először Messzéről *szórnak köveket rá a nem adózó Dávidok*«, majd rárohannak és kiderül, hogy a várnagyné köcsögtartó ágasfáját nézték Góliátnak. Először használja itt föl Arany Dávid és Góliátnak harczát tréfás vonatkozásban Sám. I. k. XVII. fejezetéből. Ez a bibliai jelenet kitörülhetetlen nyomokkal vésődött be költőnk lelkületébe, elbeszéléseinek legszebb részleteibe innen illesztett be egyes díszes, jellegzetes vonásokat, a mint azt a IV., V. és X. fejezetekben bővebben fogjuk látni.

A dulakodó pártok végül kibékülnek. A pártoskodók kiengesztelődnek, a visszavonás lecsillapszik és a megyei élet önzéssel feltélgőre megtisztul és a jelentéktelen dolgokért viaskodó kedélyek tiszta, magasztos hazaszeretetre buzdulnak. Munkájának e részét Arany csupa bibliai motívumokból alkotta meg. A megyeház gyűlésterme *szentélylyé* változik; »hömpölygő *zenehang*« üti meg a fület »mint *orgona hangja*«; a zöld asztal megrövidül és »*oltárrá alakul*«, a karok és rendek *térdre hullnak*; két tündéri alak pedig *berepül* az ablakon »*nagy zúgásnak közepette*«. (Ezek. I, 24-nek a kifejezése: »És hallám az ő szárnyaik zúgásokat.«) E két alak: az Erély és Lelkesedés, a kik a tűzhalállal kimult Hábtor és Armida hamvaiból keltek új életre. Az Erély a próféták feddő modorában beszédet intéz a pártokhoz. Először a haladókat dorgálja, hogy csak nyelvükön hordozzák a szabadságot. »Névvel vagytok azok. *Vallástok képmutatóság*.« Máté XIX, 18.; VII, 5. »Divat az csak Semmi egyéb, melyért szabad elvek *apostoli-képen* Hirdetitek magatok«... »*Isteni törvények* nagyon emberi hirnői vagytok.« Zs. XIX, 8.

Majd a maradiak pártjához fordul: »És ti, *kemény nyakú Izrael*, úgy-maradásnak Emberi«, nyiltak előttem titkaitok. Ezt a kifejezést, mely a bibliában Izráelnek jelzője szokott lenni, a jeremiádok íróitól kezdve Arany Jánosig sok magyar író használta, a ki a magyarok viszontagságos sorsát Izraelével vetette egybe. A bibliában először M. II. k. XXXIII, 5. fordul elő: »Mond meg az *Izrael fiainak: Ti kemény nyakú nép vagytok*.«

A feddést így folytatja: »Lágy kényelmeteket sem vagytok erős keblűek *Aldozatul odavetni a szent haza oltárára*.« »Aldozatot bemutatni az oltáron« — sűrűn fordul elő a bibliában. Csak egy hely felemlítésére szoritkozom. M. II. k. XX, 24: »Földből csinálj nekem *oltárt és azon áldozd* a te égő- és hálaldozatodat.«

Atvitt értelemben, a mint Arany itt használja, »a haza oltarán áldozni« szélteben-hosszában használják. Tóth Béla a szálló igék közt említi és Ciceronak »pro aris et focis« (certamen) szólásából, illetőleg Kossuth Lajosnak a szabadságharcz alatt mondott beszédeiből származtatja. Én úgy hiszem, a bibliai *aldozati oltáráig* megy vissza az eredete. A magyar formáját pedig:

»a haza oltárán áldozni« — ha ugyan nem régibb keletű — mindenesetre már 1845-ben kapta Aranytól, a ki nemcsak többször használja itt e szólásmódot, hanem eredetét szinte meg is magyarázza.

Ő ugyanis megmutatja, hogyan fejlődik ki egészen önként, egészen természetesen e szólásmód magának e történetnek eseményéből. Szemünk láttára lesz a megyeházból szentély, a *haza szentélye*, a zöld asztalból oltár, a *hazu oltára*, hogy a tusakodó pártok ezen áldozzanak a *hazaszeretet áldozatával*. Egymásután háromszor találkozunk e szólással Aranynál: »Nosza hát tegyetek fogadást a *hazának oltárán*.« Majd a Lelkesedésről azt mondja a költő: »Drága nyakékeit és perezét... *teneked szentelte, ó hon...* Gyéren látogatott *oltárodon*.«

Végül az Erély az egész gyülekezethez fordul és arra oktatja őket, hogy ha a hazát gyarapítják és nagygyá, boldoggá teszik, azzal ők maguk is gyarapodnak és boldogulnak. Tehát tenni, áldozni kell a hazáért.

»Ti legyetek *boldog polgárai* boldog e honnak...
Ez legyen önzétek, meg ama benső *jutalomra*
Vágyakozás, a mely oly édes az emberi szívnek
Tetteket a honnak! hiszen, oh, mi ez a haza? nemde
Tinnagatok, nőtök és az olajvesszőre hasonló
Gyermekitek? Nosza hát tegyetek fogadást a hazának
Oltárán.«

Ezen befejező buzdítás élénk visszhangja a CXXVIII. zsoltárnak, mely a *boldog ember* állapotáról ekként szól:

»Boldog az ember nyilván, ki az Istent féli...
Mert magadat táplálad kezed munkájával;
Isten megáldja dolgod, lát jó állapotall.
Feleséged házában mint a szőlővessző...
Meglátod gyermekidet te asztalod környül
Renddel mint olajvesszőt, kiben szived örül...
Ez igen szép ajándék.«

(Szeneci M. Zsolt.)

II. FEJEZET.

A nagyidai cigányok.

Ezen époszban Arany a szabadságharcz torzképét festi. Könnyek közt mosolyog. Sír és kaczag egyszerre. A humor túlnyomó. A bibliát is leginkább humoros vonatkozásokban használja. Akár egyes bibliai neveket, akár egész bibliai történeteket fűz elbeszélésebe, rendesen humoros oldalukat fordítja az olvasó felé.

Mindjárt az *I. ének* elején bibliai eseménnyel: az egyetlen, a rendkívüli vízőzönnel, veti egybe a dádek nagyidai romlását, mely szintén egyetlen volt a maga nemében. Majd a régi epikusok módjára tréfásan a Múza segítségét hívja a hatalmas énekhez, »Melylyel örökítsem választott népedet«. Ezzel tréfásan a cigányokra alkalmazza azt a nevet, a melylyel a biblia Izráélt ruházta fel: »Mert a te Urad Istenednek szent népe vagy te, téged választott a te Urad Istened.« (M. V. k. VIII. 6.)

Csóri vajda, miután az eleség nélkül maradt nagyidai várból a magyar őrség elszökött, a cigányságot gyűlésre hívja egybe és a cigány nemzetséget rútul feldicséri:

»Azt mondják Fáraó lett vo'n első vajda:
De ma is czivódnak a tudósok rajta!«

Fáraó, Egyiptom királyának a neve, először M. I. k. XII. 15-ben van megemlítve és azon túl igen gyakran. A cigányokat általában Fáraó népének szokták nevezni. Soká tartotta magát ugyanis a hit, hogy a cigányok egyiptomi eredetűek; valósággal azonban semmi közük sincsen Fáraóhoz. Pott bebizonyította, hogy nyelvük India árja nyelveihez tartozik.

Csóri szeretné magát örökös vajdának megválasztatni, de a cigányok nem akarják. E fölötti elkeseredésében így sóhajtoz: »Oh te szent Habakuk, czethalas szent Jónás!« Arany a komikum kedvéért adja épen e két bibliai alak nevét Csóri ajkára. Az első már nevénel, a másik pedig a czethal történeténél fogva hat komikusan. A IV. énekben a szentséges Pilátust emlegeti.

A Bajusz című költeményben szereplő cigányvajda szintén így kiált föl: »*Szent Pilátus* minő szégyen!« — Ez is csak egy cigányvajdától telik ki, hogy Pilátust a szentek közé vegye!

Csóri most furfanghoz folyamodik. Hogy a cigányok figyelmét más felé terelje, rázabadijtja őket a kamrára és pinczére. *Esznek, isznak*, kiüritik az éléstárt és »*Feledik, mint a böles, a kétes holnapot*«.

Itt a költő vagy *Böles Salamonra* gondol, ki Péld. XXII, 1. így szól: »Ne dicsekedj a *holnapi napról*, mert nem tudod, mit hoz a nap te reád;« vagy pedig Ezs. XXII, 13-ra, a hol a vigadozók így biztatják egymást: »*Együnk és igyunk*, mert *holnap* meghalunk.« II. é. Csóri vajda, mint láttuk, szereti a *czet-halás Szent Jónást* emlegetni; az egyik fiát ugyancsak *Jónásnak* hívták (III. é.), a kit azonban a másik fiával és feleségével együtt a Maros vize már régen elvitt volt. Most, hogy Csóri megálmodja az ő cigányországának fényes dicsőségét, mesés gazdagságát, boldogságából nem hiányozhatnak az ő elveszett kedvesei sem. Arany tehát a bibliai Jónás motívumait népmesei részletekkel keverve, megtaláltatja Csórival — persze csak álomban — elveszettnek vélt családját. A vajda így szól: »Azt gondoltam, régen megettek a halak.« Persze a felesége sem marad adós a válaszszal:

»Monda erre Éva: Bizony, *meg is evett*
Az a *roppant nagy hal*, melynek a neve *czet*;
Szerencse, hogy éppen ottan körül uszkált
S *benyelé* kocsinkat, mint én egy galuskát.«

Kiki ráismer ebben Jónás II. fejezetének a visszhangjára. Csupán az 1. versét idézem: »Készített vala pedig az Ur *egy nagy halat*, hogy *benyelné Jónást*.« Az asszony így folytatja a *czet* belsejének leírását:

»Nagy üreg volt benne, *mint valami templom*,
De sötétség lévén, üss ki *Jónás*, mondom;
Kicsiholt a Jónás az első ütéssel
Akkor a *hal gyomrát* összezártuk mécsesel.«

A bibliai Jónás nem foglalkozik ilyen köznapi dolgokkal, hanem könyörög »az ő Urának, Istenének a *halnak gyomrából*«. Imájában többek közt az mondja: »meg nem szünök nézni a te *szent templomodra*«. (II, 2. 5.)

A cigányok a *czet*hal belsejében, »egy nagy *úszó lápot*« találnak, a bibliai Jónás pedig így szól: »*fű tekeredett* vala az én fejemre«. (u. o. 6.)

A vajda felesége azt beszéli, hogy »*kilencz évig laktunk a hal gyomrában*;« a biblia pedig azt mondja: »és *lőn Jónás a halnak gyomrában 3 nap és 3 éjjel*«. (II, 1.)

Kilencz év múlva — így folytatja az asszony — »*kimáztunk belőle*, ott hagyván a *dögöt*, melyet a víz régen a partjára

lökött;« a bibliában pedig Jónás így fohászkodik Istenhez:
»megszabadítád az én életemet a *rothadástól*.«

Végül Éva asszony így zárja be csudás megszabadulásának történetét:

»Így kerültünk vissza. Nem csuda különben
Még nagyobb csudák is szoktak esni könyvben.«

Ezzel Arany egyenesen a bibliára utal, mint a mi az ő csudás történetét elfogadhatóvá teheti.

Miután Éva asszony jól kibeszélte magát, Csórirra kerül a sor. Évájának megőrül ugyan, ám a vajdaság nagy fényétől és gazdagságától elkapatva, a hős Dundi asszonyra, Diridongó feleségére veti szemét. Ürügyet erre a *czethalban* keres. Így morog magában: »Szeretem én Évát... de tudja a manó: Már hiszen, no, csak nem vajdánénak való! Aztán meg, mióta a *czethalban* lakott, mindig érzem rajta a bűdös halszagot.«

Sőt mikor a szép álom már szétfoszlott, Puk a várat bevette: Csórit a *czethal* históriája akkor sem hagyja nyugodni. Keresi fiait, feleségét, persze sehol sem találja: »Aha! visszamentek, gondolá, a *halba*?«

De térjünk vissza még egy pillanatra Csóri álmához. A vajda álmában harcra viszi cigányait Puk serege ellen. Dundi asszony is hősiesen vagdalkozik. mignem az ellenség egyik katonája levágja — kötényét.

»S mintha kit szelével ér az istennyila,
Mint Sámsonnak, midőn megnyírta Delila.
Egyszerre oda lett — higgyetek a szóznak —
Ereje és szíve a vitéz asszonynak.«

Mindenki tudja, hogy ez Bir. XVI, 18. 19-re vonatkozik, a hol ezt olvassuk: »Látván pedig *Delila*, hogy (*Sámson*) megmondotta volna neki minden *szívét*, *elnyíreté az ő fejének hét fonatékját*... és eltávozik az ő *erőssége*.«

Am hiába való minden erőfeszítés, az ellenség erősebb, mert »ha az *Isten* nem, — segíté az *ördög*.«

Isten és az ördögnek ilyen módon való szembeállítására nem egyéb, mint Jakab IV, 7.-nek a reminiszccenziaja: »Engedjétek azért *Istennek*, álljatok ellene az *ördögnek*.«

A vajda látván, hogy népét Puk visszanyomja:

»Vak apád« kiáltja Csori és tovább megy
Testek halmai közt, »*mint az Ararát hegy.*«

Ezzel a költő leírhatatlan nagy hegyet akar mondani, mely a többi túlzás mellé épen beleillik. Az Ararát volt ugyanis az a hegy, a melynek a csúcsa legelőször látszott ki, midőn az özönvíz apadni kezdett, úgy, hogy Noé ott köthetett ki bárkájával, a mint ez M. I. k. VII, 4-ben el van mondva.

Az Ararátot Tompával váltott leveleiben is tréfásan emlegeti Arany. Azt írja Tompának, hogy a sajtó az ő prédikációit jól megérdemlett dicséretben részesítette. A mire Tompa azt válaszolja: »Én is elhinném te rólad, ha oly nagy lenne is a dicséret, mint az Ararát hegye«; de ezt olyan formán mondja, mintha nem merné Aranyról föltenni, hogy tudja mi az? Erre Arany biztosítja őt, hogy az Ararát hegy régi ismerőse még zsenge gyermekkorából, a mikor a bibliát szorgalmasan olvasgatta (H. I. III. k. 369. és 375. l.) IV. é. Csórii vitézül ellentáll. Mindenkit, a ki feléje közelíteni mer, széjjelaprítással fenyeget: »Ám csak próbálja meg, a ki *Tamás benne*.« A hitetlenségnek ezen közkeletű kifejezését, mely *Tamás* apostol hitetlenségéből ered (János XX, 27.), Arany is többször használja. Így a Sárkány című költeményben: »Tamás voltam, leszek is abba;« az Eldorádóban szintén: »A ki Tamás a dologban, menjen oda.«

Végül Puk beveszi a várat, Csórit elfogja. A vajda összezugszorodik. De még marad benne annyi önzetlenség, hogy nem magáért, hanem népeért könyörög. Így szól Pukhoz:

»Töltsd bosszúdat rajtam, ha rá visz a lélek,
Ha már oly nagyon esz ez a fene méreg;
De mit vétett ez a szegény ribilliu?
Mind ártatlan ez, mint a ma született juh.«

Csóri magatartása, persze komikus mezben, hasonlít Dávidéhoz, a ki szintén magára vállalja a büntetést, ha csak népét megkíméli Isten haragja: »Én vagyok, a ki vétkeztem — így szól Dávid — és igen gonoszul cselekedtem: *ím ez juhoknak mi vétkek vagyunk benne*. Oh én uram Istenem, *kérlek forduljon reám a te kezed*, és ne legyen a te népeden a csapás.« Kron. I. k. XXI, 16. 17.

III. FEJEZET.

Bolond Istók.

A B. I.-ban Arany önéletrajzát írja meg. A közállapotok kigúnyolása mellett telve van e munka önironiával és byroni humorral. A humoros hangulatba sűrűn beleszól a biblia szava is. A bibliai motívumokat vagy a humoros helyzet élelkebb megvilágítására használja a költő, vagy pedig a szereplő személyek jellemzésére. A bibliai alakok ismert, markáns vonásaival röviden, velősen jellemzi a maga alakjait. Egyes személyekről, különösen ősz édes apjáról, majdnem állandóan a biblia nyelvén szól a költő, mintha csak atyja iránti mély tiszteletének akarna ezzel is kifejezést adni. Ugyanis az öreg császár alakjában édes atyjának némely vonását akarja megörökíteni. Az ősz patriárkához, Izsákhhoz hasonlítja. És ebbe belé olvad a császár és az apa alakja. Apja is öreg, tehetetlen, mint Izsák. Miként a patriárka, ő is elveszíti szemévilágát, de valamivel szerencsésebb annál, mert utóbb ismét visszanyeri. Halála előtt — és ebben ismét Izsákra üt — áldását adja gyermekére.

B. I. nevelő anyja: Sára. Nemcsak neve emlékeztet a bibliára, hanem meddősége is. Ép úgy sovárog gyermek után, mint a biblia Sárája. Csakhogy nem úgy tesz mint Sára, a ki Hágár segedelme által akar megtermékenyülni, hanem jавas asszonyokhoz fordul. De egyikükön sem segít a fogás. Mindkét házban ugyanazt a gondolatot ébreszti a gyermektelenség: hogy t. i. minek a vagyon, mikor nincs kire hagyni? A bibliában: »Uram, Istenem, mit adnál én nékem, holott én magzatok nélkül élek . . . és íme szolgám léssen az én örökösöm.« B. I.-ban pedig: »kinek számára gyűjtik a vagyont?« Végül a bibliai Sárán az angyalok segítenek és hoznak neki fiút, Arany Sáráján pedig a cigányok, a kik az úton talált Istókot neki eladják.

Arany a B. I.-ba családjának sok intim vonását beleszötte. Istókban legtöbbször önönmagát gúnyolja. Nem véletlen az se, hogy épen a Sára nevet annyira kedveli, hogy nemcsak B. I. nevelő anyját, hanem nagyanyját is így nevezi. Ugyanis Arany édes anyját is így hívták: Megyeri Sára, a nagyanyját is és általában család-

jában a legtöbb asszonyt Sárának nevezték. Édes anyja tisztessé alakjának egy-egy vonását örökítette meg Arany a két Sárában.

De térjünk át a részletekre. Mindjárt az *I. é.* 9. versében B. I. családfáját így ismerteti a költő: »Annyit tudok, hogy első e családfán, ki magát lóvá hagyta tenni: *Ádám.*«

M. I. k. III, 5. 6-ra gondol, a hol Éva rábeszéli Ádámot, hogy ő is egyék a tudás fájáról.

Majd a 29. versben B. I. törvénytelen származásáról esik szó. Öreg anyja vak és így nem láthatta, mit palástol a leányzó, Kató. Azt hitte, »hogy istenfélőnek nevelve leányát, *Eleget élt, elnyerni koronáját* S már látta azt, az *égi koronát*« — midőn az újszülött visitása a haldokló öreget az ellenkezőről győzte meg. Az »égi korona« bibliai kifejezése a Bölcs. k. V, 16. 17-ből való; »Az igazak pedig örökké élnek, kiknek jutalmuk vagyon az Úrnál... annak okáért az ékességnek országát veszik és *szép koronát az Urnak kezéből.*« Úgyszintén az Apok. II, 10-ben: »Légy hív mind halálig és neked adom az élet koronáját.«

A haldokló öreg Sára, midőn lánya szegényét megtudja, (38. v.) vad átokba tör ki. Az öreg nő helyzetéről azt mondja Arany: »oly állapot volt ez, mint a minőt Jóbnak tanácsolt a házsártos asszony, »*Átkozd meg tenmagad*« készítette őt — »*És halj meg*«. Volt esze, hogy rá ne hajtson. Nem is hajtott rá — így szépen kinőtt Fekélyeiből: »de öregünk a vaczkon, ki oly türelmes, mint Jób, nem vala, Megátkozá magát... és meghala.« Azonban Jób könyvének II, 7. 9. verseiben azt olvassuk: »A sátán megveré Jóbot undok fekélylvel tetétől fogva talpig. Mondá pedig neki az ő felesége: Mégis megtartod-e a te tökéletességedet? *Átkozd meg az Istent és halj meg!*«

Látható, hogy Aranynak oly élénken áll a leirandó helyzet lelki szeme előtt, hogy az összehasonlítás céljából alkalmazott bibliai helyzet átváltozik a keze alatt az önmaga alkotta helyzethez hasonlónak. Ilyen ritka esetben, a minőt Aranynál csupán még egyet ismerek, (B. I. I. é. 76. versszakában lesz szó róla) a költő öntudatlanul, szinte a költői inspiráció hevében módosítja a bibliát. Világos ugyanis, hogy azért, mert az öreg Sára valóban megátkozá magát, idomult a bibliai helyzet a költő képzeletében megalkotott képhez hasonlónak, és ezért idézi Arany Jób könyvéből e szavakat: »*Átkozd meg tenmagad és halj meg*; holott a bibliában így áll: »*Átkozd meg az Istent és halj meg.*«

Jób alakjával ezen kívül még többször találkozunk Arany-nál. Rendesen a nagy fájdalom megtestesülése gyanánt használja. »1861« című versében így sóhajt fel a haza sorsán aggódó költő:

»Remények éve! áldom jöttödet
 Óh tégy irgalmat e szegény hazával!
 Ha bűnhödénk, elég a bűnhödét,
 S elég viselni, — ha mint Jób — keresztünk.«

(Forgácsok.)

De tréfásan is emlegeti Jóbot. Az ú. n. akadémiai papirszeleteken, a miket az akadémiai ülések alatt barátainak tréfából irogatott és azok kegyeletesen elrakosgatták, a következő rögtönzés olvasható Bálint Gábor híres utazóról:

»Szegény Bálint Gábor
Boldogtalan góbé!
Amennyit te szenvedsz,
Mi ahhoz a Jóbé!« (H. J. I. 420. 1.)

63. v. Sára meghal; ura, a csósz el akarja temetni, de nincs koporsója. »Deszkája nem lévén, a tő gyékényiből (mint bölcsőt egykor a Mózes szülei) koporsót fona.« Ez M. II. k. III. 3-ra vonatkozik, a hol Jokháberől írva van: »Szerze annak (Mózesnek) gyékényből egy ládácskát... és abba helyeztetvén a gyermeket, elveté a folyóvíznek partjára a sásasbá.«

A mester, a ki ingyen temeti Sárát, így szól (69. v.): »Isten nevében, ingyen... elég volt ennyi, sőt ezt is vegye köszönettel az úr-adta holt szegénye.«

»Isten nevében«: szélteben használt, népiessé vált bibliai szó. Ha valaki ingyen akar valamit, akkor Isten nevében kéri. Bizonyára János XVI, 23-ból ered e szokás, a hol így olvassuk: »Valamit kérendetek az atyától az én nevemben, megadja néktek.« A magyar koldus mind Isten nevében kéreget. Arany, Koldus Énekének a refrainje is így hangzik: »Adjatok, adjatok, a mit Isten adott.«

»Az úr adta« kifejezés szintén a bibliából való: Jób ugyanis I, 2-ben így szól gyermekeinek halálakor: »Az Úr adta és az Úr vette el is, áldott legyen az Úrnak neve.« Jób szavaiból erednek mindazok a kifejezések, melyek többé-kevésbbé ehhez hasonlóak. Így a Walesi Bárdokban: »az istenadta nép«, továbbá T. E. III, 13-ban: »A pajzán suhanczok nevelték az isten teremtettét.«

74. v. Sára temetése után a csósz kifosztott szívvel egyedül marad. A képzettársulás egy másik Sárának, saját anyja halálának emlékét idézi föl a költő lelkében: »Éreztem én haj! mert nekem is osztott A végzet ilyen öröm-poharat, Midőn sírjátul a legjobb anyának Kűszöbére léptem az üres tanyának.«

Az »öröm-pohár«, vagy ehhez hasonló kifejezéssel gyakran találkozunk Aranynál. Így az Elv. Alk. I. é.-ben: »A rámért keserű poharat kikerülne nincs mód.« Az V. é.-ben szintén: »Fokszerűen üríték poharát a keservnek.« A Leányomhoz című költeményében így sóhajt föl a költő: »Vagy a pohár csordulva vár, S fenékiig kell ürítenem!« Ex tenebris című versében szintén e képpel fejezi ki fájdalmát: »a vakságnak kiürítem poharát.« (H. J. I. 55 l.).

Mind e képek a bibliából származnak. Különösen a próféták szeretik az isteni haragot és büntetést úgy ábrázolni, a mint

Isten odanyújtja az embernek az öröm-poharat és annak azt ki kell innia. Így Ezs. LI, 22.: »Ezt mondja a te Urad, az Úr. Ime, elvettem a te kezedből a keserűségnek poharát, az én haragom poharának seprejét, nem iszod azt többé meg.« Jer. IX, 14. (Károlinál azonban 15.): »Ime, én e népnek enni adok, t. i. keserű ürömöt és inni adok mérges vizet.« U. o. XXV, 15.: »Vedd el az én kezemből e harag borának poharát.« Jer. sir. IV, 21.: »Még te rajtad is általmegyen a pohár, megrészegülisz és okádol.«

Epen így szól a Zsoltár CXVI, 13.-ban az ellenkezőről: »a hálaadásnak poharát veszem«. Ennek felel meg a kép, a mit Arany a Visszatekintés című versében használ: »Soha se' birám teljébe' Örömeim poharát.« Egressy Gábornak szintén így ír: »tudom, tudom már örömednek kelyhe Csordultig miért nem lehetett megtelve.«

75. v. Megkapó szomorúsággal festi a költő helyzetét, a melybe a rideg sors anyja halála által őt és megvakult apját sodorta.

»Ketten valánk ott... számra legalább,
Lieszerelt hárfán a két szélső ideg;
Egy alpha, egy ómega a család
Tépett könyvéből: ifjú és öreg.«

Az Apokalipszisre gondol itt a költő, a hol I, 8.-ban ez áll: »Én vagyok az Alfa és Omega, azaz kezdet és végezet.« Ezt Arany a család kezdetére: apjára és végső sarjára, önönmagára, érti, mivel csak ők voltak már a szülei házban, a család többi tagja, anyja és testvéreinek nagy része elhalt, az élők pedig a szülei hajlékból rég elszármaztak.

Az apáról így szól tovább a 76. versszak:

»Szemének éje, lelkének boruja
Nem gyötri többé. Még ezt a napot
— Előbb mint a halált — meglátta újra...
Szerencsésb mint Izsák, megáldhatott.«

A költő M. I. K. XXVII, 1., 4.-re gondol, a hol az agg patriárkáról ezt olvassuk: »És lett, hogy mikor megvénhedett volna Izsák és meghomályosodtak volna az ő szemei, annyjára, hogy nem látna, szólítá az ő nagyobbik fiát, Ezsaut és mondá neki: csinálj én nekem az én kedvem szerint való étket és hozd elé énnékem, hogy egyem; és áldjon meg tégedet az én lelkem, minekelötte meghalnék.«

Arany Önéletrajzából tudjuk, hogy apja késő vénségében egészen váratlanul, minden orvoslás nélkül, visszanyerte szeme világát. Ezzel volt szerencsésebb Izsáknál.

Ugyancsak Izsák áldására és édes apja halálára gondol a költő az »Arkádia-féle« versnek következő soraiban: »Hagyott volna édes apám Gazdaságot kényeként, Megmutatnám... de hiába! Ag is huzza a szegényt: Életében annyifelé Protestál, Hogyha meghal, csak megáld, de Nem testál.«

Tréfásan is emlegeti Arany ezen pátriárkai áldást. Egy nagykörösi jó barátunk névnapjára ugyanis elkésve küld egy köszöntőt, a melyben költőnk így mentegeti muzsáját: »Mert különben, hidd el, nem lett volna ő röst! *S mint Izsák megáldá Ezsaut a szöröst, A miért hogy neki lencsét hozza bőröst: Úgy megáldott volna téged és Nagy-Köröst.*« (H. J. I, 393. l.) Ez az a második eset, a melyet ezen fejezet 38. versében említettem, a melyben Arany két bibliai históriát tévesen egybevon: a *lencse* ugyanis nem Izsáknak, hanem *Ezsaunak* szólt; készíteni pedig nem Ezsau készítette, hanem *Jákok*, a mint ez M. I. K. XXV, 34. és XXVII, 5.-ből kitűnik.

Édes atyjáról szól még a 76. versszakban tovább is a költő. Azt akarja róla mondani, hogy éveinek súlya alatt összeroskadott és ezt így fejezi ki:

»Majd életét lenyomta önön súlya,
Az évhalmaz tömegbe roskadott,
Mint ama bálvány, mely ércz és ragyog
Felül — csupán alapja rossz agyag.«

Nebukádnézár agyag lábú kolosszusára gondol a költő, a melyről Dániel k. II, 32—35.-ben következő áll: »Annak az álló képnek feje jeles aranyból vala, lábai részszerint vasból, részszerint cserépből, akkor együtt elromla a vas, cserép, réz, ezüst és arany és eltöré az állóképet az ő vas és cseréplábairól.«

120. v. Sára asszonyt, István gazda feleségét, kinek a cigányok Istókot eladják, így nevezi a költő: »a pozsgás, kerek Gödörkés állu házi korona«. Ez nem egyéb, mint Salamon Példabeszédeinek visszhangja, a hol XII, 3.-ban »a gyors asszonyiállat«-ról azt olvassuk, hogy az »koronája az ő férjének«.

* * *

A II. énekben tiltakozik a költő azon föltevés ellen, hogy ő a N. Cz.-ban a szabadságharczot profanálni akarta volna. Hisz ezzel csak önönmagán ejtett volna sebet.

»Azért kívánnám még, hogy el ne haljak,
Hogy rólad méltán zönghessen ez ajjak.«

Gondolat és kifejezés teljesen a zsoltár költőre vall, csupán azzal a különbséggel, hogy a zsoltáros azért nem kíván meghalni, hogy Istenét, Arany pedig, hogy hazáját dicsőíthesse. Zs. CXVIII, 17. így szól: *Nem halok meg, hanem élek és hirdetem az Úrnak dolgait.* A CXIX, 171. 175. [86. 88.] pedig így:

»Éltét csak azért kívánja lelkem,
Hogy ő tégedet Uram! dicsérhessen . . .
Ha én megtanulom szerzétedet;
Az én ajakimmal dicsérlek téged . . .
Zengő kiáltásom jusson hozzád . . .«

(Szenczi M. zsolt.)

12. v. Magáról és munkakedvéről így nyilatkozik a költő:
 »Nem dolgozom, csak ha valami hajt; Egyébkor lusta mélabu temet, Mely *elefántnak néz szunyognyi bajt.*«

Máté XXIII, 24.-ben ugyan elefánt helyett a teve van a szunyoggal együtt megnevezve, de mégis valószínűnek tartom, hogy Arany e kifejezése, valamint az ismert közmondásszerű szólás, mely »a szunyogból elefántot csinál«, innen származik: »Vak vezérek, kik megszuríték a *szunyogot*, a *tevét* pedig elnyeltek.«

15. v. Arany azzal is mentegeti a B. I. kidolgozásának tovább-tovább halasztását, mert sokan azt fogják róla mondani: »Istók« bolond s' nem épen respectábel, Tárgy, dictio silány, s a nyelve *bábel.*« A *bábel* szót a költő nemcsak úgy mint itt, a sokféle *nyelv* kifejezésére használja, hanem valamely félbenmaradt torony jellemzésére is. Így »Az ó-torony« czimű költeményben a híres szalontai csonka toronyról azt mondja:

»Áll a torony, mint valami *Bábel*,
 Rajt az idő nyomtalanul jár el.«

Az Elv. Alk. VI. é.-ben az idők malma mindent leőröl, még a »*Bábel* tornyát« is.

Mind a három esetben M. I. K. XI, 4. 9.-re gondol a költő, a hol az emberek így szólnak egymáshoz: »Jertek, építsünk magunknak várost és *tornyot* . . . Annak okáért nevezé minden annak nevét *Bábelnek*, mivelhogy az Úr ott *vesztette volna esztét az egész föld nyelvének.*«

20. v. B. I. fölnevelkedik és ott találjuk a debreczeni kolégium »bagoly« termében: »Ez egy fellegvár, egy magas *Sion*, Melylyel dicsekszik a kollegyiom.«

Sion, héberül Czijon, eredetileg Jeruzsálem legmagasabb hegyének a neve, a melyen Dávid vára és a szentély állott, (Kir. I. K. VIII, 1.) de átvitt értelemben — mint itt is — valamely erős, rendületlenül álló épületet, kimagaslóbb intézményt értünk alatta, mely főként a vallás szolgálatának van szentelve.

Egyik levelében, H. J. III. k. 25. l. így ír Arany: »Egyik nap oly erősnek hiszszük, mint a *Sionhegy*, másik nap pedig már összeomlása miatt esünk aggodalomba.« Ez a Zsolt. CXXV, 1. visszhangja.

»A kik biznak az Úr Istenben
 Nagy hiedelemmel . . .
 Mint a *Sion hegye* megállnak
 Nem ingadoznak.«

(Szenzi M. zolt.)

33. v. Az iskolában nem kenyérért tanul, hanem lelkese-
 désből: De ő a »lenni vagy nem lenni« czélt

Nem így fogá fel: »enni vagy nem enni«.
 »*Kenyérrrel*« ő csak napról napra élt.

Hamlet szavainak travesztiája a bibliát idézi föl Arany emlékezetében, mert az idéző jelek közt levő: »kenyérrel« kétség kívül M. V. k. VIII, 12-re vonatkozik: »Az ember nem csak kenyérrel él, hanem mindazzal él az ember, valami származik az Urnak szájából.«

Sem a kenyérre nem gondol, se arra, hogy hol fog ő egykor letelepedni »Mint doctor, procator, ludi-magiszter Vagy más ilyen tor-ter nevű *philister*«. A filiszter kifejezés, mely a magyarban is röpke szóvá lett, gyakran fordul elő Aranynál. Hol filiszternek, hol pedig a bibliához simulva filiszteusnak írja. Petőfinek egyszer azt mondja: »De hát van olyan *philisteus*, ki azt mondja, hogy te el vagy fogulva a költők ellen?« Máskor meg így ír neki: »Nem azért mintha *philisteri* könnyenhipóséggel elhitemt volna«... Magáról azt mondja Arany: »Olyan *philister* (vagyok), hogy táblabíróságomhoz sem hibázik egyéb, mint a cím.« Ugyancsak Petőfihez írja: »Isten látja lelkem, nem *philisterkedésből* jöttem a gondolatra.« (H. J. III. k., 59., 112., 119., 142. l.)

Az »er« suffixum világosan mutatja, hogy hozzánk a németből jött. Értelme körülbelül az, a mi a nyárspolgáré. (Ezt a kifejezést különben szintén szószerint a németből fordítottuk le.) A »*filiszteus*« eredete azonban minden esetre a bibliában keresendő. Csakhogy a bibliában a filiszteus nem szerepel pipogya népség gyanánt, hanem többnyire mint harcziás, vitéz faj lép föl. Csupán egyszer szolgáltnak rá, hogy *filisztereknek* tartssuk őket, akkor, midőn egymásután háromszor el akarják Sámsont fogni, de magát az elfogatást egy asszonyra bizzák: Delilára, ők maguk pedig a szomszéd szobában elbújnak és leselkednek és nagy hősiésen készen tartják a kötelet Sámson megkötözésére. És mind a háromszor rútnál felsülnek, a mint az Bir. k. XVI, 6—20-ban olvasható. Lehet, hogy innen ered a filiszter kifejezés.

Mi hozzánk a szó a német egyetemekről jöhetett. Valószínű ugyanis Schulze Károly föltevése, a ki »A német nyelv bibliai közmondásai« cz. könyvében azt mondja, hogy 1693. Jena városában nagy verekedés volt a polgárok és deákok közt. Egy deákat agyonütöttek. A következő vasárnap erről a kihágásról prédikált a lelkész és azt mondta: »A filiszterek rajtad törnek Sámson.« Ezeket a szavakat mindjárt fölkapták és az egész városban a deákok a polgárokat filisztereknek nevezték.

A német szótárírók közül először 1777-ben Adelungnál fordul elő mint deákos szólás; de ő a »*Balistaei*« (íjászok) kifejezésből származtatja. A Jazygokat (a íjászokat), a kik íjászok voltak, a N. Lajos korabeli történeti források csakugyan »*Philistaei*« névvel illették. Meyer Konversations-Lexikonja még arra is utal, hogy a filiszteusok a bibliában, a hébereknél, Isten választott népénél, csekélyebb rangúak voltak: és így eredetileg ebből származhatott a szó értelme.

43. v. Deák éveire fájdalmas melánkóliával gondol vissza a költő:

»De jut, s halálig jutni fog eszébe
 Egy földi *elvesztett paradicsom*
 Az élet első tiz-tizenhat éve,
 Midőn látása még nem vala rom;
 Honnan »tudásnak a gyümölcsit« éve,
 (Apró betűket) s' éve nagy-mohón —
 Küüzte a fény kardos angyala
 S a kék, mit a látás nyujt, elhala.«

Világosan szeme előtt lebeg a költőnek, a mit M. I. k. II, 17., 24. szerint Isten parancsolt az első emberpárnak: »De a jónak és gonosznak tudásának fájának gyümölcsében ne egyél.« De az ember nem engedelmeskedett: elvesztette a paradicsomot. »És minek utána kiüzte volna az embert, helyezetté az Éden kertének bemenetele felől *Kerubimokat és villogó kétélű fegyvert*, az életfája útjának őrizetére.«

Aranynak még késő öregségében is, midőn Vándor czipó cz. versében életének ezen kalandos epizódját megénekli, ugyan-ezen képből lép eléje az otthagytott debreczeni kollégium: »Amott a nagy kollégyiom...Maradj te *zárt paradicsom*.«

T. E. II, 19-ben így olvassuk: »Oh, élet rövid *paradicsoma*«. Mikor a vén gulyást temetik: »Harminczhat ökör van fogva a járomba, Majd csak bévontatják a *paradicsomba*.«

A paradicsom fogalma és elnevezése, a mint a köznyelv és itt Arany is használja, a bibliából ment át a köztudatba. És pedig a LXX. és az Új-Test. révén, a melyek a *παράδεισος* szót sűrűn használják. A szó eredetileg annyit tesz, mint állat-avagy mulatókert. A Vulgata is paradysust használ. A magyar bibliák majd édent, majd paradicsomot emlegetnek, hébe-korba almáskertet is. Maga a *paradicsom* szó a biblia eredeti szövegében »*pardesz*« alakban fordul elő és pedig Én. én. IV, 13. Préd. II. 15. Neh. II. 8.

58. v. A fiatal deák a színművészetért is rajong, naphosszat a színház körül ólálkodik és »a bent hangicsáló *Delilák* szavát kívül is bájosnak találja.« Sámson hűtlen feleségének nevéből minden csalárd, csábító nőt Delilának neveznek. Bir. XVI, 18.

63. v. Tudjuk, hogy egyik tanára, az agg Sárvári, Aranyt színészi törekvéseiben támogatta és beajánlotta a színházhoz. Erről így emlékszik meg a költő: »Egy ősz tanára, egy agg *Simeon*, föllekesült a lelkes ifon, Szavalni fogta, énekelni... minden Említe Shakespeare »hallatlan« nevet: *Megáldá*, s írt ajánló levelet.«

Itt Arany Lukács II., 25. 34-re gondol: »És íme vala Jeruzsálemben egy ember, *kinék Simeon vala neve*, és ez igaz és istenfélő ember vala és a szent lélek vala ő rajta... *És megáldá őket Simeon*.« (Józsefet és anyját.)

93. v. A színészekkel Mármaros-Szigetre megy. Bántja, hogy csak a nyakába varrt szerepet ismerheti meg, magát a szindarabot nem. »Mert a »darab« féltett becses portéka: *Hét*

zárral őrzi a bibliotheka. « E szálló igévé lett kifejezés, Apokalipszis V., 1-ből való: »És láték annak jobb keze felől, a ki a székből ül vala, *egy könyvet*, mely mind belül, mind kívül beiratott vala, és *hét pecsétekkel pecsételtetett vala be.*»

112. v. Szigetről lelkiismereti furdalásoktól gyötörve hazasiet, a hol az akkori »levita« megüresedett helyét foglalja el.

A levita szót a reformátusok használják és afféle félbenmaradt papot értenek alatta, a ki egy személyben mester is, pap is. Jókai a Barátfalvi Levitában nagyon jól megmagyarázza, hogy micsoda hivatal ez. Maga a szó a bibliából származik, a hol igen sűrűn fordul elő, csak egy helyet említek: M. IV. k. III, 12-öt, a hol ezt olvassuk: »En választottam a *Levitákat* az Izráel fiai közül... azért *legyenek a Leviták enyimék.*»

IV. FEJEZET.

Toldi.

Bánóczi József »Toldi és a biblia« című dolgozatában, mely az I. M. I. T. 1895-iki Évkönyvében jelent meg, finom érzékkel mutatja ki a bibliának Toldira gyakorolt hatását. Rövid, de velős cikke, a melyet e fejezetben felhasználtam, az egyetlen tárgyunkra vonatkozó előmunkálat; Sass I. dolgozata: Vallásos eszmék Arany János költészetében, a Prot. Egyh. és isk. lap 1877, 48. számában, thémánkat alig érinti.

1. Külső Hatás.

Az Előhangban a költő lelkében megelevenedik T. szavának hatalmas, mennydörgő hangja »kit ma képzelnétek *Isten haragjának*«.

Arany sűrűn neyezi a mennykövet Isten haragjának, így az I. é. 12. v.-ben: »Es ki vína *Isten tüzes haragjával*, Hosszú, kacskaringós, sistergő *nyilával?*« Úgyszintén VII. é. 1. v.-ben: »Az *Isten haragja* megütött egy hajdut.« Továbbá B. I. I, 32.-ben: »*Isten tüzes haragja!* s lángoló köve.« Ide kell sorolni A rodostói temető cz. költeménynek e kifejezését is: »A szabadság nyelve, Mint *az ég haragja*, oly hangosan szólhat.« Ugyancsak a Hiu sovárgás cz. versben is ezt olvassuk: »A *mennynek haragja* kiontva.«

Bajos volna eldönteni, hogy a nép nyelvének hatását érezzük-e Arany ezen kedvenc kifejezésében, avagy a bibliáét. Mert ezen szólás: »haragszik az Isten«, — mikor t. i. a menny dörög — a nép ajkán is otthonos. Annyi bizonyos, hogy a kifejezés a bibliából ered; akár vette légyen a nép, akár pedig Arany a bibliából.

Jób például XXXI, 12.-ben ilyen keservre fakad: »Mert az *Istennek tüzes haragja* azért fogytig megemésztett.« Jeremiás pedig a Siralmak k. I, 12., 13. így szól: »Keserűséggel illetett engem az *Ur az ő haragjának napján*, a magasságból *tüzet* bocsá-

tott az én csontaimra.« Esdrás IV. k. XVI, 9. is ez olvasható: »(Isten) *haragjából tűz megyen ki*; kicsoda a ki azt megoltja?»

I. é. 12. v. Csak az imént idéztük e versszakot, a melyből kitünik, hogy Arany a néppel együtt a villámot *Isten nyilának* nevezi. Ezzel még VII, 2.-ben is találkozunk: »Hogy az *Isten nyila* feje körül forgott.« T. E. IV, 5.-ben így átkozódik a vén Toldi: »*Menydörgős nyila!*« Az öreg Bencze pedig u. o. VI, 8.-ban így szól: Mi az *istennyila*, megbomlottál koma?» T. Sz. III, 62.-ben a csehek ellen induló királyt így biztatja Toldi: »Leszek én tűz, sáska, *istennyila*, hóhér.« B. H. XII, 35.-ben Buda így szól a tolvaj, istenkáromló Kanyaróhoz: »Menj, menj, gonosz . . . Mert félek agyonsujt *égő nyilá*« (Hadurnak). Cs. K. b. III. é.-ben így jellemzi Bulcsu a hunoknak Atilla iránti szeretetét: »A hun kicsinyje, nagyja szerette Atillát, Imádvá *mint az Istent*, nem félve *mint nyilat*.« Vojtinának öcséséhez írt leveleiben II. is ilyen kifejezéssel találkozunk: »Villámmal irtalt a levegőégbe . . . S a *tüzes istennyila* viszi végbe a kotta írást.«

Ez a szólás is kétségtelenül bibliai eredetű. Zakariás IX, 14. így szól: »És kimegyen *(Isten) kezéből az ő nyila*, mint a *villámlás*.« Zsolt. XVIII, 14. 15.-ből is világosan látszik: »És dörögött az égből az Úr, és a felséges Isten adta az ő szavát, köesőt és eleven szeneket. És *kibocsátá az ő nyilait* és elszéleszté őket, a *villámlásokat* megsokasította.« Ezzel majdnem teljesen egybehangzó Sám. II. k. XXII, 15. Ugyancsak e kifejezéssel találkozunk még Zsolt. CXLIV, 6.: »Bocsáss *mennyitő köveket* és veszed el őket, *bocsásd ki a te nyilaidat*, és veszed eszket nekik.« Továbbá még Esdrás IV. k. XVI, 13.: »Mert erős az ő (Isten) jobb keze, melylyel az ivet megvonsza: *az ő nyilai, melyeket ellő*, hegyesek.«

II. é. 5. v. Anyja oly bensőséggel üdvözi a Budáról hazatérő fiát, Györgyöt, hogy »*a lelkét is majd elébe önté*. Bánóczy helyesen mutat rá, hogy e szólás a bibliából való. Egy-két példát akarok csak az övéihez hozzátenni. Szenczi M. Zsolt. LXII, 5.-ben ezt olvassuk: »Bizzatok azért csak ő benne, *Előtte ti sziveteket Töltsétek ki lelketeket*.« Jer. sir. II, 19. v. még a szólásmód nyitjára is rávezet bennünket, a mennyiben világosan megmondja, hogy mi a tertium comparationis: »Öntsd ki szivedet, *mint a vizet*, az Úr előtt.« Értelme: valaki előtt úgy kitenni, szinte eléje vinni a szív érzelmeit, mintha víz gyanánt eléje öntenők.

Arany többször használja e kifejezést. Így T. Sz. I, 14. ben: »Úgy kinyilt *a szive*, oly nehéz volt neki, Hogy magát egészen *mért nem öntheté ki*.« Továbbá XI, 66.: »bizony *a lelkét* lába elé *hívvel oda öntené*.« U. o.: »Alig leli helyét, szolgálja, köszönti — Csakhogy *a lelkét már elébe nem önti*.« V. ö. Szenczi M. Zsolt. XLII, 2: »Ezen *lelkem kiontom*.«

10. v. György hidegen köszönti édes anyját, öcsését pedig ellenséges érzellemmel, gúnyos beszéddel fogadja. Erre Miklós keservesen kifakad: »*Átok és hazudság minden íge szádban*.«

Mintha csak a Zsoltárokból olvasná, a hol X, 7.-ben a gonosz emberről ilyen ítélet olvasható: »szája átkozódással rakva, csalárdságokkal és álnoksággal« tele van. Hogy az *ige* kifejezés itt hasnált értelmében szintén a bibliából származik, alig szorul bizonyításra. A sok közül csak egy példát lássunk: »Isten szólá mind ezeket az *igéket*« — mondja M. II. k. XX, 1.

Arany sűrűn használja e kifejezést. Így az Elv. Alk. IV. é.-ben a főkortések a szavazókat kapatják az »*üdvös igére*«. A walesi bárd szájából »*ige* hallatik«. Arany ezzel, hogy a bárd énekét *igének* nevezi, annak fontosságát és értékét akarja növelni. T. E. III, 35.-ben is találkozunk e kifejezéssel: »Szörnyet halna Toldi, *egy igét se szólta*.« D. J. V. é.-ben szintén: »Hanem Toldi felől *egy igét se szóla*.« Akárcsak a Kir. II. k. XVIII, 36.-ban olvasnók: »*Nem felele neki csak egy igét is*.« B. H. II, 7.-ben szintén rábukkanunk e kifejezésre: »Terem a bölcs *ige* koros ember nyelvén.« X, 37.-ben még egyszer: Összebomolt, úgy-é, a tanács, az *ige?*« XI, 101.-ben szintén: »Mindenki örömmel ezt az *igét* hallá.« Cs. K. a. I. é. a próféta i ígéról is szól: »Kiról a nagy Isten *jós igéit* küldte.« Cs. K. c. I. é. szintén: »Kiról a világfán *jós ige* van írva.« Ugyanezt olvassuk Cs. K. b. III. é. »Most a rettenthetetlen, hallván e *jós igét*.« Mint a fönti példákban, úgy M. O. IV. é.-ben is az *ige* annyit jelent, mint szó: »Nem kerül egyébbe . . . egy hitvány *igébe*.«

Miklós így folytatja testvére elleni kifakadását: »*Úgy* szeressen Isten, *ahogy* engemet te!«

Ezen átokforma mása megtalálható M. II. k. X, 10.-ben: »Bátor úgy legyen a Jehova veletek, ha elbocsátlak titeket.« Még jobban kitűnik a két szólásmód közti hasonlóság, ha ugyanezen helyet Káldi fordításában nézzük: »És felele Fáráo: *úgy legyen* az Úr veletek, *amint* elbocsátlak titeket.«

13. v. Miklós halálos csapással akarja Györgyöt lesujtani, a mi biztosan sirba vinné, hol mint egy repedt csont, »*Ítéletnapig* sem forradozna össze«.

Arany kétféle értelemben használja e szót. Vagy az idő végtelenségének, vagy pedig az isteni büntetés, a harag, a leszámolás napjának kifejezésére. Itt az első értelemben veszi, valamint IV, 14.-ben is: »Máskor a tüzhelynél tengerit morzsolva, *Ítéletnapig is* elhallgattam volna.« N. Cz. IV. szintén: »De a többi könyvek tetején egy padnak, *Ítélet napjáig* mind épen maradnak.« Ugyanott még egyszer találjuk e szólást: »*Ítéletnapig* tart a mi dicsőségünk.« B. J. I. 28. szintén ilyen értelemben olvassuk: »bár alunnék *ítéletnapig*«. M. O. IV.: »Majd ráér az *ítéletnapig*.« A második értelemben is sűrűn használja Arany e szólást. Így T. Sz. IX, 69.: »Megmutatom, milyen az *itelet napja!*« Ugyanott V, 51.: »Lát odafenn lángot kavarogni füsttel, Veri fülét nagy zaj: az *itelet jött el?*« A Képmutogató is így végződik: »Ez a sirbolt nem lesz nyitva — *Csak az Ítélet-*

napon.« A Forgácsok közt is ezt olvassuk: »Azt hinnék jelen van az *ítélet napja*.« (H. J. I. 485.)

E szólás mind a két értelemben egy töről fakad: a bibliából. Mivel t. i. az Úr haragjának napja a büntetés napja léssen, azért használja költőnk e szólást a leszámolás idejének kifejezésére; mivel pedig a leszámolás az idők végén fog végbemenni, azért használja a világ végének, az idők végtelenségének kifejezésére. Joel II. 30. azt mondja az itéletnapról: »tűz közepette jön el az *Úr napja*.« Máté XII, 36. pedig: »Akármilyen hivatkozó beszédet szóljanak az emberek, *számot adnak arról az itélet napján*.«

14. v. A bántalmazott Miklós tántorogva megy ki a szülői házból: »Méne *elbusulva*, némán *haragjában*.« Ezen bibliai szólással gyakran találkozunk Aranynál, így a 6. v.-ben is: »Belsejét még most is furja és faragja Szégyenítő bűja, *busító haragja*.« Továbbá T. E. II. 12.-ben is így van festve T. mint itt, a mint lelke be van burkolva »*bús haragnak* sötét fellegével.«

A bibliában igen gyakori e kifejezés. Csak néhányat említünk: »minek előtte reátok következék az Úr *haragjának busulása*,« mondja Sofoniás II, 2. Dávid pedig így könyörög Istenéhez: »Uram a te *busulásodban* ne feddj meg engemet és a te *haragodban* ne ostorozz engem.« Zsolt. VI, 2. és XXXVIII, 2. Továbbá: Szünjél meg a *haragtól* és hagy el *busulásodat*.« U. o. XXXVIII, 8.: »Megemésztetünk a te *haragod* miatt, és a te *busulásod* miatt megromlunk.« U. o. XC, 7. Saulról szintén így szól Sám. I. k. XI, 6.: »Mikor hallotta volna e szókat, és az ő *haragja igen felbusula*.« Sámuel is így szól Saulhoz: »Nem engedél az Úr szavának és nem teljesítéd meg az ő *felbusult haragját* Amalek ellen.« U. o. XXVIII, 18.

III. é. 7. v. Végre Miklós nagy haragjában egy malomkődarabbal agyonüti György egyik emberét. A költő így szól Miklóshoz: »*Víz se mossa rólad le a gyilkos nevet*.« Az ártatlanság illetén módon való kifejezése a bibliából való. Zsolt. LI, 4., 9. így szól: »Valóban *moss meg engemet* az én álnokságomból ... *moss meg engemet* és fejérb leszek a hónál.« Zsid. X, 22—23-ban is ugyanezt a szólást találjuk: »Járuljunk igaz szivekkel ... *megtisztult szivekkel és megmosván testünket tiszta vízzel* tartsk meg a mi reménységünknek tántorgás nélkül való vallását.«

8. v. A kít a malomkő eltalált, annak vérit a poros föld nagymohón felnyalta«. Arany sűrűn használja e képet; valányszor gyilkosságról szól, rendszeren előbukkan, hol tisztán, hol csak homályosan, a Káinra való czélzás: »Atkozott légy — mondja Isten a gyilkosnak M. I. k. IV, 11.-ben — kirekesztett a földről, *mely megnyitotta az ő száját, hogy bevénne ... atyádfiának a véret*.« Világosabb czélzással fogunk találkozni V. é. 15.-ben, úgyszintén Szt. László füve I. részében, a hol ez áll: »Hiába, hogy a *vért szomjas föld feliszssa, Bosszuért kiált*

az az egekre vissza.« T. Sz. XII, 38.-ban pedig így szól Lajos az ő gyóntatójához: »Tán lelkem a vértől sem egészen tiszta, Melynek csöppjeit a föld oda lenn iszsa.«

9. v. György mód felett keserüli az ő szolgáját, de »másfelől örül, hogy gyilkos a testvére, Kit hogy elveszessen, most esik kezére«. Az »elveszet« ige, a mint azt Arany itt használja, Károli nyelvhasználatának hatását mutatja. Sám. I. k. XXIV, 12.-ben ezt olvassuk: »Te pedig vadászod az én lelkemet, hogy azt elveszessed.« U. o. XXVI, 9.-ben szintén: »Ne veszed el őtet.«

IV. é. 1. v.:

»Mint himszarvas, kit vadász sérte nyíllal,
Fut sötét erdőbe sajtó fájdalommal,
Fut hideg forrásnak enyhítő vizére . . .«

E szép hasonlat mását megtalálhatjuk Szcenci Molnár Albert zsoltár fordításában XLII, 1:

»Mint a szép hives patakra,
A szarvas kívánczozik.
Lelkem úgy óhajt Uramra
És hozzá fohászkodik.«

15. v. Miklós a biblia szavával biztatja Benczét:

»De hiszem az Istent, az árvát sem hagyja,
Mert azért az árvák gondviselő atyja.«

Majdnem szó szerinti idézet a Zsoltárból LXVIII, 6. [3]:

»Mert ő az árváknak attyok,
Kiket táplál kegyesen:
Az özvegyeknek oltalma
Az ő Isteni hatalma.«

(Szcenci M. zsolt.)

T. Sz. II, 60. is ugyanilyen szólással találkozunk:

»Lészen az árváknak anyja helyett anyja.«

Hasonlót olvasunk Both bajnok özvegyében: »Az özvegynek a reménye, Az árvának a törvénye« — a mi élénken emlékeztet Jerem. XLIX, 11.-re: »Hagyd el a te árváidat, én eltartom és a te özvegyid én bennem vessék reménységüket.«

Losonczy István is így bucsuzik nejétől: »Téged pedig, Annám, az árvák s' özvegyek Istene, tartson meg, ha majd én elmegyek. Ő viseljen gondot egytül-egyig rátok, Legyen én helyettem férjetek s' atyátok.« — Ez visszhangja részben a főt idézett zsoltárnak, részben pedig Sirák IV, 10.-nek, a hol ezt olvassuk: »Légy az árváknak attyok gyanánt és férje gyanánt az árvák anyjának.« Midőn a Hajótöröttnek elpusztult kincseiről azt mondja a költő, hogy az nem gazul gyűjtött vagyon, nem »özvegyek, árvák könnyei« — úgy ez Sirák egy másik helyét XXXV, 16., 17.-et juttatja eszünkbe: »(Az Úr) nem utálja az árváknak könyörgését, és az özvegyet, mikoron eleibe támasztja

beszédét. Avagy az özvegynek könnyhullatási ... nem az ellen vagynak-e, a ki azokat megindította?»

21. v. Miklós így folytatja beszédét: »Mondd meg ezt jó Bencze az édes anyámnak: *Gyászba borult mostan csillaga fiának.*« Jób, midőn átkozódik, így szól III, 9.: »*Megsetétüljenek az ő estvéjének csillagai.*«

22. v. Végül Benczét biztatja, hogy még hall a világ hirt róla, olyant, hogy mikor meghallja, »*Még a csecsszopó is* álmélkodik rajta.«

Ez a kifejezés a bibliára vall. Hogy a biblia melyik könyvéből való, maga Arany mondja meg Petőfihez intézett egyik levelében: »Fogadd szívesen — így zárja be levelét — gyermekeim csókjait, már égnék látni azt a jó »Petőfi bácsit«, ki azt a szép Kukoricza Jancsit irta. — »Dicsérnek téged még a csecsszopók is«, mondja a VIII. zsoltár. Isten veled.« (H. J. III. 62 l.)

Arany szószerint idézi Zsolt. VIII, 3. versét [2]. Szcenci M. zsolt. szerint.

V. é. 15. v. Miklós gondolatait a képzelettársulás a réti farkasokról az ő farkasára, Györgyre tereli. Egy pillanatig bosszura gondol. De rögtön tiltakozik ellene a lelkiismeretnek megszólaló hangja:

»Tudd meg: a *legyilkolt atyafinak vére*
Bosszuért *kiált fel az egek egére.*
Tudd meg: ha megölnéd tennen testvéredet,
Akkor meggyilkolnád örök *életedet,*
Ne félj, fenn az Isten; ő majd *igazat lát,*
Bizd rá a büntető bosszuállás dolgát.«

A testvérgyilkosságra gondoló Miklóst Arany ugyanazon szavakkal tartja vissza, a melyekkel a biblia egy igazán végrehajtott testvérgyilkosságnak elkövetőjét, Káint sujtja: »Mit cselekedtél? — így szól M. I. k. IV. 10. — a *te atyádfiának vére kiált én hozzám a földről.*« — Ennek bibliai eredetére már Lehr Albert is utal.

Ráchel is ugyanilyen szavakkal aposztrofálja legyilkolt fiacskáinak vérző sebeit: »*Kiálts fel, te nyilt seb, bosszuért az égre,* Hogy kegyetlen szerződ meglakoljon végre ... Oh hadd csókolom meg e vérző sebajkat, *Mely égre kiált bár,* iszonyuan hallgat.«

Az »*egek egére*« kifejezés eredete azonban nem Horváth Ádamból való, — mint Lehr példája mondja — hanem ő is a bibliából vette. M. V. k. X, 14. v. így szól: »Ime a te Uradéi Istenedéi *az egek és az egeknek egei.*« Salamon is így magasztalja Istent a Kir. I. k. VIII, 27.-ben: »Ime *az ég és az egeknek egei* be nem foghatnak téged.«

Az »örök élet« természetesen szintén bibliai fogalom, a mint azt Dániel XII, 2.-ből láthatjuk: »*némelyek (fölszerkennek) az örök életre.*«

Az a gondolat, hogy a bosszuállás nem az emberé, hanem az igazlító Istené: szintén a bibliából való. Dávid így szól Sám.

L. k. XXIV, 14., 16.-ban Saulhoz: »Legyen azért az *Ur ítélő-bíró* és tegyen ítéletet én közöttem és te közötted és *lássá meg*;... és *álljon az Ur bosszút én érettem* rajtad, de az én kezem nem leszen te ellened.« Még világosabban van kifejezve Rom. XII, 19.-ben: »*Magatokért bosszút ne álljatok*, szerelmeseim, hanem *adjatok helyt az Isten bosszuállásának*: mert meg van írva: *Enyim a bosszuállás, én megfizetek*, ezt mondja az *Úr*.« M. V. k. XXXII, 35.

Hogy »Isten igazat lát«, az T. Sz. VIII, 13. szintén előfordul ilyen kifejezéssel: »Isten az igazlátója.« Bibliai eredetéről a D. J. III. énekében fogunk szólni.

VI. é. 18. v. Midón Miklós anyjától bucsut vesz, ez nem bir szólni, csak szívében tud fiának jót kívánni, hiszen »Tudta, hogy az, a ki *a szívet vizsgálja*, Minden kívánságát benne megtalálja.« A biblia is igen gyakran szól Istenről, a szívek vizsgálójáról. Így Zsolt. CXXXIX, 23. [13]: »*Vizsgáld meg Uram szívemet*, Próbálj meg engemet, és lássad Szívemnek mivoltát, hogy tudjad.« (Szenczi M. zsold.)

VII. é. 1. v. A menekülő Miklóst az emberek dühe elől oltalmába veszi a gondviselés, mert »Kinek *az ég alatt* már senkije sincsen, *Ne féljen! felfogja ügyét a jó Isten*.«

Ezen bizalomteljes, Istenben való megnyugvás élénken emlékeztet a Zsoltárra CXVIII, 6. [3]:

»Az *Úr Isten* vagyok én velem,
Én tölem másuvá nem tér.
Hát kitől kelljen nekem félnem?
Mit ártson nekem az ember.«

(Szenczi M. zsold.)

Továbbá Szenczi M. zsold. XLIII, 1.: »Itélj meg engemet *Ur Isten!* És *fogadd fel én ügyemet*.«

Az »ég alatt« annyit akar mondani, mint a föld kerekén. A walesi bárdokban szintén így olvasható: »mi *az ég alatt* szem, száznak kellemes«. A magyar táncz végén ugyancsak e kifejezéssel találkozunk: »Busolni és vigadni mint te, Tud-e más nép *az ég alatt?*«

E szólás szintén a bibliából ered. Préd. III, 1. így szól: »Ideje vagyok *az ég alatt* minden akaratnak.« Jób XLI, 3. (Károlinál 11. v.) hasonlóképen: »Valami vagyok *egész ég alatt*, minden enyim.«

6. v. Miklós a Pest alatti temetőben a gyászos özvegygyel találkozik, ki oly keservesen sir, hogy »*Követ meglágyítna* keserves sirása.« Hogyne szánná meg Miklós, »Holott neki *könél lágyabb szíve* vagyok.«

Czakó sírján így aposztrofálja a költő a szívtelen tudóst: »Nagy lélek, eredj, dobd a sirra kövedet, Vagy *könél keményebb szívtelen* könyvedet.«

E szólásmód megtalálható Jób könyvében XLI, 14. (Károlinál 24. v.): »Az ő *szíve oly kemény, mint a kö*.« Ugy szintén Ezek. XI, 19.: »És kiveszem a *köszívet* a testekből és adok nekik hússzívet.«

Mellesleg még megjegyezhetjük, hogy a Czakó sírjából idézett versnek első sora is bibliai eredetű: »A ki ti közületek bűn nélkül való, az *veszen először követ ő reá.*« Ján. VIII, 7.

7. v. Az özvegy a cseh bajvivót, gyermekeinek gyilkosát, így átkozza: »*Isten a pokoltól soha meg ne mentse!*« Ez a szólás különféle változatban fordul elő Aranynál. Toldi így rivalkodik: »*A pokolba megyen.*« Máskor így dörmög: »*Most eredj pokolba.*« (T. E. IV. 19. és V. 7.) De még harmadszor is emlegeti a poklot: »*Ki bántotta Benczét a pokolra termetet?*« (u. o. IV. 19.) Sűrűn találkozunk vele T. Sz.-ben is. Régi rege szállott néminemű Tarról, »*ki pokolt megjárta.*« (II. 30.) »*E pokol undok fekete kéménye.*« (V. 41.) »*Pokol minden kínjai gyötörjék.*« (V. 107.) »*Pokolnak szakad-e rá torka.*« (V. 51.) »*Sok nagy ember szállt pokolra, Négy-öt ezredév alatt.*« (Forgácsok H. J. I. 508.) »*Maga tán már pokolfenéken.*« (Hatvani.)

Hogy e szólások a bibliából származnak, kétséget nem szenved. Csak egy-két példát idézzünk: »*A mélységes pokolba esnek, a kik hivattattak a gonosz asszonyi állattól.*« Péld. IX, 18. »*De az Isten megszabadítja az én lelkemet a pokolnak kezétől.*« Zsolt. XLIX, 16. »*Ő viszen pokolra és ismét kihoz.*« Tob. XIII, 2.

Arany szereti a poklot a hatás fokozására a menyhvel szembeállítani, a minék az előképe szintén a bibliában található. Toldi így átkozódik: »*El kell veszni tehát, beestelenül, gyáván! Temetve, feledve pokol éjszakáján! Ama mennyországtól küszöbén elválva.*« (T. Sz. V, 44.) A vén Solymosi is így szól Weselényihez: »*Nem az égből estünk . . . Inkább a mély pokolbul vergőd-tünk ide fel.*« (M. O. IV.) »*Kárhozat, üdvösség' mennye, sötét pokla.*« (T. Sz. V, 96.) A kortes is így beszél: »*Rakjunk börtönöket fel az égig, nem le a pokolba.*« (Elv. Alk. IV.)

Ennek megfelel Zsolt. CXXXIX, 8. [4]: »*Égbe menjek? Ott talállak: Ha ágyamat vetném pokolban; Ott látnálak téged legottan.*« (Szenczi M. zsold.) Továbbá: »*Te is Kapernaum, ki az égig felmagasztaltattál, a pokolig levettettel.*« Máté XI, 22.

Arany a pokol »tüzét« is szereti emlegetni. Így T. Sz. VI, 13.: »*Idegen csók pokoltüze.*« Az Ünneprontók is »*a pokol tüzes fenekére*« jutnak. A mi szintén a bibliából származik. M. V. k. XXXII, 22. így szól: »*Tűz gerjed az én busulásomban és égni fog mind az alsó pokolig.*«

10. v. Miklós fogadalmat tesz az özvegynek, hogy két fiát megbosszulja: »*De ne legyen nekem az Isten Istenem, Ha bosszut nem állok érettők a csehen.*«

Nyomatékos, ünnepélyes eskü kifejezésére többször használja Arany e fordulatot. Így az »Örökség« című költeményben az ősektől kapott zászlóról:

»Ránk hagyák azt erős átok alatt:
Átok alatt hogy, ha elpártolunk attul,
Ne legyen az isten istenünk azontul.«

Az Elv. Alk. IV. é.-ben a tűzbe jött kortes szintén így esküdjözik: »*de Istenem isten egy perczig se legyen, ha kezem itt nem keserüli* Az ki a hámfából kirug... és megszakadást okoz itt.«

Ezen átokhoz kapcsolt fogadalom alapját megtaláljuk Jákob esküjében, a mi M. I. k. XXVIII, 20., 21. Káldi fordítása szerint így hangzik: »Fogadást is fogada mondván: *Ha* velem leend az Isten és megőrizend engem az úton, a melyen én járok és kenyeret adand nekem életre és ruházatot öltözetre; És megteréndek az atyám házához, az *Ur* lészen nékem *Istenem*.«

Többször is találkozunk még a bibliában hasonló kitételekkel. Így M. V. k. XXVI, 17-ben: »Azt kívánod, hogy az *Ur* kötelezné magát néked a mai napon, *hogy légyen néked Istened*.« M. III. k. XXVI, 12-ben szintén; »Leszek *néktek Istenetek*, ti pedig lesztek én népeim.«

Holofernes is ilyenforma fogadalmat tesz Judithnak XI, 19-ben: »Hogyha megcselekeszed azokat, melyeket szólottál: *Istenem lészen énnekem a te Istened*.« Ruth is így szól I, 16-ban: »a te néped én népem, és a te *Istened én Istenem*.«

12. v. Az özvegy így dicséri elesett fiait: »Nem volt *fél országban* olyan pár dalia.« A biblia is, ha valami igen nagyot akar mondani, fél országot mond. Assvérus így szól a királynéhoz Eszter V, 6-ban: »*Országomnak feléig* kérjed és megadtatik néked.« Hasonló ehhez Jóka kérelme, a ki az ő csudaorvosságáért »fél birodalmat« kíván. A szólást a nép is kedveli, különösen mesékben gyakran fordul elő.

VIII. é. 1. v. Közben György nagy sietve Budára megy, »Hogy Lajos királynál *megássza a vermet*« Miklós számára. Ugyancsak a XII, 7. v.-ben Lajos felismeri, hogy »György azon van, hogy *ásson ennek vermet*.«

Az Elv. Alk. I. é.-ben is ilyen szemrehányást tesz Hábor a feleségének: »*Lábam alatt* te nem *ássz vermet*, hogy orozva megejthess.« Török Bálintban is ilyen kifejezéssel találkozunk: »Gonosz barát hitszegő tanácsa Azt a *vermet csak ássa, csak ássa*.«

Ezen szólásmód a rokon közmondással egyetemben: »a ki másnak vermet ás, maga esik bele« — a bibliából származik. Zsolt. IX, 16. így szól: »Bémerültek a pogányok a *verembe*, melyet *ástak*, a hálóban, melyet elrejtettek, *megakadott lábok*.« Továbbá LVII, 7: Hálót csináltak az én járásimnak, meggörbedett az én lelkem: *vermet ástak én előttem*; de ők estek abba.« Ugy szintén VII, 16: »*Vermet ástott* és mélyen ásta azt, de ő maga esett a verembe, melyet ástott.« Továbbá Péld. XXVI, 27. és Préd. X, 8. (Károlinál 5. v.): »A ki *vermet ás másnak*, abba belé esik.«

8. v. György bevádolja a királynál öcscsét, hogy »szántszándékkal való gyilkosságba« esett és ezért »elment, *bujdosóvá lett az egész földön*.«

M. I. k. IV, 12. ugyanazt az ítéletet mondja ki a gyilkos Káin fölött: »*Bujdosó és vándorló légy a földön*.«

XII. é. 13. v. Miklós így biztatja magát: »*Jó az Isten, jót ad. A D. J. III. é.-ben ugyancsak ő tőle halljuk e szavakat: »Jó az Isten, jót ad, Jóra igazítja bűnös ember dolgát.*« Világosan látható ebben a Zsoltárok hatása: »*Jó az Ur mindeneknek, ... Az Ur is minden jót ad.*« »*Jó és igaz az Úr Isten: A bűnösöket térítvén Ő igaz ösvényire.*« CXLV, 9; LXXXV, 13; XXV, 8. [4] Az utóbbi Szenczi M. zsolt.

15. v. Miklós elfogultságában nem tudja megköszönni Lajos kegyelmét; a király azonban nem neheztelt érte, »Mert az *együgyű szív* nyelvén nagyon érte.« Az egyszerűt a biblia is együgyűnek mondja. Így Efez. VI, 5: »Ti szolgák engedelmesek legyetek, félelemmel és rettegéssel, a *ti szíveteknek együgyűségével!*«

19. v. Miklósból rettenetes vitéz lett: »*Kalász módra hullt az ellenség előtte.*«

Ilyen szólással találkozunk még Szt. László fűvében I. r.: »*Rendre hullott a nép, mint midőn kaszálnak.*« Jób XXIV, 24. is így szól a gonoszokról: »*Lehányattatnak és levágnak mint a buzafő.*«

2. Belső Hatás.

Toldi alakjai közül leginkább három mutatja a biblia hatását. Jellemük szövedéke, mely a mester kezét dicséri, teljesen egyseges ugyan, nincs benne makulányi folt, avagy hézag, de néhány szálnak a színe mégis elárulja a fonál eredetét. Ez áll első sorban: **Toldi Miklósrá.**

Miklós igazi népi sarjadék. A mit maga Arany mond a Toldi előadásáról, hogy az »népileg őszinte, gyermeteg,« az különösen áll Miklós alakjáról. Azonban úgy veszem észre, hogy magán a népi hatáson is rajta vannak a bibliai nyomok. A bibliát ahhoz a repkényhez hasonlíthatjuk, a mely a népi hatás törzsére felkúszik és azt átölelve tartja. Hiszen maga a nép is nagy mértékben áll a biblia hatása alatt. Talán nincs semmi más, mely oly mélyen hatna a népre, mint épen a biblia. Egész lelki világa, szívének minden gyökérszála a bibliai felfogásba kapaszkodik. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a magyar közmondás. A közmondás igazi népi produktum. A magyar nép java közmondása pedig a bibliából származik. A biblia a nép nyelvébe, [felfogásába, gondolkodásmódjába, hit- és érzelmi világába mélyen behatolt. Így tehát a népiesség fogalmának kell, hogy alkotó elemét képezze a biblia is. A népies költő, a ki a népből, népies felfogásból szívja erejét és a nép virágaival ékesíti költészetét, kell hogy e virágokat a biblia harmatával öntözgesse. És viszont az a költő, a ki a népre akar hatni, a ki elsőrangú feladatává teszi, hogy népköltő legyen, annak e bibliai vonást sohasem szabad figyelmen kívül hagyni, mert épen ez által tud rokon hurt érinteni a nép szívében, mely ott erőteljesen tovább hangzik.

Arany ezt nem is hagyta soha figyelmen kívül, Ő népköltő volt a szó legnemesebb értelmében. Mint maga mondja: »Egy népi sarjadék, ki törzsömnek élek, érette, általa.« És nem is gyakorolt költészetére semmi oly hatást, mint a nép és vele együtt az, a mi magára a népre is nagy mértékben hat: a biblia.

Olvastam valahol egy lilium-hagymáról, a melyet ha állandóan tentával öntöznek, feketés virágot sarjaszt. Ilyen liliumhoz hasonlítható Arany költészete. Gyökerét a népi hatás és a biblia harmatja öntözi, virága ezeknek színét hordja, illatát árasztja.

Ez a kettős hatás Miklós alakján szépen kivehető. Minden szava első sorban népileg őszinte, gyermeteg és a nép virágaival ékes, másod sorban pedig telve vallásos bensőséggel és bibliai zamattal.

Itt természetesen csak a bibliai hatást tartjuk szem előtt. Csupán rá akartunk mutatni a bibliai és népi hatás összeforradására, ölelkezésére.

Arany hiven jellemzi Miklóst, a nép gyermekét, a ki éltének válságos pillanataiban, heves lelki tusák között mindig Istenhez fordult. Bánatba ha borúl, öröme ha derül, a fájdalom hatása alatt, ép úgy mint a siker érzete, a boldogság ujjongása közepette: a vallás szózata csendül meg ajkán. Ezt már az előző fejezetben is jól észre vehettük. De legszebb kifejlődésében a trilogia azon részében fogjuk szemlélhetni, mely népies, friss, naiv előadásával legközelebb áll Toldiéhoz: a Daliás Időkben.

De az általános bibliai vonásokon kívül Toldi alakjában bizonyos speciális bibliai személyekből is vehetünk észre egy-egy vonást. Maga Arany hasonlítja Miklós erejét *Sámsonéhoz*. Midőn ugyanis György katonái a busuló Miklós mögött a deszkafalat dárdáikkal döngetik, ez megvetéssel türi, bár tudja hogy

» . . . e nép eperszem volna haragjának
Bosszuló karjától úgy elhullanának,
Mint a *Sámsonétól*, kiről *írva* vagyon,
Hogy ezer pogányt vert egy álesonttal agyon.«

Világos utalás ez, Bir. XV, 16-ra, a hol azt olvassuk: És monda *Sámson*: *a számárnak állával agyon verék ezer férfiakat.*«

De még a bibliára való hivatkozásnak a módja: »*írva vagyon,*« szintén a bibliának a sajátja és Arany is onnan vette. A bibliában sokszor találkozunk vele. Így Rom. III. 4: »Minden ember pedig hazug, mint *meg vagyon írva.*« U. o. a 10. v.-ben: »Mint *meg vagyon írva*: Nincsen csak egy igaz is.«

Midőn *Sámson*t mélyen megbántja ipa, ő egy vaskos tréfával boszúlja meg magát. Összefogdos 300 rókát, farkuknál fogva összeköti őket, égő üszköt tesz közéjük s felgyújtja velük a mező természetét, a mint ezt Bir. k. XV, 4. 5. v.-ben olvashatjuk.

Vajjon ne gondoljunk-e *Sámson* életének eme epizódjára, a midőn Miklóst testvére vérig sérti és ő egy még vaskosabb tréfával boszúlja meg magát: két farkast fog, megöli és éjnek idején

bátyja mellé fekteti őket? Ipolyi a farkasviadal forrását a pogány őskorban véli feltalálhatni, Bánóczy pedig Dávidnak pásztorkorabeli kalandjában. Én ezt inkább sámsoni vonásnak tartom.

A Miklós és Sámson közti hasonlóság, a mint látni fogjuk, Toldi Szerelmében még erősödik és fokozódik.

Másrészt azonban Miklós több vonása *Dávidra* emlékeztet. De már nem csupán testi, hanem lelki ereje, nemcsak erő kifejtése, hanem egész lelkülete is.

Mindketten a szabad természet gyermekei. Ott izmosodnak, ott erősödnek. Miklós a Bimbót és a Lombárt alig tudja hagyni, Dávid az ő bányáinak csüng nagy szeretettel. Miklós, még legénytoll sem pelyhedzik állán, máris rettenetes erőre valló dolgokat cselekszik. — Dávid, mint ifjú gyermek, megbirkózik a medvével és orozslánnal. Mindketten egy idegen nemzetiségbeli óriás legyőzésével alapítják meg szerencséjüket. Az okok, melyek őket a viadalra sarkalják, nagyon közel állnak egymáshoz: Miklós érzi, hogy nem született béresnek, emelkedni akar — Dávid is arra hallgat legjobban, hogy a győző családját a király szabaddossá teszi és leányát neki adja.

Miklós és Dávid egyformán bátor és elszánt, de egyformán nagylelkű is. Az ellenséget, ki őt üldözi és életére tör, nem bántja, mikor bánthatta volna.

Miklós és Dávid megérdemlik szerencséjüket, bátorságuk és jóra valósságuk által. A váratlan nagy szerencse azonban nem vakítja el Miklóst és nem teszi elbizakodottá, hanem nagy sikere és hőstette, királyi kitüntetése daczára, az marad lelkében, a ki volt: alázatos, szerény.

Dávid is szerény és alázatos marad szerencséjében. A zsol-tárok egész serege tanuskodik róla. Legfényesebb győzelmeit Istennek tulajdonítja s neki hálálkodik értök, mivelhogy ő tanította kezeit a hadakozásra és ujjait a viadalra. (Zs. CXLIV.)

A Miklós és Dávid közti hasonlóságot a IV. énektől kezdve nyomról-nyomra követhetjük. A 8. v. szerint a menekülő Miklós a nádasban »három napig magát vesztegette«. A menekülő Dávid ezt mondja S. I. k. XX, 5-ben: »én elrejtetem a mezőben mind ez *harmadnapnak* estvéjéig.«

Miklóst Bencze keresi fel az anyai, Dávidot pedig Jonathán, a baráti szeretet nevében. Bencze vigasztalja Miklóst, hogy pár nap múlva György visszamegy Budára, »Akkor a mi elmúlt feledésbe megyen, *Kiskirály leszesz te az egész vidéken.*« (VII. é. 18. v.) Jonathán pedig így vigasztalja Dávidot: »Ne félj, mert nem találhat meg téged Saulnak, az én atyámnak népe; hanem *te uralkodni fogsz az Izraelen.*« S. I. k. XXIII, 17. v.

A VI. és a következő énekekben a Toldi és a Dávid közti hasonlóság folytatódik. Azon éjjeli jelenet, midőn Miklós a két farkast oda teszi bátyja ágyára, hogy tudtul adja neki, hogy ott volt: feltűnően hasonlít a biblia azon eseményéhez, midőn Dávid

meglepi álmában Saul és tudtára adja, hogy megölhette volna, de nem akarta megtenni. Miklós hazaér, »Minden élő állat elpihent.« Maga György is mélyen alszik. »Alatta pediglen a ház ereszének *(rálló legényi sorban heverésznek).*«

Saul és kísérete, a mint S. I. k. XXVI, 7. v.-ben olvashatjuk, ugyanilyen helyzetben van: »és íme Saul veszteg feküdvén, aluszik vala a szekerek közt és *dárdája fel vala ütve fejénél a földbe; Abner pedig és mind a sokaság alusznak vala ő körülte.*«

Abisai így biztatja Dávidot: »Kezedbe adta e mai napon Isten a te ellenségedet, most azért kérlek, hadd *szegezsem a földhöz ötet a dárdával.*« (8. v.)

Miklósról pedig így szól a költő: »Aztán a *lándzsákat a kezébe kapja, Melyek a fal mellé voltak támogatva; Órállók ruháit földre szegzi vélek, Hogy ne kelhessenek, majd mikor kelnének.*«

Abisai a földre akarta szegezni Saul, de Dávid meglepszik azzal, »hogy elmet szette volna a Saul felső ruhájának szárnyát.« (XXIV, 6.)

Miklós mikor nézegeti alvó bátyját, azt mondja magában: »no *megölhetnélek, megérdemelnéd*« — Dávid meg így szól Saulhoz: »mondják vala némelyek, hogy *megölnélek téged.*« (11. v.) De Miklós mindjárt hozzá teszi: »ha *rá vinne a lélek*« — Dávidról pedig így szól a biblia u. o. 6. v.: »Lőn pedig mindjárt, hogy *megesék Dávidnak szíve rajta.*«

Miklós így folytatja: »Hanem most egyszer nem leszek ártásodra« — Dávid pedig így szól Saulhoz: »De én kedvezék néked és azt mondám: Nem emelem fel kezem az én Uram ellen.« (u. o. 11. v.)

Miklós végül, hogy tudtára adja Györgynek, hogy ott volt, emlékeztető jelet hágy ott néki: két farkast — Dávid ugyancsak ezen czélből jelet visz magával: az első találkozásnál egy lemetezett ruhadarabot, a másodiknál Saul dárdáját és vizes kupáját. (XXIV, 6. és XXVI, 12.)

A VII. énekben megint több rokonvonást találhatunk Miklós és Dávid közt. Ez is, az is viadalra készül. De ide már beleszövődik a *második alak: a cseh bajvívó*, a kinek teljesen megfelelő mását meglelhetjük a bibliában a *filiszteus Goliáthban*.

Mind a kettő elbizakodott, hányaveti. Mind a kettő nagy és erős. Mind a kettő legyőzhetetlennek tartja magát, de ereje és nagysága nem tudja megmenteni a váratlan kudarcztól és végül a haláltól.

A cseh bajvívóról ezt halljuk: »Kérkedik nagy fenjen, magát hányja-veti, *A magyar nemzetet csufra emlegeti.*«

Goliáthról pedig ezt mondják: »Látjátok-e ezt az embert, a ki feljő, mert azért jő, *hogy szidalommal illesse Izráelt?*« S. I. k. XVII, 25.

De a cseh bajvívó a népnek nemcsak nemzeti, hanem vallásos érzületét is sérti »*Istent káromoló gőgös beszédekkel;*« Goliáth

is káromolja Izráel Istenét, azért mondja neki Dávid u. o. 45. v.-ben: »én megyek te reád a Seregek Urának és az Izráel népe Istenének nevében, kit te szidalommal illettél.«

A cseh bajvívó pontosan megjelenik, hogy bajvívásra szólítsa fel a magyarokat: »megint ott lesz a szigetben reggel... mert így tesz már hetednap óta« — mondja az özvegy.

Goliáth is körülbelül így tesz: »*Előjö vala pedig a Filiszteus reggel és estve... negyven egész napig.*« U. o. 16. v.

Ám mindenki fél tőle: *Elrémült a világ*; nem is akadt már ma, a ki a kegyetlen csehvel szembe szállna;« Goliáthtól is félnek s senki sem mer vele szembeszállni: »Mikor pedig hallotta volna Saul és mind az egész Izrael a Filiszteusnak ilyen szavát, megrettenének és igen félnek vala.« U. o. 11. v.

A XI. és XII. énekben úgy a Toldi és Dávid, valamint a cseh és filiszteus óriás közti hasonlóság mindegyre fokozódik.

Miklós külsejéről azt halljuk, hogy »szép fiatal képe« volt, »halvány is, piros is volt az ábrázatja.« Dávidról pedig »hogyan gyermek volna és piros s szép tekintetű.« S. I. k. XVII, 42. és XVI, 12.

Az ellenfeléről ezt olvassuk: »Egyszer jön a nagy cseh Budavára felől« — Dávid ellenségéről pedig: Es kijön egy ember a filiszteusok táborából... kinek magassága hat sing és egy arasz vala.« (XVII, 4. v.)

Mit tesz a cseh? »Káromkodik csunyan, a magyart böcs-mérli. Hogy nincs, a ki merje magát vele mérni.« És mit mivel Goliáth? Úgyanazt: »En a mai napon — így szól — szidalommal illetem az Izráel seregét; adjatok egy embert és vívjunk meg ketten.« (U. o. 10. v.)

De hirtelen emberére akad: Miklósrá. Ekkor »nagy örömjaj támad és nagy riadalom«. Mikor Dávid először »eljuta a tábor kerítésére... igen kiáltának a viadalban.« (U. o. 20. v.)

Az izraeliták azt mondogatják: »Valaki megverné azt, nagy gazdagsággal ajándékozná meg a király.« (U. o. 25. v.) Itt pedig maga Lajos király mondja a cseh legyőzőjéről: »*El is veszi tőlem jutalmát gazdagon.*«

A király, a kiért gyors híradók mentek, végig nézi az érdekes küzdelmet. A bibliában szintén: »Mikor pedig nézné Saul, hogy Dávid a Filiszteussal szembe menne.« (U. o. 55. v.)

Az összeütközés előtt Miklós így szól: »Egyikünknek itt ma gyászos lesz a vége.« Hogy ki légyen az az egyik, azt is megmondja a csehnek: »vitéz... egy órád sincs hátra.« Dávid pedig valamivel nagyobb önbizalommal így szól Goliáthhoz: »E mai napon az Úr téged az én kezembe ad, hogy megöljelek téged.« (U. o. 46. v.)

Lássuk Miklós és a cseh párviadalát. Csak egyszer mennek össze. A cseh bajnok teste elolvad, »végre... a cseh térdre esve« legyőzöttnek érzi magát és életéért rimáncodik.

Dávid is egyszer megy össze Goliáthtal. A parittyakő eltalálja »és Goliáth arcczal lecsék a földre«. (U. o. 49. v.)

Miklós megkegyelmez a csehnek, de mikor az orvul rátámad, vége van neki. Mivel öli meg a cseh bajnokot? »S a mely kardot ő az álnok csehtől elvett, Azzal adott neki örökös kegyelmet« — Dávid is így tesz: »Oda futamodék pedig Dávid és ráállta a Filiszteusra és vevé ennek fegyverét, és azt kivonván hüvelyéből megölé ötet.« (U. o. 51. v.)

A hogyan az ellenfelet kivégzik, az is teljesen azonos. Miklós »iziben elmetszé fejét a testétől«. — Dávid majdnem ugyanazon szavakkal mondja meg előre Goliáthnak az ő halálát: »Az Úr téged az én kezembe ad, hogy megöljelek téged és elvegyem fejedet a te testedtől.« És úgy is tett. »Megölé ötet és azzal (a karddal) vevé el fejét.« (U. o. 46. és 51.) A harcznak vége, de még nem a Toldi és a biblia közti hasonlóságnak.

»Toldi felmutatja a fejet a kardon« — Dávid pedig »vivé Saul eleibe, kezében tartván a Filiszteus fejét.« (57. v.)

A harcznak végső akkordja is ugyanaz itt is, ott is. »Nagy rivalgás támad kétfelől a parton.« — »Felkelvén azért az Izráélnak és Judának népe, megsivalkodának és megüzék a filiszteusokat.« (52. v.)

Míg a harcz tartott, máris így szól Lajos Györgyhöz; »De ki az a bajnok? Nem ösmered Toldi?« (XII. é. 2.) Ugyancsak Saul a küzdelem alatt így szól: »Ki fija e gyermek, Abner?« (U. o. 55. v.) A király kíséretében se itt, se ott nem tudja senki. A győzelem után: »Tüstént parancsolá király ő felsége, Tizenkét aranyos vitéz menjen érte.« — Dávidért csak egy embert küld Saul, de az maga a fővezér: Abner. (U. o. 56. v.)

A vitézek »vitték a királyhoz Toldit nagy pompával«. — A mi pedig Dávidot illeti »vevé ötet Abner és vivé Saul eleibe«. (57. v.) Lajos így szól Miklóshoz: »Mondd neved és mutasd vitézi arczodat.« — A bibliában pedig: »És mondá neki (Dávidnak) Saul: »Ki fija vagy te gyermek?« (U. o. 58. v.) »Nemdenem — így beszél a király Miklóshoz — a Toldi Lőrincz fia volnál? Miklós a fejevel ráütött a szónál.«

Saul kérdésére pedig felele Dávid: »A Bethlehemben lakozó Isainak, a te szolgáltnak fija vagyok.«

Lajos nem engedte Miklóst Nagyfaluba menni, hanem így szólt: »Királyi fejemhez választalak téged.« — Dávid sorsa pedig Sauléval kapcsolódott egybe, mert »hozzá vevé ötet Saul azon napon és nem engedé neki, hogy az ő atyja házához menne«. Sám. II. k. XVIII, 2.

A harmadik alak, a melyen a biblia némi hatása látszik: **Toldi György**. Benne Saulból van néhány jellegzetes vonás. Miklós iránt, ki bár soha semmit se vétett neki, szive »álnoksággal telve«. — Saul az ártatlan Dáviddal szemben »szinte rakva álnoksággal«. S. I. k. XX, 7. (Maga a kifejezés még

jobban ráút Sirák I, 32. v.-re: »a te elméd *álnoksággal volt teljes*; illetőleg Szenczi M. zsolt. XXVIII, 3-ra: »A kik szólnak nagy nyájassággal, *De szívök rakva álnoksággal.*») Alattomoságában nem akarja testvérét, kit szeretne tönkre tenni, maga bántani, hanem más által akarja elveszejteni. Saul pedig azon kikötéssel adja leányát Dávidnak, hogy 100 filiszteust öljön meg, azt gondolván titokban: »ne vesszen az én kezem miatt, hanem legyen a filiszteusok keze ő ellene«. (U. o. XVIII, 17.)

György a testvérel való összeütközés után, mintha mi sem történt volna, leül embereivel mulatni. És míg ezek »szintén eltörődtek az *evés-ivásban*«, addig Miklós »leült az udvar távolabb zugában, *Ott fejét a térdin tenyerébe hajtá, S zokogott magában, de senki sem hallá.*«

A jelenet szakasztott mása annak, a midőn Illés próféta Akhabbal és a hamis prófétákkal való összeütközése után eltávozik: »És felméne Akhab, hogy *ennék és innék.* Illés pedig felméne a Kármel hegynek tetejére, és leborul a földre, és az ő *orcáját az ő két térdei közé tevé.*« Kir. I. k. XVIII, 42.

V. FEJEZET.

Toldi Szerelme.

Aranynak e legnagyobb, széles, nyugodt mederben folyó epikai alkotása, leggazdagabb bibliai vonatkozásokban. Nemcsak nyelvileg mutat fel rokonságot a bibliával, hanem alakjaiban, valamint eseményeiben is.

Több helyütt a költő magát a mesét egyenesen a biblia történetéből szövi, némely helyen pedig a biblia eseményeit cselekvényének táplálására, bővítésére, színezésére használja, másutt pedig alakjainak egyes jellegzetes vonásait veszi kölcsön a bibliából. Különösen a Bírák és Sámuel könyvei nyújtanak neki alkalmas részleteket, a melyeket mindig művészi kézzel, szinte alig észrevehető módon, illeszt bele művének egészébe.

1. Külső Hatás.

I. é. 4. v. Lajos uralmának első idejében »lecsöndesült a háboruk moraja, *Felvirult a béke, mint egy zöld olajfa!*«

Hogy a *békét* rendesen *olajággal* hozzuk kapcsolatba, az M. I. k. VIII, 11. v.-én alapszik, a hol a bárkába visszatérő, a veszély elmulását hirdető galambnak »egy leszakasztott *olajfa* levél vala szájában».

E helyütt azonban még egy másik bibliai kifejezésnek is láthatjuk nyomát: »Én pedig vagyok Isten házában, *mint a zöldellő olajfa.*« (Zsolt. LII, 10.)

23. v. Rozgonyi, kinek fia nincs s birtokait az új törvény miatt egyetlen leányára nem hagyhatja, panaszkodva mondja a királynak:

»Rajtam ugyan *bételt*: új király, új törvény.«

A *bételt* kifejezés bibliai. Valahányszor ígért dolgok megvalósulásáról van szó, rendesen e kifejezéssel találkozunk, így Luk. I, 20.: »Nem hittél az én beszédemben, melyek *bételnek* az ő idejökben.«

Az Elv. Alk. I. é. is e szólást használja: »S' itt *betelék*: lassan haladással messzire menni.«

II. é. 30. v. Midőn Tar Lőrincz, a kinek képében Toldi vivott a vítézi tornán, mindenkit legyőzött: azt sugdossa a nép: »belebujt a *sátán*«. Maga a sátán szó héber, a bibliában többször fordul elő. Eleinte ellenfelet, gátlót jelentett, később a gonosz szellemnek a személyesítője lett. Mint ilyen jelenik meg már Jób könyvében I, 6. v.: »az Istennek fiai . . . között a *Sátán* is eljőve«. Hogy valakibe belebujt a sátán, az ördög (a kit azután kiűztek), többször fordul elő az Új Testamentumban. Máté IV, 19.; VII, 22.; XI, 18.: azt mondják: »az *ördög* vagyon benne«. (Keresztelő Jánosban.) »Eredj el *Sátán*«. Ján. VII, 20. — Arany többször említi. Így az 55. v.-ben: »Bár maga voln' az *Ördög*«. Úgyszintén Jóka ördögében VI. r.: »elnyargal a *Sátán*«. A N. Cz. (IV. é.) így szól Csóri: »belém bujt az *ördög*«. Cs. K. a. II. é.: »Melybe a' nélkül is *hét ördög* van bujva.«

Az Elv. Alk.-ban egy egész gyalog *sátán* ezred vonul föl. (V. é.) A VII. é. végén pedig ilyen felkiáltással találkozunk: »Mit gondolsz te fiu? *sátánok* azok.« Rózsa és Ibolyában V. r.: »Felcsattan a *sátán*.«

42. v. Toldi erősen inti Lőrinczet, hogy Rozgonyi Piroskát, kinek keze a győzelmi jutalom, jól megbecsülje: »Fogadá is Lőrincz neki *mennyre-földre*«. »Mennyre-földre« esküdni, vagy fogadalmával a mennyet-földet tanuságul hívni: a biblia szokása. »Bizonyosságul hivom ellenetek ma a *mennyet és földet*«. M. V. k. XXX, 19. XXXI, 28.

Arany szereti egyébként is a menny és föld szembeállítását. Így az »egész világ« helyett azt mondja: »*Menny, föld* minden hatalma zúduljon bár föl . . . újra él e hon.« (Reményinek.) Vagy »Őszszel« című költeményében: »*Menny, föld* határán semmi kéj.« Egészen hasonló hozzá e szólás: »Hallgat minden elem *Ég s föld* határa közt.« (V. László 10. v.) Ének a pesti ligetről című költeményében is hasonlóan: »Nyerd bár világi életedben *Ég s föld* minden koszoruit.« »Egyszer összeszakad *ég s föld*.« (T. Sz. III, 45.) »*Ég, föld* belérendül, Kap olyan éljenzést« (u. o. X, 84.). »Nincs *földön, égen* sincs vadnak maradása.« (B. H. V, 45.). »Nézni — oh mint egykor régen — A mi szép van *földön, égen*.« (Hoc erat in votis. H. J. I, 522.)

Ezen szólásnak ősi mintáját megtalálhatjuk a bibliában: »Minden valami a *mennyben és a földön* vagyon: a tied.« (I. Kron. XXIX, 11.) »*Mennynek és földnek* bírása (az Isten).« (M. I. k. XXIV, 19. 23.) »(Isten) dicsőségével rakva *menny és föld*«. (Zs. CIV, 1.) »Az én segítségem az Úrtól vagyon, ki teremtette a *mennyet, a földet*«. (Zs. CXXI, 2. CXXIV, 8.) Hasonlókép állítja szembe Arany a mennyei és földi javakat: »Elrabolá *földi kincsem és mennybeli jómat*«. (Pázmány lovag II. r.) Ennek előképe megtalálható Máté XIX, 20. v.-ben: »Ne gyűjtsetek *kincset e földön*, hanem gyűjtsetek magatoknak *kincset mennyországban*.«

49. v. Midón a nők a harci játék után a leventéknek átadják ajándékaikat, így szólítja meg őket a költő: »Oh, te ki vagy lengébb, *gyengébb tavi nádnál*, Csöppel sem erősebb *Éva közanyádnál* . . . becsület e nemnek!« — A nád már a bibliában is, a gyengéseg vagy pedig az ingadozás, állhatatlanság képe: »És megveri az Úr az Izráelt aképen, *a mi képen a nád a vízben ide s tova hányattatik*. (I. Kir. XIV, 15.). »Mit látni mentetek volt ki a pusztába, hogy *ingadozó nádat* lássatok-e, melyet a szél hajtogat?« (Máté XI, 7.) Hogy Évát a költő közanyának nevezi, ez M. I. k. III, 20. v.-én alapszik: »Nevezte vala pedig Ádám az ő feleségét Évának, mivelhogy *minden élő embereknek anyja* volna.«

III. é. 9. v. Miklós mielőtt a cseh háborúba indul, haza megy anyjához: »neki indul Tisza-menti síknak, Falu rajta *sűrű, mint égen a csillag*, Magyaros a neve, magyar a ki lakja: *Nem irtotta még ki az Isten haragja*.«

A meg nem számlálható tömeget a biblia szereti a csillagok sokaságához hasonlítani: »megsokasítom a te magodat, *mint az égnek csillagait*.« M. I. k. XXII, 17. »Tekints fel mostan az égre és *számláld meg a csillagokat*, ha azokat megszámlálhatod.« U. o. XV, 5.

De nemcsak a faluk sűrűségét, hanem lakosai jó módját is a biblia szavával fejezi ki a költő. Jób is így szól: »Az *Úrnak haragja* szaggat engem«, XVI, 9. Jer. XXIII, 20. v.-ben hasonló találunk: »Nem szünik meg az *Úrnak haragja*.«

25. v. Miklós anyja észre veszi fia titkos bánatát. Olyan ő mint a zivatart érző madár, »*mint égi madár*, mely pihenést nem lél».

Ez az összetétel a biblia sajátja: »az *égi madarakat* és a tengernek halait«. Zsolt. VIII, 9. »Az égi madaraknál bölcsőbbeké téssen minket az Isten.« Jób XXXV, 11.

26. v. Szeretetének minden gyengédségével veszi körül az anya a fiát: »Minden *szava szinméz*.« Sulamithról ugyanezt mondja az Én. Én. IV, 11. v.-e: »*Szinméz* csepeg *ajkiádról*, oh én jegyesem.« Zsolt. XIX, 11.: »édesbek a *méznél*, még pedig a *szinméznel*« (az Úr szavai). Ildikórol is azt mondja a költő, hogy: »*Szavainak mézes csemegéjét* hintvén.« (B. H. V, 25.)

27. v. Miklós elérzékenyül s oda borul anyja szerető keblére: »Hajtja fejét élte kettős *kútfejére*.«

Már Ezsaiás kútbőnek nevezi Sára ösanyánkat: »Tekintsetek a kösziklára, melyből kivágtattatok, és *a megnyilatkozott kútbőre*, a honnét kihoztattatok. Tekintsetek Ábrahámra, a ti atyátokra és Sárára, ki titeket szült.« LI, 12.

IV. é. 13. v. Károly Lajosnak kelepczét akar állítani és a választó fejedelmeket ily szavakkal akarja a magyarok ellen bősztíteni és tervének megnyerni:

»Csorda szilaj vad nép számnélküli száma,
Ki *se Istent* nem néz, *se emberi törvényt*,
Csecsemőt anyjából kihalat gyönyörként.«

Isten és embernek ezen közkeletű szembeállítását a bibliából származik. Bir. k. IX, 9.: »Elhagyjam-e az én kövérségemet, melylyel tisztelnek *isteneket és embereket.*« U. o. 13. v. Továbbá Sal. Péld. III, 4.: »Így nyersz kedvet és jó előmenetelt *Istennek és az embereknek szemek előtt.*« Aranynál sűrűn találkozunk ezen szólással: »Tied szép Piroska *Isten, ember előtt.*« (D. J. II. é.) »Meg lenne gyalázva *Isten, ember előtt.*« (Az első lopás.) »Hisz azt látja *Isten, ember.*« (A fülemile.) »Hogy lássa hasznát *Isten, ember, ország.*« (A tetétleni halmon.)

Károly a magyarok kegyetlenségeiről egészen úgy szól, mint Elizeus próféta a szirusokéról: »Kis gyermekeit (Izraelét) földhöz vered és *terhes asszonyi állatait ketté vágod.*« (Kir. II. k. VIII, 12.) Hoseás is így festi Samariának ellenség által pusztítását: »Oszlopokhoz verik az ő *apró gyermekeiket* és az ő *terhes asszonyi állataik* ketté vágatnak.« (XIV, 1.)

Midőn a hunok Potencziánát lerontják, kegyetlenségüket úgy jellemzi a költő, hogy nem maradt meg a »*cseccszopó anyablon*«. (Kevháza 12. v.) Wesselényi is azt üzeni Szécsi Máriának, ha nem adja át a várát, »kardra hányatik mind: férfi, asszony, gyermek, Még a *cseccszopó* sem talál kegyelmet.« (M. O.) Az assziriabeli vezér is azzal fenyegetőzött — Judith szavai szerint — hogy »az én ifjaimat fegyverrel levágja, a *cseccszopókat* földhöz veri, az én kis gyermekeimet prédára hagyja«, (Jud. XVI, 6.)

40. v. Lajos sok bort visz ajándékba Károlynak. A csehek »Nyujtogaták is rá a *nagy Ádám-csutkát*«. Arany ezzel azt akarja mondani, hogy a nyakukat nyujtogatták a bor után.

Maga az Ádám-csutka a nép ajkán élő kifejezés, a mi a férfiaknál a gégefő kiálló felső részét jelenti. A nép hite szerint ugyanis, midőn *Ádám* a tiltott gyümölcsöt (a nép szerint »*Ádám almát*« vagy »*Zsidó almát*«) megette, Isten úgy büntette meg, hogy az alma csutkája megakadt neki és ott maradt a nyeldek-lőnél, hogy ezen első bűn nyomát, a melyet ősapánk elkövetett, minden férfi kénytelen legyen hordani. A garabonczás Hábornak a torkán szintén »*ádámcsutka*« látszik. (Elv. Alk. I. é.)

55. v. Mikor a magyarok Prágában a cseheket mind leitták, hajnalban fegyvert fogva kimennek a hús levegőre és »Születik pánzcélon *egék új harmatja*«. Ez M. I. k. XXVII, 28. v.-nek a kifejezése: »Adjon ezért az Isten te neked az *égnek harmatjában.*« Továbbá Dan. IV, 30. v.: »*Égi harmattal* öntöztetik vala az ő teste.« Arany költeményeiben többször találkozunk e kifejezéssel: »Szép virág a rózsa, hát még a bimbója, Mert az *ég harmatja* minden nap mosdatja.« (A legszebb virág.) A pusztai fű című költeményben is hasonló kifejezéssel találkozunk: »Oh! az *ég harmatját* . . . sárrá változtatják.«

A mit pedig M. O. I. részében olvasunk: »*Az ég, midőn hull éjjeli harmatja*« — Én. Én. V, 2. versét juttatja eszünkbe:

»Az én fejem megrakodott harmattal, az én hajam az éjszakának harmatjával.«

59. v. Miután a magyarok a cseh őrséget ártalmatlanná tették, a város kapuit elállták: felocsudik a város és a nép jajgatni kezd: »Jaj a halló fülnek! jaj a látó szemnek!« Ez Sal. péld. XX, 12. v.-nek erős visszhangja: »A halló fület és a látó szemét az Úr teremtette egyaránt mindkettőt.«

V. é. 23. v. Örzse, a boszniai bán leánya, a ki mellé Piroska udvarhölgynek be lett osztva, reménytelenül szereti Nagy Lajost. Tudja, hogy ennek jó vége nem lesz, mert »Világa elalszik a vakmerő szemnek.«

A »szemvilág elalvása«-nak képével a bibliában többször találkozunk. Így Jer. XV, 9.: »az ő világa elmulik.« Peld. XX, 20.: »A ki az ő atyját vagy anyját megátkozza, annak megoltatik szövéténeke a setétségnek homályosságában.« Jób XVII, 4.: »Valaki hízeltedést szól barátainak, annak fiainak szemeik elfogyatkoznak.« A vakmerő szemnek pedig Peld. XXX, 13. találjuk mását: »Vagyon kevély szemü nemzetség és a kinek szemöldökei igen fellátnak.«

28. v. A cseh Jodok így átkozza Toldit:

»Tapadjon a bőr rád, mint aszu fakéreg;
Nedves büdös almon egyen meg a féreg.«

Jeremiás IV, 8. is így írja le a leigázott Izrael állapotát: »Az ő bőrök az ő csontjaikhoz ragadott, elszáradt mint a fa.« Jób pedig a maga sanyaruságos helyzetét ekként: »Az én testem férgekkel és a sok fekélynek megszáradott korpájával . . . felruházott.« VII, 5. A zsoldtárköltő is így panaszkodik: »Bőröm csontjaimhoz ragadt keserves siralmam miatt. CII, 6. [3.] Szenczi M. zsold.

30. v. Jodok így folytatja: »S hied az éjig bár, csillagokig szálljon« — mégis el vagy temetve a mély sírban . . .

Egészen így szólítja meg Ezsásjás XIV, 13. 15. Bábelt: »Te pedig azt mondod szivedben: A mennybe megyek fel az erős Isten csillagai felett helyeztettem az én széketem, de a koporsóba vetettél, a temetésre való veremnek szélire.« Abdiás próféta I, 4. is így szól: »De ha felemelkednél is az égbe mint a keselyű, és ha a csillagok közt helyzetetnéd a te fészketed, onnét is levetnélek.« Csóri vajda szólása is ide tartozik: »a szerence ha ma éjig emelt, holnap alád megyen.« (N. Cz. IV. é.)

38. v. Károly cseh király ezt mondja: »Hüvelyébe addig vissza se száll kardom: Valamig a rablót egyig ki nem irtom!« Ez emlékeztet Jer. XLVII, 6. v.-re: »Oh Úrnak szablyája meddig nem nyugszol meg? rejtse el magadat a te hüvelyedbe.«

39. v. Károly maga »tábort járat« a rabló lovagok ellen. Ez a bibliának rendes kifejezése a táborozásról: »Ha szinte én körülmem tábort járnának is: nem fél az én szívem.« (Zsolt. XXVII, 3.)

A VII. é. 59. v.-ben szintén így olvassuk: »Lajos e hadakkal maga *tábort járát.*«

51. v. (Toldi.) »Mint éhes oroszlán *Dániel vermében* Bömből egyet, szörnyűt börtöne mélyében.«

Ez Dániel VI, 16—28. v.-re utal, a hol le van írva, hogy vetették Dánielt Dárius király parancsára az oroszlánverembe, a honnan épen és sértetlenül kiszabadult, mint Toldi Jodoknak sziklaverméből.

63. v. »Hullt bizony ott a cseh, *akár a pozdorja*« — mondja Bencze, urának kalandjáról a cseh rablók ellen. Jób is így szól: »*Mint pozdorja*, melyet a forgószél elragad«. XXI, 18.

68. v. Hogy igaz, a mit beszélt, így erősíti Bencze: »*Esküszöm az élő nagy örök Istenre.*« Ilyen volt a bibliai eskü is, a mint Jer. IV, 2.-ben olvassuk: »És ha így *esküszöl: Él az Úr* tökéletességben, ítéletben és igazságban.« A XLIV, 26. v.-ben pedig emígy: »Ime én az *én nagy nevemre megesküszöm.* azt mondja az Úr mondván: *Él az Úr Isten!*« A Zsoltár kifejezése pedig egybevág a »nagy örök Isten« kifejezésével: »Tudom, hogy *nagy az Úr . . . a te neved mindörökké* vagyon.« CXXXV, 5. 13.

80. v. Midőn Piroska megesküszik Tarral, így végzi esküjét: »Add Istenem, *e szó legyen igaz! Amen.*«

Az ámen is azon szavak közül való, a melyek a többi nyelvekben is megtartották eredeti héber formájukat. Rendesen eskü vagy ima végén, mintegy megpecsételésként használja e szót a biblia, úgy mint a költő e helyütt. Amen annyit tesz: úgy legyen! igaz legyen!

A XLI. Zs. így végződik, mint Piroska esküje: »Áldott légy Izraelnek Istene . . . *Amen és úgy legyen!*« (Szenczi M. zsolt.) Utóbb (VI. é. 13.) midőn Piroska a fölötti szégyenében, hogy »Aján idegen csók pokoltüze terjed«, imában keres vigaszt, fohászatát ámennel végzi. »S ha mondja is »*ámen*«, nem meri: »*úgy legyen!*«

VI. é. 16. v. Piroska megutálja férjét Tart, pedig »oh be másra *tön fogadást szája*«. A biblia is ilyen forma összetétellel szól a fogadalomról: »Mikor *fogadásból* igérsz valamit a te Uradnak, Istenednek, ne halaszszad azt megadni . . . minekutána *száddal ígéretet tettél.*« M. V. k. XXIII, 20. 23.

35. v. T. csak feneketlen búját akarja előlni, többé nem törődik semmivel:

»Mit neki *egészség, erkölcs, vagyon, élet,*
Becsület és jó hír, és örök ítélet.«

Csupa olyan dolgot említ itt Arany, a mit a biblia az emberi élet legbecesebb javai közé sorol. Az egészségről így nyilatkozik Sirák XXX, 15. 16.: »*Az egészség* és a jó természet, minden aranynál jobb.« »Nincsen oly gazdagság, ki jobb volna a *testnek egészségénél.*«

A vagyonról: »A mely embernek adott Isten *gazdagságot és jószágot*, ez az Istennek ajándéka.« Préd. V, 18. v. (Károlinál 19. v.)

Az életéről: »A kinek szívében bölcsesség vagyon, *szereti az életet*.« Péld. XIX, 8. »A kik pedig vétkeznek, az önmagok életeknek ellenségei.« Tob. XII, 10.

Becsület: »Az alázatosságnak és az Úr félelmének vége: *tisztesség, gazdagság, élet*.« »A bölcssek *tisztességet* vesznek örökség szerint, a bolondokat pedig elveszti a *gyalázat*.« Péld. XXII, 4. III, 35.

A jó hírről. »Jobb embernek a jó híre a drága kenetnél.« Préd. VII, 1. »Kívánatosb a jó hírnév nagy gazdagságoknál.« Péld. XXII, 1.

Hogy »az örök ítélet« bibliai fogalom, alig szorúl bizonyításra. A bibliában rendszeren az »ítélet napja« és az »örök élet« fogalmaival találkozunk. Úgy látszik, e kettőből formálta Arany az »örök ítéletet«, a mi az »utolsó ítélet«-tel egyet akar tenni. Máté XII, 36. olvassuk: »Számot adnak arról az *ítélet napján*.« Dániel XII, 2. pedig így szól: »Némelyek (fölszerkennek) az *örök életre*.«

A vén Márkus pedig így esküszik: »Esküszöm az élő Istenre, utolsó napomra és *örök idvemre*« — a mi Zsid. V, 9-re emlékeztet: »Es megszenteltetvén lett az *örök idvességnek oka*.«

Széchy Mária szintén »életet, becsületet, *örök idvességet*« emleget a legdrágább kincs gyanánt. (M. O. IV.) A füzfa-poéta pedig azt mondja költeményeiről: »Ha a dalt egyszer könyvbe nyomtákt, ott megmarad *örök ítéletig*.« (Dal és öt forint.)

37. v. T. Lőrinczné Nagyfaluban értesül fiának szalontai dorbézolásairól, tehát meg akarja a valót tudni, mert fáj neki rosszat hallani fiára: »Arra, kit én szültem és már az ölemben nevelék *isteni igaz félelemben*.« Majd a VIII. é. 14. v.-ben ugyancsak ő mondja a fiáról: »Ő nem tehet aljast, csepegtettem abba *isteni félelmet*.«

Az »isteni félelem« fogalma és kifejezése a bibliából származik. M. I. k. XX, 11. olvassuk: »Bizony nincsen az *isteni félelem* e helyen.«

Az első lopásban szintén e kifejezést találjuk: »Az kapatta jókor *isten-felelemre*.«

Ez nem egyéb, mint M. II. k. I, 17-nek a kifejezése: »De azok a bábák *félék az Istent*.« József szintén így szól testvéreire: »Az *Istent én is félem*.« M. I. k. XLII, 18.

75. v. Tar Toldi kezétől szörnyet hal. Piroska ennek hallatára halálos ájulásba esik. Az öreg Rozgonyi vigasztalhatatlan, »nem mozdult, nem ügyelt a szóra, sem a *szentírásból* a vigasz talóra«. Itt Arany magára a bibliára utal, mint a vigasz forrására.

A zoltárköltő is így jellemzi az írást: »Az Úrnak parancsolati igazak, megvidámitják a szívet.« XIX, 9.

93. v. Midőn az öreget a sziklasírba hívják, a hol Piroskát élve megpillantja: »Ott az apa *szíve csordulásig telvén*, Hogyan áradott ki szemein és nyelvén, *Nincs szám kibeszélni.*« Ez Máté XII, 34. v.-nek hatását mutatja: »*A szívnek teljességéből szól a száj.*« Ugyanezt a szólást találjuk a VII. é. 7. v.-ben: »Így önte ki Lajos... Szíve teljéből valami keveset.«

VII. é. 19. v. Lajos országyűlést hítt össze a nápolyi hadjárat megbeszélésére. »*Egy hang* lesz a gyűlés, abba semmi kéttség.« Olyanforma szólás ez, a minővel Losonczy Istvánban találkozunk: »A vitézek *egy szívvel és szájjal* mind megesküvének a hitnek szavával.« E szólások a bibliából valók. Jer. XXXII, 39. így olvassuk: »És adok nekik *egy szívet* és egy utat.« Rom. XV, 6. pedig: »Hogy egyenlőképen *egy szájjal* dicsőítsétek az Istent.«

27. v. Erzsébet, midőn gyermekének Nápolyi Endrének meggyilkolásáról értesül, jótékony cselekedetekben keres vigasztalást és bőven adakozik »*isten-dicsőségre*«. A zsoldárköltő is így szól: »*Dicsőséget* Ő nevének, dicsőítsétek és dicsérjétek Őtet.« LXVI, 2. Még világosabban olvashatjuk Kir. I. k. VIII, 11: »*Az Úrnak dicsősége* töltötte vala be.« Hatvaniról is azt mondja költőnk: »S mi a természet zárja, nyítja? *Isten dicsőségül* tanítja.« Oly szólás, mint Apok. XXI, 23: »*Az Istennek dicsősége megfényesítette.*« Arany így folytatja: »Jut is abból minden papnak és barátnak. Az *Isten szolgálói* szűk időt nem látnak.« A biblia is így nevezi a papokat: »Ti pedig az *Úr papjainak* nevezettek, a mi *Istenünk szolgálóinak* hivattatok.« Ezs. LXI, 6. Mózeset is így nevezi a Kir. II. k. XVIII, 12: »*Mózes az Úr szolgálója.*«

VIII. é. 13. v. Piroska, ki teljesen meg van törve, kinek a haláljegy képire van írva, csak egyet óhajt: »*Eljegyzetni* magát *Isten jegyeseinek.*« Az éjféli párbajban is így szól a menyasszony a püspökhöz: »*Végy fel Urunk jegyesei közé.*« Egy ara sírkövére is ezt a sírfeliratot alkalmazta Arany: »El nem aludt lámpám; csak mint nem földi menyasszony Hoztam el: éjfélkor, várni az *égi Jegyest.*«

Ezen sírversnél maga Arany utal az 5 eszes szűzről való példázatra, a kik Máté XXV szerint egyesülhettek jegyeseikkel. (H. J. I. k. 442. l.) E közkeletű szólás, mely az apácát az *Úr jegyeseinek* nevezi, eredetileg Hos. II, 18—19. v.-ből származik, a hol így szól Isten Izráélhez: »*Eljegyezlek magamnak téged házastársul* mindörökké és *eljegyezek téged magamnak* igazsággal és itélettel, kegyelemmel és irgalommal. És *eljegyezek tégedet* magamnak hittel, és megesméred az *Urát.*«

32. v. Piroskát a margitszigeti kolostor fejedelmnőjévé teszi meg Erzsébet királyné. »*Érdeme a tört szív*, nem az idők hossza.« A zsoldárköltő is így szól: »*Az Isten előtt* kedves áldozatok a töredelmes lélek, a *töredelmes és keserves szívet* óh Isten nem utáld meg.« LI, 19.

35. v. Toldinak a mit szerelemből vétett, »Az fordult fejére, mint alacsony büntett.« Ez is a zsoldárköltő szólásmódja, a ki a gonoszak fondorlatáról azt mondja, hogy: »Fordul az ő munkája a maga fejére.« VII, 17. Assverus király is azt parancsolja, »hogy Hámánnak gonosz gondolatja, melyet gondolt a zsidók ellen, forduljon az ő fejére«. Eszter VII, 25. A XII. é. 35. v.-ben hasonló szólással találkozunk: »Az érdem fordul vissza reá bűnnek.«

37. és 38. v. Toldi büneiért vezekelni óhajt, azért egy bakonyi monostorba megy, ott »M megbánhatja bűnét bőjtben, alázatban... Szánni-bánni előbb vétkei óhajtja S beállni, ha Isten megkönnyörül rajta«. Majdnem minden szóban a biblia hangja üti meg fülünket: »Térjete meg hozzám teljes szívetek szerint bőjtöléssel is, sirással is, kesergéssel is. És szaggassátok szíveteket... és térjete a ti Uratokhoz Istenetekhez, mert ő kegyelmes és irgalmas.« Joel II, 12. »Miképen könnyörült az atya ő fiain, azonképen könnyörül az Úr az ötet félőkön.« Zsolt. CIII, 13. Hasonló gondolattal találkozunk a Képmutogatóban: »Kérjed Istent: bűnbocsátni, nála több az irgalom.«

39. v. A monostor főnöke befogadja és azt mondja neki, hogy a seprűnél is »Alábbvaló léssz most te az emberek közt: *Mig megtörök szíved igaz alázatban.*« Mint előbb Piroskának, most Toldinak vezeklését is a biblia szólásával festi Arany. Ezsaiás is így szól: »Én magasságban és szent helyen lakom, de töredelmes, alázatos szívű emberrel is, hogy megelevenítsem az alázatosoknak lelkeket, és megéleszsem a töredelmeseknek szíveket.« LVII, 15. A 42. v.-ben Toldi maga is azt mondja: »Hadd »törje szívem« ez a kisebbség is.«

42. v. Mikor Toldi megtudja, hogy a barátok csúfot űznek vele, dühében mindent el akar pusztítani, hogy: »Kő kövön az egész házból se maradjon.« Wesselényi is azzal fenyegeti Szécsi Máriát, hogy: »Kő kövön nem áll meg reszkető faladon.« (M. O.) A hunok is oly rombolást vittek véghez Potenciánában, hogy »kő nem maradt másik kövön«. (Keveháza.) Temesvárt pedig oly erővel töreti Amhát basa, hogy csuda, hogy ha »egy kő a másikon maradt«. (Losonczy István.) Ezen közkeletű szólás Máté XXIV, 2-ből származik: »Bizony mondom nektek, nem marad ebben egy kő más kövön, mely el nem romlana.« Aquilejáról is azt mondja Arany: »Eltiprá a bástyát valamint a sarat, élő ember ottan s kő kövön nem maradt.« (Cs. K. a. I. é.)

Az első kép szintén a bibliából való: *Mint az utczákon levő sárt, letapodtam őket.*« Zs. XVIII, 43. Megtaláljuk még a hasonlatot Ezs. X, 6: »Parancsolok neki, hogy prédáljon és zsákmányt tegyen azokban, és hogy azt ellapodja, mint az utczán való sárt.«

66. v. A Nápolyi Johanna ellen induló magyar sereg szejába teszi Arany az Endre királyfi meggyilkolásáról szóló éneket, hogy ezzel haragját tüzelje.

A halálra szánt Endréről így szól az ének egyik verse: »*Kulcsos Averszához* daliás nagy garral, Az egész udvarral megy Endre vadászni.« Greguss Agost Arany balladáihoz írt kitűnő magyarázatában a *kulcsos* szót úgy értelmezi, hogy akkoriban Aversa czimerében kulcsok, Szent Péter kulcsai, voltak. E magyarázat aligha helyes. Arany a jelzőkkel nem bánik pazarul. Úgy tesz, mint Homérosz, a ki rendesen egy jelzöt szokott használni; de az jellemző, erőteljes, kifejező szokott lenni. Így pl.: »vizi Velence«, »tornyos, erős Prága«, »büszke Bécsnek vára«, »száztornyu Buda«. Holott azzal, hogy czimerében kulcs van, nem sokat mondana a költő.

Azt hiszem, hogy a biblia szolgáltathat kulcsot e »kulcsos« szó értelmének fölnyitásához. II. Kir. k. III. 19. versében Elizeus azzal biztatja a Moab ellen induló 3 királyt: »És megverték minden *kulcsos várost*«; a mi ott annyit tesz, hogy minden jól megerősített várost. Ezzel egyezik a népnek az a kifejezése, a melyet a nehezen nyitható dióról használ: *kulcsos dió*. Itt Arany valószínűleg olyasmit akar Aversáról mondani, a mit fontosabb Prágáról mondott, hogy jól megerősített.

A régi nyelvhasználat is megerősíti feltevéssünket, különösen a bibliafordítások egyike-másika. Így *Melius Péter* ezt írja: »bemene az ű *kuczos városokba*« (Sam. k. 163); *Pesti* pedig következőképen: »menybe *kwchos* házadba« (N. Test. 10). *Orezi* egészen világosan mondja: »a moska vijja *kultsos városokat*« (Költ. Holmi és költ. Szülem. 40). De legjobban kitűnik *Otrokocsi Foris Ferencz* *Origines Hungaricae* II, 166-ból; a hol a kérdéses szó definícióját is megtaláljuk: »Hungari civitates munitas, praesertim autem montanas, solent vocare *kulcsos városok* h. e. clavibus munitae, quae nempe, quia muros et portas habent, clavibus clauduntur.« (Idézve a M. Ny. Sz.-ban s. v. *kulcsos*.)

Sőt mi több, költőknek szülőhelye, Nagyszalonta maga is a XVIII. századtól kezdve *kulcsos mezőváros* volt vizárkokkal, várkastélylyal és őrtoronnyal. Különben Arany más városról is használja e jelzöt, melynek czimerében pedig nincs kulcs: »Elért Erdélyben *kulcsos Kolozsvár*ra.« (D. J. VI.)

Aversa pedig valóban az akkori Olaszország egyik legerősebb vára volt, úgy hogy Nagy Lajos — miután Kont Miklós hasztalan törette volt a várt — 1350 július 1-től augusztus 3-ig ostromolja és mégsem tudja bevenni. Csak a kiéheztetéstől rettegő kapitány önkéntes meghódolása által tud Lajos is úrrá lenni Aversa fölött. (L. Pór Antal: Az Anjouk kora 219. l.)

Arany is így festi Aversát (XI. é. 14. v.): »Küldé Giléti *kulcsos Aversából* követet, hogy nem bir helyt állni a tábor.« Majd az 57. v.-ben: »Lajos . . . *kulcsos nagy Aversát* megnyargalta volna . . . De Jakab (a várkapitány) gáttal körülásta, véste; . . . védi karók sűrű sokasága.«

Ugy hát a költő méltán mondhatta Aversáról, hogy az *kulcsos*; valóban az volt legjellegzetesebb tulajdonsága.

80. v. Durazzói Károly Endre megöletése dolgában kétszínű játékot űz. Lajossal el akarja hitetni, hogy vele tart: »S leleményes kínnal öleti sorjában Mind, ki a gazzettnek *keze volt vagy lába.*«

Ez a biblia képe. Jób is azt mondja magáról: »A vaknak én *szemei valék* és a sántának *mintegy lábai.*« XIX, 15. A XII. é. 23. v.-ben is e képpel találkozunk: »Sok szófia támad, Rossz jelek és hírek *adván neki lábat.*«

A Durazzói ez által nemcsak Johannának tesz szolgálatot, mert senki ellene nem vallhat, hanem egyúttal »Lajosíránt így hű; mert »*ki bűnös haljon!*« Ezen Arany által idézőjel közé tett három szó bibliai idézet. Ugyanis Ezekiel XVIII, 4. és 20. verseiben olvassuk: »A mely lélek *vétkezik*, annak kell *meghalni.*«

87. v. Anikónak, Toldi Lőrinczné unokájának, a ki az ifjú Benczével Lajos táborába jött Toldi számára kegyelmet kérni, ezt feleli a király: »Orozva ölt és még nagyobbat is vétett: nincs *a mi lemossa a lovagi vétket.*« A biblia is e képet használja az ártatlanság visszanyerésére: »Valóban *moss meg engemet az én álnokságomból* és az én *bűnömből tisztíts ki engemet.*« Zsolt. LI, 4. A IX. é. 82. v.-ben is így olvassuk: »Azt (*a lovagi bünt*) nem a szentelt víz, az imádság, kardal *Mossa le*, — azt könnyebb letörölni kárddal.«

91. v. A flagellansok, kikhez a vezeklő Toldi csatlakozik, »Hirdetik a gyónást, *töredelmet, bűjtöt*, mert *a világ vége bűneinkért eljött.*« A IX. é. újra róluk szól: »Hirdetik a *bűjtöt* és a *világ végét.*« Joel proféta, midőn bűnbánatra szólítja a népet, így szól: »Kürtöljetek Sionban, *szenteljetek bűjtöt, hirdessetek gyűlést.*« II, 15.

A nagy szerencsétlenséget pedig a bibliában is rendszeren az emberek saját bűneiknek tulajdonítják. Dániel IX, 16. is így szól Istenhez: »*A mi bűneinkért* . . . Jeruzsálem és a te néped gyalázatra vagyon mindeneknek mi körülünk.« A világ végéről pedig Máté XXIV, 3. szól: »Uram, micsoda jele lesz a te eljövetelednek és e *világ végének.*«

IX. é. 29. v. Giléti nádor egyenest a fővárost, Nápolyt akarja legelőször is ártalmatlanná tenni, mert: »Nem árthat a *kigyó*, ha fejére hágtál.« Ez a szólás reminiszcenzia M. I. k. III, 14—15-ből: »Monda azért az Úr Isten annak a *kigyónak* . . . az (ember) megrontja te néked *fejedet.*«

57. v. Toldi, midőn Piroskáról szól, így jellemzi: »Szép, *mint anyala Istennek.*« Szeredai pedig Anikóhoz, kihez már gyengéd vopzalom fűzi, szintén így szól: »Te *anyala Istennek.*« (XI. é. 65.)

Ez a tömör, velős, minden részletes leírást mellőző jellemzés jól szemlélteti a bibliának Aranyra gyakorolt hatását. A bibliá-

ban ugyanis gyakorta találkozunk ezen jellemzéssel. A tekoábeli okos asszony Dávidról így szól: »Mint az *Istennek angyala*, olyan az én uram a király.« Sam. II. k. XIV, 17.

Mefiboset szintén így jellemzi a királyt: »Az én uram a király, *olyan mint az Istennek angyala.*« u. o. XIX, 27. Mánoáh felesége így festi le a neki megjelent ismeretlent: »Istennek egy embere jöve hozzám, kinek tekintete *olyan vala, mint az Isten angyalának tekintete.*« Bir. XIII, 6. Akis, Gáth királya így fejezi ki Dávidnak az ő elismerését: »Tudom, hogy jó vagy én előttem, *mint az Istennek angyala.*« Sám. I. k. XXVIII, 9.

X. é. 8. v. Az olaszok a Voltornó hídján megszaladnak Lajos csapata előtt: »A veszedelem nyakukba szakadván, Rohannak a hídra *csunya hátat adván.*« Úgy tesznek, mint Józua emberei Ai városának serege előtt: »Mit mondjak, minekutána *hátat adott az Izrael az ő ellenségei előtt?*« Továbbá: »Vétkezett az Izrael . . . azért *hátat adnak az ő ellenségek előtt.*« Jos. VII, 8, 11, 12.

12. v. Tarenti Lajost pedig Giléti nádor hagyja jól helyben. Megveretését Arany e szavakkal mondja el: »Szomorú lón ott a Taránti *szüretje.*« A biblia is szüretnek nevezi a harczot. Midőn az Efráimbéliek, a kik Midiánnak fejedelmeit elfogták, szemrehányást tesznek Gedeonnak, hogy miért nem hívta fel őket is mindjárt kezdetben a Midián elleni harczra: Gedeon, a ki Abiézer családbeli volt, őket kiengesztelendő, így válaszolt nekik: »Nem jobb Efráim szőlőmezgerlése az Abiézer *szüreténél.*« Bir. VIII, 2.

40. v. Aversa ostrománál Lajos lovasai a váron nagy kapurést törtek és az ellenség gyalogosait szét szórák: »Ez előtt a gyalog-, *mint szélnek a polyva.*« Ezen hasonlattal különösen a Zsoltárokban találkozunk nagyon gyakran: »Nem úgy a hitetlenek: hanem lesznek *mint a polyva, melyet a szél ide s tova hány.*« I, 4. Azoknak, kik lelkét keresik, ezt kívánja a zsoltáros: »Legyenek olyanok, *mint a polyva a szél előtt.*« XXXV, 5. Jób is így szól a gonoszokról: »Mennyiszer vagynak, *mint a polyva a szél előtt.*« XXI, 18.

Ilyen hasonlatot olvasunk Cs. K. b. II. é.: »Hajtá a könnyű szarvast, *mint szél a könnyű port*«; úgyszintén az Ünnepron-tókban: »*Mint szél, ha forogva rugtat port*: Úgy tánczol el;« a mi Zsolt. CIII, 16. [7.] kifejezésének felel meg: »*Mint a por, mely a szeltől hintetik.*« (Szenczi. M. zsolt.)

50. v. Lajos szigorúan tiltja a zsoldosoknak az olaszok megsarczolását, nehogy a »*föld népe*« ellene lázadjon. A köznépet a 87. v.-ben is ezen néven említi Arany: »Kobzos a *föld népét* elfüstöli könnyen.« A biblia is így nevezi a bennszülött köznépet: »*A földnek népe* kövekkel verje azt agyon« (a ki a Moloknak áldoz). M. III. k. XX, 2. v. Továbbá a 4. versben: »Hogyha pedig annak a *földnek népe* kedvezend annak az embernek . . . akkor én az én haragomat kiontom arra az emberre.« Úgyszintén Kir. II. k. XXV, 3.: »És nem vala mit enni a *föld népének.*«

Ugyanezt a kifejezést találjuk Cs. K. a. I. é.:

»Etelhez egy papot vivének,
Mondá a föld népe isten emberének.«

B. H. XI, 108.: »Föld nyomorú népét . . . építeni hajták.«
67. v. Mivel Lajos Canozza ostrománál megsebesül, a vár-
vívás elmarad máskorra, »Marad mikorára jó Istennek tetszik.«
A biblia is így szokta az ember tervét Isten akaratának és tet-
szésének alárendelni. Midőn Joáb Ammon serege ellen küzd, így
szól: »Az Úr cselekedjek úgy, a mint neki tetszik.« Sám. II.
k. X, 12.

Az ellenségtől sanyargatott Izráel így szól Istenhez: »Cse-
lekedjél te úgy velünk, a mint jónak tetszik a te szemeid előtt.«
Bir. X, 15.

73. v. A várkapitány megadja magát, mivel látja, hogy e
sok nép a kerített várban »Megtörheti őket, akár egy mozsárban.«

Embert mozsárban törni, a biblia ismeretes képe. Péld.
XXVII, 22: »De ha megtörnéd is a bolondot mozsárban a mozsár-
törővel . . . nem távoznék el tőle a bolondsága.«

90. v. Melfi ostrománál a magyarok kívülről, az olaszok
belülről ássák az aknát: »Már hallik is a mint sirt ásva magoknak,
Innen ezek, túlról amazok dobognak.« A Zsoltároknak gyakran
találkozunk ilyen képpel: »Ó maga esett a verembe, melyet ástott.«
VII. 16. »Bémerültek a pogányok a verembe, melyet ástak.« IX, 16.
Ugyanezen szólást olvassuk Cs. K. c. II. é.: »De te birodalmad
sírját magad ássod.«

Ezen félelmetes aknáról az idéző jelek által egyenesen a
bibliára utalva, azt mondja a költő a 99. strófában: »a halál
völgye« az a szűk sikátor«. Ez ugyanis a Zsoltár kifejezése:
»Még ha szinte a halál árnyékának völgyében járok is: nem félek
gonosztól.« XXIII, 4. Jeremiásnál »az öletés völgyé«-vel talál-
kozunk. VII, 32.

100. v. Szörnyű dulakodás támad a magyarok és olaszok
közt. Borzasztó vérontást visznek véghez, még »A nap is elször-
nyed rettenetességén.«

Hasonló képet használ Arany arról a véres viadalról, a mi
Bendegúz és Detre népe közt Cezumor mellett folyik:

»A déli nap megváltozik,
Fényében megfogyatkozik
Eltrejti szép ábrázatát:
Ne lássa e szörnyű csatát.«
(Kevéháza.)

Még jobban ráüt a bibliára, a mit »Hunyadi csillagá«-ról
mond a költő:

»S valamennyi égi testet
Homályossá tón a szégyen,
Hogy, miként az nem ragyognak
Összevéve hárman négyen.«

Ezen képek eredete Ezs.-ban keresendő, a ki Istent, az égi seregek Úrát oly ragyogó fényességben képzei, hogy »*megszégyenül a hold, meggpirul a nap*, a mikor uralkodandik a seregeknek Úra.« XXIV, 23. Továbbá a LX, 20-ban: »*A te holdod nem fogyatkozik el*; mert az Úr léssen néked örökkévaló világosságod.«

Arany a napot, az égi testeket, mint a biblia, megkapó költőiséggel fogja fel és érzéssel ellátott élő lényeknek rajzolja.

XI. é. 14. v. Giléti nádor Lajostól embereket kér, mert Aversza ostrománál sehogy sem bir helyt állni; a mire a király így válaszol . . . : »van ember elég ott; *Szem nincs, vezető nincs*,... ha magam volnék ott.«

A biblia is szemnek nevezi a vezetőt. M. IV. k. X, 31: »És mondá Mózes (Jetrónak): kérlek ne hagyj el minket: mert te tudod, hol kell megszállnunk e pusztában és *légy nekünk szemünk gyanánt*.«

40. v. Lajos szemrehányást tesz az Aversza előtt kudarcot vallott seregeknek, hogy sátraikat úgy állították fel, hogy köztük és a vár között egy kis patak legyen: »*Ez a saruszi nyi folyamocska véd-e*, Hogy haza nem futtok, anyátok ölébe.« — A biblia ha egy igen csekély dolgot akar kifejezni, szintén »sarúsíjjal« fejezi ki: M. I. k. XIV, 23-ban így szól Ábrahám Szodóma királyához: »Semmit abban, a mi a tied, *csak egy fonalszálat is, vagy egy sarúkötőt*, el nem veszek.«

42. v. Lajos jelenléte fölött örömrivaldalba tör ki az averszai magyar tábor: »*Éj-zaki szel szárnyán* — mondják ez a lárma . . . elhatott a várba.« A zsoldáros is így fejezi ki magát: »(Az Úr jár a szélnek szárnyain.« CIV, 3.

55. v. Lajost bátran követi csapata: »Serege utánna s körül a sövényből, Fut már ki, *mint forró víz habja edényből*.«

Ugyanezt a képet majdnem szószerint megtaláljuk Jónnál: »Füst jó ki, *mint a forró üstből és edényből*.« XLI, 12. (Károlinál 20. v.) U. o. 23: »Felforralja a tengerben a mély vizet, mint a fazekat. (Károlinál XLI, 31.)

61. v. Toldi midőn látja Lajost Conturszi alól 300 emberrel elindulni, a kobzost kiküldi, hogy tudja ki, hova megy a király ily kevesed magával és neki e dologról szaporán hírt hozzon:

»*De Noé hollója odavész hírével,*
Későn jöve csak meg, — már csata végével.«

Aranynak egyik legkedveltebb bibliai képe ez, a mit sűrűn és többféle változatban használ. Majd Noé hú galambjáról, majd hálátlan fekete hollójáról, majd a bárkáról, majd az olajágról veszi találó, szép hasonlatait. Itt a késedelmes hírnök képét a hollóról veszi, kit Noé kémlelésre kiküld, de az többé vissza nem tér: »És 40 nap elmulván, megnyitá Noé a bárkának ablakát, melyet csinált vala. És kibocsáta *egy hollót*, mely kimenvén, ide s tova jár vala, míglen megszáradnának a vizek a földön.« M. I. k. VIII, 6. 7.

A holló rendesen komor, szomorú hírek vivője: Durazzó így ír Endre megöletéséről:

»Szomorú balhírnök fekete hollója
Endre halálának vagyok hírmondója.«

(D. J. IV. é.)

A puszta rémei című töredékben is e képpel találkozunk:

»Hiába kalandoz szeme földön, égen
Egy olajágacskát sem hoz e madár
Mint a holló, melyet széles e világra
Bujdosni bocsátott az ősz patriárka.«

(H. J. I. 503.)

Magáról, hányt-vetett nyugtalan életéről így szól a költő:

»Keresém a távol békés nyugodalmát
S a béke galambját önként elzavartam.«

(Mint egy alélt vándor.)

Ugyancsak magáról mondja, hogy a költő örökké hazájában és ősi földjében gyökeredzik.

Emlékezete oda »mulatni visszatér... És egy szerény zöld ággal megpihen, Mint bárkán a galamb az ősi tűzhelyen.« (A költő hazája.)

Ezek a képek a vízözön és Noé elbeszélésének folytatására vonatkoznak: »Bocsáta azért ki galambot is, hogy meglátná, ha megszabadult volna a földnek színe a vizektől. De mikor e galamb az ő lábainak nyugodalmat nem talált volna, megtéve ő hozzá a bárkába. Vára pedig azután hét napokat és ismét kibocsátá azt a galambot a bárkából És megjöve ő hozzá a galamb estvére, és ime egy leszakasztott olajfalevél vala annak szájában.« U. o. 8—11. v.

Tréfásan is használja Arany e képet, midőn a nagy-kőrösi levélhordóval ezt mondatja:

»Mint Noé hű galambját,
Ki reménynek viszi lombját,
Várnak engem mindenek.«

(Ujévi köszöntés. H. J. I. 390.)

97. v. Durazzói Károly midőn a zsoldos Wernert ráveszi a Lajos ellen tervezett színleges merényletre, azzal biztatja: »Egy hajszála se lesz tette miatt görbe.« A VII. é.-nek 8. v.-ben ezt olvassuk: »senki hajszála se görbül.« Az olaszról azt mondja Arany T. E. III. é. 1. v.-ben: »Hajszála se görbült a nagy viadalban.« A N. Cz. IV. é.-ben: »Egy szál hajatok sem fog görbülni vajda.«

A biblia is ehhez hasonló képpel fejezi ki a sértetlen maradás fogalmát. A tekoabeli nőnek így szól Dávid: »Él az Úr, hogy a

te *fiad fejéről* csak *egy hajsza* is nem esik a földre.« Sám. II. k. XIV, 11.

Saul is így szól Jonathánról: »Él az Úr, hogy *csak egy hajsza* is nem esik a földre *az ő fejéről*.« Sám. I. k. XIV, 45. Salamon is így szól Adoniáról: »Ha jámbor lézen, *egy hajsza* le *fejéről* le nem esik a földre.« Kir. I. k. I, 52.

104. v. Lajos és a Tarenti kiállnak párbajra. »Már *kőhajítás*ni lehetett a *távol*.« — A biblia is a kisebb távolságokat vagy »nyíllövessel« vagy »kőhajítással« fejezi ki. »És ő eltávozik tőlük, mint a *menyire követ elhajíthatnának*.« Luk. XXII, 11.

114. v. Aversza megadása után »volt ki javaslá mind *kard élire* hányni«.

A XII. é. 96. v.-ben is ilyen kifejezéssel találkozunk: »Kibe egy csöpp (Záchvér) van, folyjon el *kard élén!*« Jósua is így bünteti a kanaáni népeket: »És megvevék azt ugyanazon napon és levágák azt *fegyvernek élével*.« Jos. X, 3. 5. Ugyanígy még a 37. és 39. v.-ben: »És levágák őket *fegyvernek élével* és megölének minden embert.«

128. v. Ha most Lajosnak »Johanna *esnék kezébe*« aligha halállal nem lakolna.

Ezzel a szólással a bibliában is gyakran találkozunk: »És mondá Dávid Gádnak: Mindenfelől elég keserűségem vagyon nekem, de inkább kérlek, *hadd essünk az Úr kezébe*,... és ne *essem ember kezébe*.« Sám. II. k. XXIV, 19.

128. v. Lajos szemére veti Durazzónak hűtlenségét, két-szinüségét:

»Majd nyomozást kezdél — *farkas a juhok közt*,
Hogy előlünk eltégy minden tanut eszközt.«

Ezen szólásnak eredete Ezs. XI, 6. v.-ben keresendő, a hol, mint a *távol jövő* nagy csodája van leírva, hogy »lakozik a *farkas a báránynyal*.« Már világosabban látjuk e szólásnak kialakulását Sirák XIII, 20-ban: »Micsoda társasága lehet a *farkasnak a báránynyal?* hasonlatosképen az istenfélő embernek az istentelennel.« Megfordítva is fellelhetjük Máté X, 16: »Ime én elbocsátlak, *mint a juhokat farkasok közibe*.«

XII. é. 36. v. A kobzos rápendít Zács Klára nótájára. A 14. v.-ben odaborul Klára az apja ölére és így szól: »Hadd ölelem *lábad porát*.« A mély megalázkodást a biblia is így fejezi ki, mint Arany. Izráelnek ugyanis Ezs. XLIX, 23. így hirdeti ellenségei megalázkodását: »Hanyat-homlok *leesnek előtted* a földre, és a te *lábadnak porát* nyalják.«

39. v. Minorita János, kinek Lajos meggyónt, »Megbocsátá bünetét. — *Sebeit megmosta, beköté balzsammal*: Ama fogyhatatlan *égi irgalommal*.«

Arany itt egészen úgy, mint a biblia szokta, a megtisztulás és gyógyulás folyamatát átviszi a lélek megújulására.

A zoltárköltő is így fohászkodik :

»Uram hints meg engemet ízsóppal ;
És én azontúl *tisztán megújulok* :
Moss meg engem és szépen megtisztulok.«

(Szeneci M. zolt. LI. 1.) [4.]

Hos. VI, 1. pedig így szól: »Jertek el, térjünk vissza az Úrhoz: mert ő szaggatott meg és ő gyógyít meg minket, megvert és beköti a mi sebeinket.«

45. v. Lajos így szól Máriához, kinek férjét megölette: »Mindent a boldogság töröl — az egy vért nem!« A VI, 86. v.-ben ugyanezt a kifejezést használja Piroska: *Vér* van mi közöttünk a sír fenekén is.«

Arany szereti a gyilkosság, vérontás fogalmát egyszerűen *vérrrel* kifejezni.

A biblia is így tesz: A te felebarátod vére ellen fel ne állj! M. III. k. XIX, 16. »Jaj annak, a ki várost épít *vérrrel*.« Hab. II, 12.

65. v. A kobzoshoz, a ki Zács Klára nótájával a királyt nagyon megbántotta, így szól Lajos: »Ki vagy te gazember, *fizetsz jóért rosszat*.«

A bibliában találhatjuk ezen közkeletű szólás eredetét: »*Fizettek nekem gonoszat a jóért*.« Zs. XXXV, 12. »Azok ellenkeznek velem, kik a jóért gonoszat fizetnek.« U. o. XXXVIII, 21. »Vajjon a jóért gonoszszal kell-e fizetni, hogy árkot ástak az én lelkemnek.« Jer. XVIII, 20.

70. v. A kobzos apja az ellene indított harcz okáról — a Zács ügyről — semmit sem tud, »annyit se tud, *mint ma született gyermek*.« Ezen széltében-hosszában használt szólás I. Pét. II, 2-re emlékeztet: »*Mint most született gyermekek* az Isten beszédének tiszta tejét kívánjátok.«

104. v. Toldi megesküszik, hogy míg a túlvilágon Piroskával nem egyesülhet, »Addig soha e *szív asszonyt ne ösmerjen*: *Fogadom s megállom*, Isten úgy segéljen!«

»Asszonyt ösmerni«: a bibliában annyit jelent, mint szeretni és vele egyesülni. Így M. I. k. IV, 1: »Ezután Ádám *esméré* az ő feleségét, Évát.« Továbbá Kir. I. k. I, 4. »A király (Dávid) nem *esméré* őtet (Abisagot).« Rebeka »férfiútól *nem esmértetett* szüz volt« M. I. k. XXIV, 16.

A 2. sorban pedig, mintha a Zsoltár visszhangját hallanók: »*Megesküdtem és megállom*, hogy megtartom a te igazságodnak törvényeit.« CXIX, 106.

2. Belső Hatás.

Arany nehéz, hosszú küzdelmet folytatott Toldi Szerelmének tárgyával, míg urrá tudott lenni fölötte. Teljes harmincz esztendeig tartott, míg e legnagyobb művét befejezhette. De, ámbár

e hosszú évek változó hangulatát magán hordja, a fődologban mégis jól odailleszkesedik a trilogia első és utolsó része közé.

Toldi Miklós a főalak, ha keresztül megy is a férfikor szükséges fejlődésén, lényeges vonásaiban ugyanaz marad, mint ifjúkorában és a minő T. Estéjében. Fővonása itt is a nagy testi erő. A költő itt is gondosan festi egyes erő kifejtéseit, a melyekről itt is azt mondhatjuk, hogy nagyjában a bibliai **Sámsonra** emlékeztetnek.

Midőn N. Lajos Prága városát elfoglalja, kis csapatjával a várba siet a cseh király, Károly elé, a hol még mitsem sejtjenek a történetekről. De a vár kapuja zárva van.

»Feszíti belülről vasheveder s' szálfá
Toldi leszáll, nézi: »hadd emelintem meg«.
Alászegi vállát egyik szelemennek,
Ropog a kő, a vas, roppan az ő csontja:
Nagy fallal a sarkát, a kaput leontja.« (IV. é. 65. v.)

Ezen eseményhez fogható a magyarok történetében csak Zsolt vezér korából ismeretes, t. i. midőn a hős Botond Bizáncz kapuja alatt megjelenik. Csakhogy abban hiába keressük Toldi ezen erő kifejtésének mását, mert Botond az érczkapun csupán nagy lyukat üt hatalmas buzogányával.

Ilosvaiból sem vette a költő, mert az a prágai kalandról mindössze ennyit mond: »Nagy vakmerőséggel a vitéz magyarok Prága kapujára ottan rohanának, Csehektől a kaput megvívők magyarok.«

Ezen erő kifejtésnek párját a bibliában lelhetjük meg Sámson kalandjai közt. Toldi úgy dönti le a vár kapuját, mint Sámson Gáza városát, a hol őt is úgy környékezi az ellenség, mint Toldit Prágában.

A Bir. k. XVI, 3. így beszéli el Sámson e tettét: »Éjféltben pedig felkele és megfogván a város kapujának ajtait mindkét felől való oldalküszöbivel egyetembe, elméne velek mind zárjával együtt, minekutánna vállára vette volna.«

Allításunk megerősítésére még azt is meg kell jegyeznünk, hogy Ilosvai csupán *egy* kapuról tesz említést: Prága kapujáról; Arany ennek ellenére két kaput szerepeltet: külön a város és külön a királyi vár kapuját, a mely utóbbinak nem is kellene zárva lenni, mert hogy a magyarok mit tettek előzőleg a városban, »nem juta hirmondó e felől a várba«. (IV. é. 65.)

Mindazonáltal zárva találják a magyarok a vár kapuját, de nem más okból, csak hogy Toldi, Sámson módjára, bemutat-hassa rajta erejét.

Midőn Toldi egyetlen karikással leüt 300 olaszt, majd pedig egy nagy ökörhajtóval dögmódra rakásra veri Werner zsoldosait: akkor is Sámsonra kell gondolnunk, a ki úgy leveri a filiszteusokat, hogy tetemeikből »rakást, sőt két rakást csinál«. (Bir. XV, 16.) De még gondolnunk kell Sámsonnak egyik hivatalbeli

elődjére Sámgárra, a ki ugyancsak egy ökörhajtóval 600 pogányt vert le.

Hogy Aranynak mennyire szeme előtt lebeg a biblia, a mikor Toldi erő kifejtését leírja, legjobban megítélhető a kettőnek pontos egybevetése után.

Arany így ír a XI. é. 164. v.-ben Toldiról:

»Veri le a zsoldost, közel érczbunkóval
Szét is az ostorral, nagy ökör-hajtóval,
Hogy dög módra hever keresztül egymáson.«

Ezen leírás minden egyes vonása a biblia hatását mutatja.

Bir. k. III, 31.-ben ugyanis ezt olvassuk: »Sámgár (Izráel birája) megöle a Filiszteusok közül hatszáz férfiakat egy ökör ösztönével.«

Az ökörhajtó ugyanaz, mint az ökörösztön. Az érczbunkó mását pedig megtaláljuk a Zsoltárban. »Megrontod őket vesszővel és mint a cserépedényt megtöröd őket.« (II, 9.)

A szarvast egy csapással agyonsujtja Toldi (IX, 91.), akárcsak Sámson az oroszánt.

Toldi nemcsak olyan erős, de ugyanolyan erőszakos, hirtelen haragú ember, mint Sámson, a ki ellentállást, akadályt nem ismer és bőszen haragjában sámsoni módon mindent agyon akar tiporni és mindent le akar gázolni.

Sorsa is az a mi Sámsoné: az asszony. Szép »fürtös barna hajának« lemetszése nemcsak általános bibliai, hanem egyéni sámsoni vonás. A hajban volt ugyanis Sámson nagy erejének titka. »Ha megnyirettetem — így szól Sámson — eltávozik tőlem az én erőm.« (Bir. XVI, 17.) Midőn lenyirják, tényleg meg van törve Sámson testi ereje, úgy mint Toldinak, midőn vezekelve a haját lenyirja, lelki ereje. Sámson is egy asszonyhoz való nagy szeretete vitte bele ezen örvénybe, Toldit szintén. Nem ugyan egy Delila, de mégis asszonyhoz, Piroskához való bűnös szerelme juttatta őt ennyire.

Midőn Toldi vezekel, nemcsak haját, még szakállát is lenyiratja. Erről így szól a költő a VIII. é. 92. v.-ben:

»Megmezteleníté széles, erős vállát,
(Fürtös barna haját, fekete szakállát.
Még a barátok közt lenyiratta bőrig)
S' ostorozá testét a húsig, a vérig; . .
A maga bűnéért, a maga dolgáért
Vezekel szerelme átkozott voltáért.«

A vezeklés e módja a bibliára vall. Jeremiás midőn Moáb pusztulását, gyászát, töredelmes vezeklését festi, így szól: »Atok és tör jó té ellened Moáb lakosa, azt mondja az Úr . . . Mert megtörttem Moábot . . . minden fő megkopaszult és minden szakáll elnyiretett, minden kézen metélések vagynak.« (XLVIII, 37., 38., 43.) Ugyancsak Moábról hirdeti Ézsaiás XV, 2. e terhes

profécziát: »Mindeneknek *fejek*en kopaszság lészen és szakállokat mind *elnyír*ik.« Izráelről szintén így beszél: »Az időben elberetválja az Úr . . . a főnek és lábnak szőrét; a szakállt is megemésztí.« (VII, 20.)

Láthatjuk tehát, hogy a hajnak levétele, a szakállnak lenyírása, mint a vezeklésnek, a szív törődöttségének, a gyásznak külső jele: bibliai vonás. És ezzel jól jellemzi Arany hőse lelki töredelmének nagyságát. Mert Toldi igen nagyra becsülte volt szakállát. Annyira, hogy már egyszer meg is házasodott volna, csak szakállát kellett még levágni. De annyira szerette szép nagy szakállát, hogy inkább a mátkát szalasztotta el, csakhogy a szakállát tarthassa meg. (II. é. 5. v.) Gondolhatjuk, mennyire meg van törve Toldi lelke, ha most maga jószántából szakállát bőrig lenyiratja. De jellemzi egyuttal Piroskához való szerelmét is. Csakis szerelme *átkozott* voltáért tud ennyire magába szállni, holott ama mátkáját könnyű lélekkel elszalasztotta — a szakáll kedvéért.

Miben rejlik e szerelem átkozott volta? Abban, hogy Toldi csak akkor jut tudatára Piroska iránti szerelmének, midőn már késő, mert ő maga szerezte meg Piroska kezét Tar Lőrincznek, a kinek képében ő maga vívott Piroskáért és győzött is. Hatalmas szenvedélyének azonban nem tud parancsolni, Piroska férjét, Tar Lőrinczet, rákényszerített viadalban megöli: ezért Piroska megátkozza, az az fudtergomi érsek pedig kiátkozza Toldit, a kit lelkiismerete is furdal, üldöz. Ezért vezekel.

Érdekes, hogy Miklós vezeklését Arany mindvégig bibliai motívumokból bonyolítja és táplálja. Az átok alatt levő Toldit t. i. azon mód vezekelteti, mint a biblia a kiátkozott Gibeonitákat. A monostornak főnöke, a hova Toldi menekült, kijelenti neki tisztét, hogy »*vizet, fát kell hordani mindég*«. Toldi meghajlik a parancs előtt: »*Sok vizet a völgyből s fanyalábot hátal*.« (VIII. é. 43. v.) Hossvai is tud erről valamit, de mindössze ennyit: »*Nem sok napra méne király konyhájára, (Étel után szennyes fazekakat mos vala.) Onnét az Dunára vizért küldik vala, Két jó öreg kondért hamar ragad vala, Két kezében vízzel teli hozza vala: Az ő nagy erején elálmélkodnak vala.*«

A »*fanyalábról*« nincs említés. De van a bibliában. Jósua így vezekelteti a Gibeonitákat: »*m éljenek és vágjanak fát és merjenek vizet az egész gyülekezetnek*.« (Jos. IX, 21.) Magukhoz a Gibeonitákhoz így szól: »*Átkoztak vagytok, és ki nem törültetnek közületek a szolgák, a favágók és a vízmerítők az én Istenemnek házába*.« (U. o. 23.) A Gibeoniták alázatosan meghajolnak a parancs előtt és lesznek »*favágókká és vízmerítőkké* a gyülekezetnek és az Úr oltárához mind e mai napig.« (U. o. 27. v.)

Aranynak a biblia eme szava máskor is szeme előtt lebeg. Midőn alacsony sorsban tengődő néprétegről szól, a Gibeoniták sorsára utal. A »Hindu Drámá«-ról szólva, utal a hindu köz-

népre, mely igen elhagyott sorsban tengődött. A nép tömege — mondja Arany — csak élt korról korra egymás után, *mint örökség szerinti »favágók«* s *»vízhordók«*. Az idézőjelek, melyek egyenesen a bibliára utalnak, Aranytól valók. (Birálatok. H. J. II. k. 199. l.)

És nagyon könnyen megérthetjük, hogy mért választotta Arany a vezeklésnek ép ezt a módját. Először, mert Ilosvainál talált rá némi csekély utalást. Ez ugyan a kisebbik ok, mert Pósvai a kondérokot *Budán* a királyi várban viteti Miklóssal és ott sem büntetésből, hanem életfentartásból. Másodsor és főként azért, mert Miklós vétkének az eredete és tragikus sorsának a csirája ugyanolyan, mint a Gibeonitáké volt.

Mit tett Gibeon népe?

Csalárdságot üzött, kiadta magát annak, a ki valójában nem volt: egy más idegen népnek. És ennek a képében tolvaj módon félvezette Josuát és egész Izráelt.

És mit tett Toldi?

Ugyanazt. Ő is csalárdságot üzött, kiadta magát ama nevezetes ál-viadalban annak, a ki valójában nem volt, egy más lovag-nak: Tar Lőrincznek. És ennek a képében vívott és tolvaj módon félvezette a királyt, az összes harczosokat, főként pedig szerencsétlenségbe döntötte Piroskát. Ez a tolvaj-harcz ejtette az első foltot Toldi lovagi becsületén, ebből a csalárdságból fejlődik többi vétké, tragikus sorsának szövevényes fonala.

És ezért érthető, hogy Arany, a ki erkölcsi ítéleteinél, költői igazságszolgáltatásainál szeret a bibliára támaszkodni, itt a hőst ugyanolyan módon lakoltatja, mint azok bűnhődtek, a kik a biblia leírása szerint hasonló bűnt követtek el, t. i. a Gibeoniták. Ő is *átok alá kerül, fát és vizet hord* egészen úgy, mint a Gibeoniták.

De Toldi nemcsak kiváló az ő testi, hanem lelki ereje által is. Különösen a női csábítással szemben. Ezt legjobban megmutatja *Jodovna*, cseh bajnok leányával szemben, a ki iránt úgy viselkedik, mint a bibliai József *Potifárné* iránt.

Ez a Jodovna a testvérével: Jodokkal együtt egy rabló-várban lakik, a hol Miklóst együttesen kelepczébe kerítik és mély sziklabörtönbe vetik. (V. é. 40—50. v.)

Jodovna a börtönben sinylődő Toldinak szemérmetlen szerelmi ajánlatot tesz: »nem tudok érted hova lenni vágyban. Esküdj meg enyim lész!« így szól a leány Toldihoz. Egészen úgy, mint a bibliai Potifárné, a ki Józsefnek azt az ajánlatot teszi: »hálj velem«. Ámde József »nem engedne neki, hogy vele hálna és vele egyesülne«. (M. I. k. XXIX, 6—20.) Toldi, miként József, felháborodással utasítja vissza a romlott nő ajánlatát.

Jodovna, ki még arra is el van szánva, hogy saját testvérét elárulja, olyankor teszi ajánlatát, midőn Jodok elment; az egyip-

tomí asszony pedig, ki el van tökéelve férjét megcsalni és ellene »nagy gonosztságot művelni«, olyankor, midőn Potifár nincs otthon.

Jodovnáat »az erő, a szépség« csábítja Toldiban; Potifárnét pedig az, hogy »József szép formájú és tekintetű vala«.

Toldi bizonyos tekintetben hálára volt kötelezve Jodovna iránt, a ki börtönében jól táplálta. Biztosra is vette Toldi meg-ejthetését. József ugyancsak lekötelezettje Potifárnénak, a ki az ő házában »szolgál vala« és igen jó dolga volt, azért ez a biztos siker reményében szüntelenül ostromolja Józsefet csábításaival. József *szolga* létére visszautasítja úrnőjének szerelmét; Toldi pedig *rab* létére sem hallgatja meg annak ajánlatát, kitől szabadsága, élete függ.

A visszautasításra persze nem marad el a megtorlás. József börtönbe kerül Potifárné bosszúja és Potifár haragja által; Toldi pedig nem szabadulhat ki a börtönből, a hova Jodok és Jodovna ármánya juttatta. Kivülről jövő segítség nyitja csak fel a börtön zárját: Józsefét az egyiptomi, Toldiét a cseh királyé.

József Fáraó színe elé kerül, a kinek nagy szolgálatot tesz az által, hogy az ország lakóit megmenti az éhenvesztéstől. Fáraó e miatt alája rendeli egész háza népét és az ország főgondviselőjévé teszi. (M. I. k. XLI, 14., 40.) Toldi pedig Károly színe elé kerül, a ki »keze alá adja serege javát«. Nagy szolgálatot tesz neki Toldi azzal, hogy megtisztítja országát a garázda rablóktól. (55—58. v.)

József Fáraótól biborruhát, lánczot és gyűrűt kap (U. o. 42. v.); Toldi Károlytól »levelet« és »gyöngyös adományt«. (81. v.)

Ugy a bibliában, valamint Aranynál is közbe játszik még egy akasztófa, azonban más-más vonatkozásban. Ott a fősütőmester kerül rá (XL, 22.), itt pedig Jodok és Jodovna.

A biblia, minthogy nem nyújt teljes egészet, nem firtatja tovább a női csábító dolgát, de Arany, a ki kerek kompozíciózt ad és költői igazságot szolgáltat, a rabló testvérpárt juttatja a fősütőmester sorsára: az akasztófára. (53. v.)

Arany munkáiban más helyütt is megtaláljuk József és Potifárné említését. Aristophanes Felhőihez írt egyik megjegyzésében (1017. sor) a Hyppolita és Peleus mondájáról azt mondja, hogy »hasonlít a József és Potifárné történetéhez«. (Ö. M. 7. k.)

Hogy mennyire szeme előtt lebeg Aranyak a bibliai Potifárné története, azt abból is láthatjuk, hogy Toldi Szerelmének első feldolgozásában, a D.-J.-ben, szintén szerepel ilyen női csábító alak: Eszter, Kázmér lengyel király szeretője, a ki szerelmével kínálja Toldit, de ez visszautasítja és lealazza őt. Arany e szavakkal fejezi be (VI. é.) a szemérmetlen nő kudarcát: »Világos virradtig ott lesé az ágyát, Akkor elővette *Potifárné vádját*.«

Mind a ketten: Eszter és Jodovna Potifárné képmására vannak alkotva, csakhogy Jodovna még vaskosabb és visszataszí-

több vonásokkal van festve mint Eszter. Oka bizonyára abban rejlik, hogy ott Toldi szabad ember, a királyi udvar vendége, és Piroska iránti érzelmeinek korlátlan ura, így tehát mihelyt eszébe jut az ő Piroskája, érthető, hogy szíve vonzalmánál fogva a női csábítót visszautasítja. Itt azonban Toldi rab, sziklatömlőczbe zárva, élete, szabadsága Jodovnától függ. Igaz, itt is gondol Piroskára (44. v.); ámde ez egyedül nem elég lelki támaszték, hogy kétségbeejtő helyzetében is visszautasítsa Jodovna szerelmét, a melylyel az élet, a szabadság is együtt jár.

Ezért kellett Jodovnáat oly visszataszítóan szemérmetlenül festeni, hogy a kosár, a mit a rab Tolditól kap, valószínű és lélektanilag elfogadható legyen.

Jodovna Potifárnéra üt és epizód alaknak látszik, de azért mégis szorosan hozzátartozik a költemény gerinczéhez, vele szervesen összefügg. Szüksége volt reá Aranynak, hogy általa Toldit jellemezze és élénkebb világításba helyezze. Midőn testvére Jodok őt színleg elrabolja és ő segítségért kiált, Toldi egy pillanattig sem habozik, hogy az üldözöttnek vélt, egyébként teljesen ismeretlen hölgy segítségére siessen, ha mindjárt saját életének kockázatásával is. Így mutatja be a költő Toldi lovagiasságát.

De ezen epizód még egyébként is hajtó erőként kap bele az egész műnek cselekvényébe. Bencze ugyanis a kérdezősködő Piroskának a dolgot elmondja azon hozzáadással, hogy a nő bizonyára királyleány volt, kit eddig már Toldi feleségül vehetett, most már az ő süvei mind hercegek, királyok. Ez megerősíti és gyorsítja Piroska elhatározását, hogy Tar Lőrinczhez nőül menjen s ezzel a maga és Toldi sorsát megpecsételje.

De Jodovna alakja még más oldalról is jellemzi Toldit. Toldi élete egy hajszálon függ. A börtön mélyében sorvad. Egy szót kellene csak kiejtenie, akár csak, hogy színleg rááll a leány szemérmetlen ajánlatára; de még ezt se tudja Toldi megtenni. Így mutatja be a költő Toldi őszinteségét, egyenes lelkét.

Toldi el van tökéelve mindenre. Bőjtöléstől el van gyötörve teste, kétségbeeséstől lelke. Már-már az örültség környékezi, de Jodovna odakinált szerelmétől undorral fordul el. Ezzel jellemzi Arany hősnének önmegtágadásig menő férfias állhatatosságát és Piroskához való nagy szerelmét.

De ez a nagy lelki erő csak bizonyos ideig tart. Miklós csak addig jó és jámbor fia anyjának, addig szemérmetes és erkölcsös férfi, míg Piroskát végleg el nem veszíti; mihelyt ez megtörténik, elveszti erkölcsi támasztékát és ledér, szemérmetlen életet folytat, parázna nőkkel szeretkezik.

Ezzel a vonással megint Sámsonra üt. Mihelyt Sámson elveszti a nőt »ki tetszik az ő szemei előtt« t. i. a Timnateusnak leányát, attól kezdve ledér életet folytat, mint azt Bir. XVI, 1. v.-ben olvassuk: »Sámson megláta egy parázna asszonyi állatot és beméne ő hozzá« stb.

Találunk azonban Miklósban és a vele kapcsolatos eseményekben, a mint már az első részben is láttuk, egyes vonásokat és cselekvényeket Dávid életéből is. Legjobban kitűnik ez Toldinak *Szeredai Kolos*, a kobzoshoz való viszonyából, a mi némileg *Dávid és Jonathán* barátságára emlékeztet.

Toldi és Szeredai barátságot kötnek és megölelik egymást. (IX. é. 56. v.) Dávid és Jonathán megcsókolják egymást. (S. I. k. XX, 41.)

A kobzos megfogadja Toldinak, hogy soha el nem hagyja (IX. é. 97. v.); Jonathán is esküvel fogad hűséget Dávidnak és ez viszont neki.

Jonathán úgy mutatja ki Dávidnak az ő szeretetét, hogy értesíti őt Saul hangulatáról, tervéről; Szeredai pedig Toldival tudatja Lajos hadmozdulatait, terveit (XI. é. 61. v.)

A költő így jellemzi őket: »hű bajtársak«, olyan hű, hogy ritka: Közös a kettejük minden java, titka«.

A biblia pedig így szól: »Szövetséget szerzének pedig ketten Jonathán és Dávid, mivelhogy Jonathán őt lelke szerint szeretné... Jonathán lelke a Dávid lelkével egybe csatoltaték«. (S. I. k. XVIII, 1—3.)

Dávid Jonathán hugát, Mikhált megszereti és feleségül kapja; Szeredai pedig Toldinak unokahugába szeret, Anikóba és egy pár lesz belőlük.

Midőn egy ízben Szeredai az olasz csapat állását kikémleli, és olasz-barátnak adva ki magát, az olaszoknak rossz tanácsot osztogat, a magyar csapat felől pedig a valósággal ellenkező információt ad: ez Dávid egy másik jó barátjának *Khusainak* magatartására emlékeztet. Ez bár Dávidnak hű embere, Absolon-pártinak adja ki magát és neki rossz tanácsot, Dávid helyzetéről pedig a valósággal ellenkező információt ad. Khusai értesíti ezen információról Dávidot, Szeredai is Toldit. Nem is marad el az eredmény. Szeredai meghiusítja az olaszok tervét és Toldi 50 magyarral legyőzi és elfogja a kétszer akkora olasz csapatot. (XI. é. 21—33. v.) Khusai pedig meghiusítja Akhitófel tervét és a nagyszámú lázadók Dávid hatalmába esnek. (Sam. II. k. XVI, 17—20. és XVIII, 1—17.)

Szeredai szomorú ifjúságának a története szintén a bibliára emlékeztet, de már egészen más légkörbe vezet bennünket. A kobzos Barkócnak utolsó, *hetedik fia*; a hat öregebbet a *királynak*, Róbert Károlynak *parancsára* kegyetlenül *megölték*.

A rémes üldözésből az anya, a kinek látni kellett »hat szép fiát halva«, egyedül őt tudja megmenteni (XII. é. 70—72. v.) Ez az esemény a Makabeusok II. k.-nek VII. fejezetét juttatja eszünkbe, a hol a szírus király parancsára a héber *anya hét fiát* iszonyú kínok között leöldösi. A hetediket a király meg akarja tartani, ha parancsának engedelmeskedik és vallását megszegi; de a *hőslelkű anya* maga biztatja, maga bátorítja a vértanú-

ságra. A hetedik is meghal anyja szemeláttára. Itt azonban a hetediket az anya megmenti.

Lehetséges azonban, hogy Arany előtt Niobe remniszcenciája lebegett: Ott is az anya szemeláttára megöli Apollo hét szép fiát és hét szép leányát, a kiknek szépsége az istenekével versenyzett. Aranynak természetesen a hetediket életben kell tartani, mert különben a kobzos nem tölthetné be a reá váró szerepet.

Toldi Szerelmének egyik legvonzóbb, legmélyebb érzellemmel megfestett alakja: **Piroska**.

Ébredező szerelmének leírása emlékeztet a szerelemnek örök ifjú könyvének, az Énekek-Énekének hasonló leírására. Piroska Toldira gondol és ez a gondolat kihajtja a szabadba: »*Virágit a kertben locsolnia meg kell... Virágai mellett — mit neki virágok! Elsuhan, ellebben, le nem is néz rájok.*« (I. é. 34—35. v.)

Az Én. Éneke szerelmese is így szól: »*A megtisztított kertekbe mentem vala alá, hogy megnézném, ha virágoznék a szőlő és a pomagránátfák kifakadtak? Nem néztem vala meg mindazokat.*« (VI. 11. 12. Károlinál 7. 8. v.)

Mert egészen más érzelmek töltik be a szívét, mintsem hogy a kert virágaira tudna gondolni. Ugyanazon lelki állapot, mint Piroskánál, a ki mind csak a »legbajnokabbra« gondol, t. i. Toldira. Czéltalanul bolyong a víz mellett: »*Tele szívta keblét fűszeres tavasszal; Giliče bűgása hallatszott megette, S enyelgését párja édesen nevette.*« Az Én. Én. is így festi a szerelmet gerjesztő tavaszt: »*Szép virágok láttatnak a földön, az éneklésnek ideje eljött és a gerliczének szava hallatik a mi földünkön.*« (II, 12.)

Piroska azonban, mivel Toldi viselkedésében mély megálázást lát, érzelmei ellenére elhatározza, hogy Tar Lőrincz felesége lesz. Szenvedését panasz nélkül viseli, mint a II. é. 51. v. festi: »*Panasza most sincsen halovány ajkának... Megy az áldozatra néma kötött bárány.*«

A türelmes szenvedés és önfeláldozás e leírása Ezs. LII, 7-re vall: »*nem nyitotta meg az ő száját; mint a bárány a mézsárszékre vitétt.*«

Midőn Piroska meghallja, hogy férjét Toldi megölte — meghal. — De csak tetszhalott. Mint ilyet eltemetik a sziklába vágott sírboltba, a hova Toldi éjnek idején leszáll. A VI. é. 80—81. v.-nek a leírása, melylyel a költő az olvasó érdeklődését és fantáziáját a legmagasabb fokra csigázza, midőn t. i. a halottnak vélt Piroska feltámad és életben marad: erősen emlékeztet a bibliának hasonló jelenetére, a sunemi nő gyermekének Elizeus próféta által való feltámasztására, a mint azt Kir. II. k. IV, 32—35. leírja.

Toldi *bemene* a sírboltba: ott »*feküdt*« halva a szép Piroska a koporsóban. »*Toldi a koporsó födelét fölvette, S maga borult, nyögván a holtra helyette;*« Elizeusról pedig így szól a biblia:

»*Bemene* pedig Elizeus a házba és íme a gyermek *halva fekszik* vala az ő ágyán. És az ágyra felhágván a *gyermekre bórula*«.

A mi ezután történik, élénken mutatja, mennyire állt Arany e jelenet megírásánál a biblia hatása alatt.

»Zokogva tört hangon, *forró öleléssel*
Aztatva szeméből nagy zápor eséssel:
Karjába szorítá szívét szíve mellé,
Eleven tűz lelkét ajkára lehellé,
Szívta, melengette hosszú erős csókkal«.

Ha ezt prózában egyszerű szavakkal akarnók kifejezni, alig modanánk egyebet, mint a mit a biblia Elizeusról ír: »*Az ő száját a gyermek szájára tevé, szemeit szeméire, kezeit kezeire és elterjede a gyermekén és megmelegedék a gyermeknek teste*«.

Most a biblia halottja »*prüszente* vagy kétszer«.

Ezt Arany mellőzi, mert a fenségéstől a nevelésig csak egy a lépés. A tüszentés, a mit a biblia történeti hűséggel feljegyez, sehogy se illenék a sziklaüreg ünnepélyes siri csendjéhez, sem a visszafojtott lélegzethez, melylyel az olvasó ezen jelenetet kíséri.

De ettől eltekintve, a feltámadás hasonló módon történik Aranynál, mint a bibliában. »*S'ím a halott felnéz*«. A bibliában: »*És (a gyermek) felnyitá az ő szemeit*«.

Az egész jeleneten rajta van a valószínűtlenség bélyege. És ha Arany, a kiről helyesen mondja Riedl, hogy költőhöz képest feltűnően józan, értelmes, mégis *ezt és így* megírta, bizonyára azért tette, mert volt mire támaszkodnia. Ilosvaiban ugyan csupán ennyi áll:

»*Álkulesszal bemene a kis kápolnába,*
Gazdagsággal való rakott sirt felbonta,
Sírba, hogy beszálla gazdagságot kiadá.«

Úgy hiszem, hogy a népmesék feltámadási jelenetein kívül első sorban a biblia lebegett Arany szeme előtt. És a hogyan a raczionálisták magyarázzák a fönti bibliai jelenetet, az képezheti egyúttal Aranyak is erősségét. A raczionalista biblia-magyarázók Elizeus testi melegének tulajdonítják a gyermek felébredését, ki mindössze fél napig volt halott.

A tetszhalott Piroška, ki egy nap feküdt holtan, Toldi testének forráságától ébredt fel.

Ezért ragaszkodott Arany annyira a biblia leírásához, hogy ezáltal a lehetetlen jelenetet valószínűvé, elfogadhatóvá tegye.

Lehet, hogy ezen kívül Arany előtt lebegett még Romeo és Juliának sírbolti jelenete is, a hol azonban Lorenczó pap előleges terve szerint szándékosan hagyja magát Julia eltemetni.

Szüksége is volt a költőnek ezen jelenetre. A mint Arany kifejti, Toldi mondáját Toldival és T. E.-vel majdnem teljesen kimerítette. Sok válogatni való már nem maradt. A sírrablást,

vagy legalább a sírbontást, nem akarta elvetni, mert ezenkívül csak már a harczi kalandok maradtak meg, a miről a monda tud. Ebből époszt írni nem lehetett. Már pedig Arany mondai alap nélkül nem tudott és nem akart dolgozni. Ez az ő ismert »epikai hitel« teoriájához multhatatlanul szükséges volt. Tehát a sírbontásnak meg kellett maradni. De Toldi jellemének csorbát nem szabad szenvedni: neki ártatlannak kell bizonyulni. És erről később tanuskodni is kell. Ezért kell Piroskának, mint szemtanúnak, minden egyébtől eltekintve, életben maradni. (X. é. 106.) Ezt a két dolgot pedig: a nemesebb motivumból történt sírbontást és Piroska életbenmaradását úgy lehetett legjobban szer- vüleg összekapcsolni, hogy Piroska a sírban felébredjen. Így a látszat Toldi ellen szól; de a való utóbb mégis kitudódik és az ártatlannal üldözött igazsághoz jut.

Ezért kellett Aranynak a feltámadás bibliai jelenete. Toldi a sírboltban így szólítja Piroskát: »*enyim vagy hát én egyetlen egyem*«, utóbb ismét »szólítja galambnak, édesnek, övének«. (84. v.)

Az Én. Énekében is így szólítja a szerelmes a leányt: »*én egyetlenegy galambom, én mátkám, én galambom, én tökéletesem... az én szerelmesem enyim, én is övé vagyok*«. (I, 16. V, 2. VI, 9. Károlinál 6. v.)

Piroska úgy fogadja síri álmából való felkeltését, mint a meghalt Sámuel, midőn az endori jósnő felidézi a halottak közül. Piroska így szól: »Oh miért nem hagytak csendes koporsómban!« (93. v.) Sámuel pedig így szól: »Miért háborítál meg engemet, hogy engemet a földből kihivattál?« (Sám. I. k. XXVIII, 15.)

Toldit, mint már egyszer említők, az esztergomi érsek kiátkozza, mert a király őt gyilkosnak és sírfosztogatónak tartja. Maga ez a kiátkozás, mint egyházi ténykedés, a biblián alapszik. Azért Arany ennek megfelelően az átkot a bibliához simuló kifejezésekkel mondatja el. Az érsek hirdete »Toldira nagy átkot, szélyel a községnek«. (95. v.)

A bibliában is az egész »*gyülekezetnek*« hirdetik az átkot. (M. V. k. XXVII, 14—26.)

»Legyen átkos minden betevő falatja«, mondja az érsek. A leviták átka közt is ilyen forma áll: »*Átkozott léssen a te kosarad és kenyeres edényed*«. (U. o. XXVIII, 17.)

Az érsek így folytatja: »Még annak is, a *ki házába fogadja, A ki befogadja, rögtön ki nem adja, Szabadon életben bujdos- lani hagyja; Megölni se véték, sőt érdem eloltni, Föld ha el nem nyeli, hova lesz most Toldi?*«

Olyan szellemben van ez tartva, mint a Káinra mondott átok, a ki szintén vért ontott: »*Átkozott légy, kirekesztetett a földről, ne adjon néked (a föld) gyümölcsöt, bujdosó és vándor légy...*« »Akkor mondá Káin az Úrnak, valaki én reám talál- kozik, megöl engemet.« (M. I. k. IV, 10—14.)

Utóbb a VIII. é. 48. v.-ben a kolostor kapujára kiszegezett, Toldi ellen hirdetett átokban még ez is bennfoglaltatik: »*Átkozott, a hol jár, Átkozott, a hol kél . . .*« A mi szintén nem egyéb, mint a leviták nagy átkának visszhangja: »*Átkozott lészesz mikor bemenendsz és átkozott lészesz mikor kimenendsz.*« (M. V. k. XXVIII, 19.)

Piroska férjéről, *Tar Lőrinczről* is néhány szót kell szólanunk. Tar sete és baljával kezeli a fegyvert. Erre Aranynak nagy szüksége van; úgyszólván ezen fordul meg Piroska és Toldi sorsa. Nem tudom, hogy nem a Birák könyvének, mely Aranyra igen nagy hatással volt, láthatjuk-e itt a nyomát? Ott olvasunk egy balog kezű hősről, *Ehudról*, a ki bal kezével ölte meg Eglont, Moáb királyát. (Bir. III, 15., 21.)

Tar Lőrincz saját házából, felesége mellől kénytelen az ablakon keresztül elmenekülni, mert különben Toldi agyonütné.

Ezt az epizódot Ilosvai nem ismeri. Ugyanis más az oroszlanra ugratás vaskos tréfája, a mi szintén ablakon való kiugrással végződik. Ezt Arany Toldi Estéjébe az apródok ungorkodó énekébe szőtte már bele. De ez az epizód más. Vajjon nem a bibliából vette-e Arany? *Dávid* is ablakon keresztül kénytelen saját házából, felesége mellől elmenekülni és elszaladni, hogy megoltalmazza életét. A mellékkörülmények persze mások. *Dávidot* felesége szereti és menekülését elősegíti; *Tart* pedig felesége megveti és félig meddig, ha akaratlanul is, hozzájárul férjének kiugrasztásához. Am a fővonal mégis közös a bibliával. (Sám. I. k. XIX, 12.)

Nem szabad megfejtkezniünk *Pejkóról* sem, Toldi hűséges lováról. A régi epikusok szeretik hőseik lovait, kiknek származásáról se feledkeznek meg, rendkívüli ösztönökkel felruházni. Némelyik még a jövődőt is tudja. Csak *Achilles* lovát, *Xanthoszt* emlitem. Arany azonban itt is megmarad a valószínűség határai között. *Pejkó* semmi esetre sem közönséges ló, de még sem több, mint egy igen okos, urához szerfelett ragaszkodó, hűséges állat. Valóságos paripába ojtott *Bence*. Olaszországban *Bence* megtalálja *Pejkót* és ráül, de az nem oda viszi, a hova *Bence* akarja, mert tudja, hogy jobb lesz oda menni, a hova a saját lőszével menni akar. *Bence* erőszakoskodik, de *Pejkó* nem enged. »Csak röhögi a ló szegény *Bence* kínját.« (XII, 14.) Csak épen, hogy meg nem szólal, mint *Bálám* számara. Egyébként szintén úgy tesz, mint ez a számár: megakadályozza urát és nem engedi oda menni, a hova akar. (M. IV. k. XXII, 23—25.) A számár, mikor gazdájával sehogysem bírt, »lefekvék *Bálám* alatt«. Úgy tesz, mint *Pejkó*, a ki *Benczét*, mikor Toldi kunyhójához érnek, a földre teríti.

De egyik se pajkosságból teszi, hanem hűségből. Ezzel szolgálatot tesz mindegyik a maga gazdájának. A számár megmenti gazdája életét, *Pejkó* pedig megtaláltatja *Benczével* elveszettnek vélt gazdáját: Toldit.

Toldi egy izben már találkozott Pejköval. Midőn a monostorban a barátok közt vezekel, az erdőn egy csatangoló lovat talál. Nézi, nézi, miglen nagy csodálkozására felismeri benne az ő hűséges Pejkö lovát:

»Álmétkodva ütött maga két czombjára,
Hogy az ő lova ez, a hűséges pára.«
(VIII. é. 44. v.)

Mai író, ha Toldi csodálkozását szemléltetni akarná, azt mondaná, hogy álmétkodva csapta össze kezét. Nem így Arany. Az ő lelkébe kitörülhetetlenül belevésődött a biblia egy-egy jelenete, leírása és itt is az tűnik fel lelki szemei előtt.

Jeremiás XXXI, 19. v. így írja le Izráél *álmétkodását*, a ki eleinte önmagára nem akar ismerni: »Minekutánna meg-esmértem magamat, vertem az én czombomat.«

Homérosznál is találunk ugyan hasonló leírást, de mindenki észreveheti a különbséget és tisztába jöhet vele, hogy Arany itt nem Homérosz, hanem a biblia hatása alatt áll.

Patrokloszról így ír Homérosz az Iliászban: »Hangosan siránkozik most már és két ágyékát verve, kiterjesztett kezekkel felemeli jajgató hangját.« Világos, hogy Patroklosz *fájdalmában* cselekszik így, holott Aranynál és a bibliában a csodálkozás és álmétkodásnak van egyforma érzéki kifejezése.

Toldi sorsára igen nagy hatással van és T. Sz.-ben Miklós után a legnagyobb helyet foglalja el: *Lajos király*.

Lajost költőnk többnyire úgy festi, a minőnek a történet is imeri: vallásában buzgó, lovagiasan gondolkodó, nemes férfunak. Alakjának kiszínezésében, a vele kapcsolatos események leírásában sűrűn találkozunk bibliai vonásokkal. Mindjárt az I. é. 3. v.-ben úgy kezdi Lajos trónraléptét esetelni, mint a Királyok könyve Salamonét: »Ifjú Lajos király atyja trónján üle, Úrak és leventék szolgáltak körül.« A biblia: »Salamon azért üle Dávidnak az ő atyjának királyi székébe... és ajándékokat hoznak és szolgálnak vala Salamonnak életének minden idejében (minden országok).« Kir. I. k. II, 12. és V, 1. (Károlinál IV, 21.)

A háború Lajos körül lecsendesült és mindenfelé »felvirult a béke«. (4. v.) Salamonnál is így volt: »és békessége vala neki mindenfelől köröskörül«. (U. o. V, 4. v.; Károlinál IV, 24. v.)

Lajos egy kissé körül akar nézni az országban. Álruhában, azon ürügy alatt indul útra, hogy mint szegény kárvallott »lovait keresi«. (5. v.) Arany a cselnek ezt a módját máshol is alkalmazza: Győri Jakab is a török táboron keresztül »ló-keresni Egy kantárral végig halad«. (VI. é. a 23. v.-nél kezdődő betét: 5. v.)

E vonás a bibliának azon elbeszéléséhez hasonlít, midőn Saul elindul elveszett szamarait keresni. (Sám. I. k. IX, 3.)

Lajos hitbéli buzgóságát jellemzi a II. é. 10. v.-e, mely a pünkösdi napi torna megkezdését így ecseteli:

»De Lajos így szóla: Sem étel, sem ital
Nincs helyén barátim; hagyján a viadal!
Mig Isten házába nem megyünk mindnyájan,
Hogy az Úr Szent Lelke ma reánk is szálljon.«

A bibliában gyakran esik szó arról, hogy valamely fontos dolog elvégzése előtt nem szabad sem enni, sem inni. Makabeus Judás, mielőtt népével csatába indult, »ott böjtöt szentelének a napon«. (Mak. I. k. III, 47.) Saul is megtiltja népének csata előtt az evést. (Sám. I. k. XIV, 24., 28.)

Nehemiás csak az istentisztelet után engedi meg a népnek az ételt és italt. (VIII, 10.)

Az »Úr Szent lelke« gyakran előfordul a bibliában. A zsol-táros így fohászodik: »a te szent Lelkedet ne vedd el én tőlem«. (LI, 13.) Ezs. XXXII, 15: »miglen kiontatik mi reánk a *Lélek onnan felül*«. Megtalálható még e kifejezés Márk I, 10.: »látá az eget megnyilatkozni és a szent lelket mintegy galambot ő reá leszállni«. A fenti bibliai kifejezést használja még Arany Cs. K. a. VI. é.: »Csatamondó Hábor a nagy köre álla, Szózatot ajkához Isten lelke szálla.«

Lajos király világosan czéloz a pünkösdi napnak jelentőségére, úgy a mint az az Ap. csel. II, 1. v.-ben olvasható: »Mikor pedig a Pünkösdi napja eljött volna . . . megtelének pedig mindnyájan *Szt. Lélekkel*«. Ugyancsak erre és az u. o. a 3. v.-ben említett »tüzes nyelvek«-re czéloz az »Ünneprontók« pünkösdi leírása: »Szép piros a pünkösdi napja, mintha *tüzzel, Szentlélekkel* Menny-föld tele volna.«

Lajos nyugodalmát megzavarja a cseh király hűbér-követelése, a mire ő háborúval akar válaszolni. De előbb pontosan kikeresteti régi okmányokból, hogy Magyarország adózott-e valaha mint hűbéres más országnak? Erre elvonultatja előttünk a költő a régiek erőszakos harczait, de mindjárt hozzát teszi a III. é. 52. v.-ben:

»De szilaj erőszak idejét ám hagyjuk,
Nem vala istennél igaz áldozatjuk.«

A zsol-táros visszhangja hallatszik itt ki: »Az Isten előtt *kedves áldozatok*: a töredelmes lélek . . . akkor kedvesek lesznek előtted (oh Isten) az *igazságnak áldozatai*«. (LI, 19., 21.)

Majd ugyanerre, hogy a magyar soha senki hűbérese nem volt, egy püspök megesketi az ország véneit. Az eskü így szól:

»Isten úgy segéljen és végnapodon Fia
Előtt úgy támadjon melletted Mária;
Úgy szóljanak érted Isten minden szenti
Magul magod úgy ne szakadjon s' vesszen ki
Isten színét úgy lásd; föld úgy ki ne vessen;
Amaz örök pokol úgy el ne temessen;
Úgy szörnyű halállal lelked meg ne haljon:
A mint igazat szólsz nekem . . .« (U. o. 57. v.)

Arany ezen egyházi esküt egész természetesen és stilszerűen a biblia szavaival mondatja el. A 3. sor a Zsoltár kifejezése: »Azért könyörög neked minden szent.« (XXXII, 6.) »Féljétek az Urat, kik ő szentei vagytok.« (XXXIV, 10.) »Megőrzi (Isten) az ő szenteinek lelkeket.« (XCVII, 10.)

A következő átok II. Sám. III, 29. hatását mutatja, a hol Dávid e szavakkal átkozza ki Joábot: »*ki ne szakadjon* a Joáb családból *a magtalan*.« Ilyen átkot szór Gyöngyvér is Krimhilda fejére: »*Vesszen ki magostul* vele (fiaddal) gyilkos férjed.« (B. H. XII, 77.) »Isten színét úgy lásd«, ez nem egyéb, mint Jákob szava: »*Látám az Isten színéről színre*.« (M. I. k. XXXII, 30. v.) »Föld úgy ki ne vessen« — ez a szólás a népballadák átkaiban is többször szerepel. Ósforrása valószínűleg M. III, k. XVIII, 28.-ból buzog: »*Hogy azon föld ki ne okádjon* titeket.«

A pokol kifejezéséről már szóltunk Toldi VII. é. 7. v.-nél.

A háború csakugyan megindul. Lajos hűbéres képében jelenik meg Prágában. Károly cseh király és birodalmi császár odaküldi hozzá *követét* és hódolatot követel a magyar királytól:

»Hallja, megérté, hogy magyarok királya,
Mint már *szófogadó fia és szolgája*,
Helyt állani jött a birodalmi széken,
Adaját is hozva, melylyel adós régen.«

(IV. é. 47. v.)

A mód, a mint Arany az alattvalói hódolatot, illetőleg egyik királynak a másik iránti hűbéri viszonyát kifejezi, a bibliából van kölcsönözve. Midőn Akház, Juda királya, Tiglat Pilézer iránti hódolatának és hozzá való hűbéri viszonyának világos kifejezést akar adni: *követet* küld hozzá és ugyanazt üzeni neki, a minek beismerését Károly Lajostól követeli és ugyanazt küldi neki, a mit Károly Lajostól kíván: »Külde pedig Akház — így szól a Kir. II. k. XVI, 7. és 8. v. — követeket Tiglat Pilézerhez, az Assiriabeli királyhoz, ezt mondván: »*Te szolgád és te fiad vagyok*; jőjj és szabadíts meg engemet a Sírabeli királynak kezéből, és az Izráel királyának kezéből, kik reám támadtak. És vevé Akház az *ezüstöt és aranyat*, mely találtaték az Úrnak házában és a király kincsei közt és ajándékon küldi az Assiriabeli királynak.«

Károly nagy pompával fogadja Lajost, a kiről azt véli, hogy hódolni jött.

»Közepett a császár ül aranyos széken,
Mint egy öreg isten. *mintha csak az égben*.
Feje fölött *nap, hold*, sok *csecsemő-angyal*
Kirakva, kivarrva gyémánttal, arannyal,
Két oldalon a tíz koronás fők rendbe.«

(U. o. 70. v.)

Jól kiérezhető, hogy Aranynak a próféták által gyakran ecsegett isteni trónus leírása lebegett szeme előtt. E szavak »mint egy öreg isten, mintha csak az égben« ezt teljesen kétségtelessé teszik. De egyébként a leírás jól össze is vág az isteni trónéval. Ezs. VI, 1., 2. olvashatjuk: »Látám az Urat ülni nagy, magas felemeltetett székekben és az ő prémei betöltik vala a templomot. Szerafim Angyalok állanak vala a székek körül.« Mikeás pedig így írja le: »Látám az Urat, hogy az ő székeiben ül vala és az egész mennyei sereg udvart áll vala neki jobb és bal keze fölül.« (Kir. I. k. XXII, 19.)

Károly fényes udvara közepette hódolatot követel Lajostól. Egyszerre csak egy harczfi lelkendezve eléront és hírül adja a császárnak: »Oda egész tábor! oda egész ország! Hadaink elfogták, leölték, szétszórták.« Még ez alig végzett, a császár még fel sem ocsudik: »hát ime már most a Prága elestével szalad egy Jób-posta.« (U. o. 75—76. v.)

Nemcsak a »Jób-posta« kifejezés származik Jób könyvéből, hanem maga a leírás is.

Jób is nyugodtan ül és jön a követ, a ki elmondja, hogy a Sabeusok rájuk törtek, »a szolgálakat fegyverrel megölték«. Még ez nem végzett, jön a másik, a ki hírül hozza, hogy a villám a barmokat mind elpusztította. Míg ez szól, jön a harmadik, ki azt ujságolja, hogy »a Kaldeusok három sereggel« nagy pusztítást vittek végbe, »a szolgálakat is fegyverrel megölelék«. (Jób I, 14—19.) Arany Jób-postája is így tesz.

Lajos diadallal fejezi be a prágai háborús kalandot. Segítő társait, főembereit a kaland szerencsés kimenetele után dúsan megajándékozza. Köztük Toldit is, a ki az időben még nagy kegyben állt a király előtt. Miklós Szalontát nyeri ajándékba.

Arany a VI. énekbe teljesen beleszövi Szalonta történetét. Nagy szeretettel időz szülőföldjének leírásánál és azon győzelem elbeszélésénél, melyet ott Győri Jakab aratott egykor a törökök túlnyomó ereje fölött. (23—25. v.)

Győri Jakab szalontai harczainak és diadalának leírása hasonlít Gedeonnak a midiániták fölött kivívott győzelméhez.

A szalontai hajduk száma, a kapitány neve és maga a harcz történeti tény, a mint azt Arany László atyja hátrahagyott iratainak 2. kötetéhez írt X. jegyzetében elmondja; a részleteket azonban a költő a biblia hatása alatt írta meg.

Izráel fölött Midián népe uralkodik, a kiknek jármát Gedeon le akarja rázni; a magyar fölött a török ül diadalt, a kit Győri el szeretne kergetni. Gedeon azt mondja magáról: »Én legkisebb vagyok atyám házában«, holott az Úr anyyala e szavakkal üdvözlö: »Az Úr veled, erős férfiú«. (Bir. k. VI, 12. 15.) Győriről annyit tudunk meg: »Hadnagyok közt a legkisebb, Hajduság közt legderekabb.« (2. v.)

Győzelemre kevés a remény, mert Midián és Amálek és a napkelet fiai olyanok, »mint a sáskák, a sokaság miatt«. (VII. 12.)

A magyarság is kevés, holott a pogány had 7000 főre rúg. (6. v.) Gedeon is, Győri is cselre gondol. Tervük egyforma.

A magyar vezér odalopózik a törökökhöz és a bölcs diván beszédét, tervét kihallgatja és megtudja, hogy *fél a pogány*. (12. v.) A magyarról szól ugyanis beszédjük. Azt mondják Rákóczi seregről: »Csak az éjjel ránk ne üssön, fel ne verjen friss hajnalig.« (11. v.)

Gedeon pedig a midián táborban az álmát elbeszélőnek és magyarázójának szavait lesi el és megismeri az ellenség hangulatát és *elcsüggedését*. (U. o. 13. 14. v.) Gedeonról folyik ugyanis a szó. Azt beszélgetik, hogy Isten kezébe adta Midiánt és az egész tábor. (U. o. 14. v.) »Mikor *hallotta volna* Gedeon az álomnak megbeszélését... visszatére Izráel táborába és mondá: *keljetek fel*, mert kezetekbe adta az Úr a Midián táborát.« (U. o. 15. v.)

A magyar vezér is így tesz: »*Hallja*, mint fél a pogányság. S *visszaoson* Győri Jakab... *Nosza hajrá!* a törökre! Nem hibázhat merész cselünk.« (12. 13. v.)

Gedeon azt mondja népének: »*Én reám vigyázzatok* és úgy cselekedjete.« (U. o. 17. v.) — Győri pedig: »*En vezetlek*, ti utánam.« (U. o.) Gedeon *elosztá*... a háromszáz férfiakat *három részre*« (16. v.), Győri pedig *ketté osztja* kis csapatját. (24. v.) -- Gedeon a titokban előkészített hirtelen támadást éjjel felé hajtja végre »*a középső tükszónak* elein« (19. v.); Győri emberei pedig »*Hajnal előtt, éjjel után*« lesbe álltak, hogy a törököt meglepjék. (23. v.)

Gedeon az ellenség megijesztésére embereivel kirohan és nagy zsvajt csinálnak: »*Kürtölének a kürtökkel és összvétörék az üres edényeket*. És kürtölének a három seregek a kürtökkel, mikor összetörték volna edényöket... és *felkiáltának az Urnak és Gedeonnak fegyvere*.« (U. o. 19. 20.)

Így ijeszti meg a hajduk is a törököt: »*Hát csak egyszer jeladásra, Perdül a dob, rézkürt riad*. Mintha ég, föld leszakadna, Tomboló zaj, sivás miatt. Rajta, rajta! hozzá, hozzá! *Jézus segíts! Jézus ne hagyj!*« (25. 26. v.)

Am Gedeon kis csapata, hogy el ne árulja csekély számát, nem mozdul: »*És állanak* *vala mindnyájan, kiki mind a helyén* a tábor körül.« (21. v.)

Győri is így tesz: »*De helyéből* a sötétben *nem mozdul a maroknyi had*.« (26. v.)

Mind a két vezér színlelt harci zajjal riasztja fel az ellenséget éjjeli álmából és a csel mind a kettőnek sikerül. Az ellenség ijedtében szétszalad. »*Elfuta* annakokáért a tábor.« (U. o. 22. v.) A törökök pedig így kiabálnak: »*Merre fussunk*, hogy kijussunk.« (29. v.)

A két tábor elrendezésénél is a biblia lebegett Arany szeimei előtt. Úgy rendezi a csapatokat, mint Gedeon a magáét

Midiánnal szemben és mint Deborah a seregét Sisera ellen. Gedeon a magaslaton, Midián népe pedig a Moré halom körül sátrakban »széjjel feküsznek vala a völgyben« (VII, 1., 12. v.), mögöttük pedig a vizek egész a Jordánig (24. v.), a mit elállított vala Gedeon. Deborah is a Tabor hegyén áll^sseregével, Sisera a völgyben, mögötte törül, fogóul a Kison patakja. (Bir. k. IV, 6. 7.)

A magyarok is a halmon táboroznak, holott »Ali szerdár sátora az éroldalon«. A török sereg a völgyben »előálmot alszik ott lent«. (7. 14. v.) Mögöttük elvesztésükre a Kenderér. »Sok vizes rét, sok mocsár van a pogány had háta megett.« (21. v.) Bele is veszett nagy része menekülés közben, mint Midián és Sisera népe.

A futó pogányok ijedtükben így kiáltanak: »Allah! Allah! már fejünkre *Égből szórja le a magyart!*« (29. v.) Deborah is így szól: »*A mennyekből harczoltak mi mellettünk Sisera ellen.*« (Bir. V, 20.)

De Arany ezt nem a győztes magyarok szájába teszi, hanem a babonás és megrettent törökökébe. De a vonás közös itt is, ott is. Isten kezét, az ég segítségét látják a győzelmes fél hirtelen, csudás diadalában; itt a legyőzött, ott a győztes fél ad kifejezést ebbeli hiedelmének.

Az egész epizódot így fejezi be Arany: »Holtig azért őket Rákóczi becsülte, *Bőjttel, imádsággal* ez napot megülte.« Bibliiai szokás, hogy válságos, nevezetes ütközeteknek, avagy gyászos események jobbra fordultának emlékét bőjttel és imádsággal kell megülni. Izráel fiai »*bőjtölnek és áldoznak az Ur előtt*« a Benjámín törzsével folytatott csata után. (Bir. XX, 26.) Midőn Assvérus idejében a zsidókat fenyegető veszély elmúlt és jóra fordult, szintén így tettek, »a miképen nekik hagyta vala a zsidó Márdokeus, hogy megtartának a *bőjtöt és könyörgéseket*«. Eszter k. IX, 31.)

Arany a VII. é. 21. v.-ben Lajos anyjának, Erzsébetnek visegrádi udvartartását is leírja.

Visegrád említésénél eszébe jut a költőnek, hogy a fényes multú, ragyogó királyi vár most romokban hever és sirató dalával elborong rajta képzelete.

A Dunára ékesen néző fellegvár pusztulását így jellemzi a költő: »Most rókafi sunnyog, ássa kicsiny vermét.«

Így siratja Jeremiás is a jeruzsálemi szentélyt és így jellemzi pusztulását: »A Sion hegyéért (szomorú a mi szívünk), mivelhogy elpusztult annyira, *hogy rókák lakják azt.*« (Jer. Sir. V, 18.)

Endre herczeg halála miatt gyászt ölt az egész udvar:

»Ottan a csillámló fejedelmi pompa
Büszke ábrázatját feketébe vonta.«

Joel proféta (II, 6.) is így írja le a bekövetkezendő félelmetes gyászt: »A népek elrémülnek tőle, minden orczák elfeketednek.«

Sion gyászát így festi Jer. Sir. IV, 8: »De most *feketébb* az ő ábrázatjok a koromnál.«

Arany így folytatja a 23. v.-ben:

»S a bú, mintha ülné királyi innepét,
Felvette magára legszebb öltözetét.«

Hasonlít ehhez Ezs. LIX, 17. versének leírása: »Felöltözé a bosszúállást mint egy ruhát és *búsulással* körülvevé magát mint egy *paláستtal*.«

Endre királyfinak orvul történt meggyilkolása súlyos kő gyanánt nehezedik anyjának, Erzsébetnek lelkére. Bántja, nyugtalanítja lelkiismerete. »Nem hagyja nyugodni véres *multak képe*.« A legyilkolt Zách család emléke üldözi. Arany a Zách- esetet többször felhasználja T. Sz.-ben, hol a cselekvény hajtó, mozgató erejének, hol a kor, hol pedig a személyek jellemzésére. Azonban bármily czélból érinti is a költő ezen véres epizódot, mindig bibliai motivumokkal szövi át és a biblia szellemétől áthatott felfogás szerint tárgyalja. Itt a 28—30. v.-ben először mutatja be az eseményt, és pedig oly módon, a mint annak hatása Erzsébet lelkében tükröződik. A kiontott *véreket*, Zách Klára kegyetlen megöletésének tulajdonítja saját gyermekének halálát. Ez a lélektani proceszus, a furdaló lelkiismeretnek ily módon való megszólaltatása a bibliára emlékeztet.

Midőn Jákob gyermekei Egyiptomban kémkedés gyanuja miatt irgalom nélkül elfogatnak, úgy hogy szabadságuk, életük veszélyben forog: a nagy bajban megszólal lelkiismeretük és eszükbe jut József, kit ők persze halottnak hisznek, és szemrehányást tesznek maguknak, hogy hogyan bántak ők egykor a testvérrel, hogy nekik sem volt irgalom szívükben Józseffel szemben, és ennek tulajdonítják mostani szerencsétlenségüket. »És mondának vala egymásnak: Bizony vétkezünk a mi atyánkfia ellen, mert látók az ő lelkének keserüségét, mikor nekünk könyörzene és nem hallgatók meg őtet; azért következett mi ránk e nyavalya... Ime az ő *véret* most keresik rajtunk.« (M. I. k. XLII, 21. 22.)

A költő pedig így szól Erzsébetről:

»E kép üldözi most a Felicziáné,
E miatt nem nyugszik Erzsébet királyné,
Hogy szörnyű halált halt kedves fia Endre...
Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett,
S haldokolva hörgi: »*gyermekért gyermeket*.«

E kifejezést Zách Klára nótájában még egyszer használja Arany, a mint a királyi családra rárohanó Feliczián e kiáltásra fakad: »*Gyermekemért gyermek*: Lajos, Endre halj meg.« (XII. é. 18. v.)

Akkor nem tudja Endrét elérni a bosszút lihegő apának kardja, de itt az orgyilkos kezétől meghalt. Arany ezen halált

a babonaságig vallásos Erzsébet lelkületében azon mód tükröz-
teti, a mint azt a biblia igazságszolgáltatása oly sokszor hang-
súlyozza. Mintha csak M. V. k. XIX, 16—21. verseit olvsnók:
»Úgy cselekedjetez azzal, a mint ő gondolta volt, hogy cseleked-
jék az ő atyafiával, *lelket lélekért, szemet szemért, fogat fogért,*
kezet kézért, lábát lábért.« Ugyanez olvasható M. II. k. XXI,
24—25. v.-ben.

Fáraó haláláról, a ki Izráel fugyermekreit mind a vízbe
fullasztotta és ő ezért hasonló halállal mult ki, t. i. a Vörös
tenger hullámaiba fulladt: a biblia e szavakat teszi Jetró szá-
jába: »Most esmértem meg, hogy nagy az Úr minden istenek
fölött, mert *azon büntetéssel* büntette meg őket, a melylyel
kevélyen cselekedtek volt ellene.« (M. II. k. XVIII, 11.)

A Bölcsesség könyve XI, 17. is így szól: »Valami által
valaki vétkezik, *ugyanazon által* kellene megbüntettetni.«

Susanna históriája is azt mondja: »És őket *azon halálnak*
nemével büntették a Mózes törvénye szerint, melyet gonoszul fele-
barátjuk ellen gondoltak vala: őket megölek és azon a napon
az ártatlan vér megtartaték.« (62. v.)

Zách büntetését így beszéli el Arany: »Záchot ezért örök
ott helybe levágák — Aztán *negyedigig* minden rokonságát.«
Ez ellenkezik a történeti ténynel. Zách Feliczián felett ugyanis
a törvényszékké alakult országgyűlés 1330 május 15-én követ-
kezőleg ítelt: »A Zách nemzetség egyenes ivadékai *harmadiziglen,*
azonképen Feliczián nővérei és leányai, gyermekei kiirtatnak.«
(L. Pór Antal i. m. 83. l.) — De ha ellenkezik is a történeti
ténynel, annál jobban egyezik a bibliával, a mely ekként hirdeti
az isteni büntetést: »*Megbüntetem az atyáknak vétköket a fiak-
ban, harmad- és negyedigiglen,* azokban, a kik gyűlönek enge-
met.« (M. II. k. XX, 5.)

Világos, hogy a biblia büntetése lebegett itt Arany előtt,
a ki egyébként a Zách-estet fölhasználásánál a földologban mindig
a történetet követi. Ugyanis az esemény fővonalai: a merénylet,
a merénylő büntetése, nemzetségének harmadizigig menő kiirtása
történeti tény; de a többi része csupán a hagyományban, a nép-
költészetben maradt fenn. Innen meríti Arany e részleteket, de
mégis ezeknek az elbeszélési módján, avagy megtoldásán is meg-
érezzük a biblia hatását. Így a Kázmérről mondottakon: Kázmér
a szerelem betege: »*Beteg vagyok érte,* — mondja Kláráról —
Szívdobogást érzek.« (XII. é. 3. v.) A kifejezés módja a bibliá-
ból való: »Ha megtaláljátok az én szerelmesemet, mit mondtok
neki? Ezt: *hogy én a szerelem miatt beteg vagyok.*« (Én. V, 8.)

De nemcsak a kifejezés bibliai, hanem Kázmér herczegnek
Klára iránt tanusított magatartásában is találunk egyet-mást, a
mi a biblia egy herczegének, Ámnonnak Támár iránti viselkedé-
séhez hasonlít. Ámnon, Dávid fia, szereti félvér hugát, Támárt:
»Igen nagy gyötrelmekben vala pedig Ámnon — mondja Sám.

II. k. XIII, 25. — úgyannira, hogy betegségbe esék az ő hugáért, Támárért, és mondá neki Jonádáb (az ő rokona): »*Feküdj veszteg ágyadban és tedd beteggé magadat, akkor hozzád megyen látnod az atyád és mondd ezt neki: »Jöjjön ide, kérek, Támár, az én hugom, hadd adjon ennem.«*

Itt is azt feleli Erzsébet a szerelmi betegségről panaszkodó Kázmérnak: »*Ha beteg vagy, hát feküdj le bársony pamlagomra.«*

Dávid pedig Ámnon szándékáról mitsem sejtve, csakugyan elküldi Támárt hozzája, még pedig gyorsan: »*Eredjél mindjárt az Ámnon bátyád házához és készíts valami ennivalót neki.«* (U. o. 7. v.) — Erzsébet is, a ki azonban ismeri öcsese bűnös gerjedelmét, így szól sürgetve Klárához: »*Eredj fiam Klára, Hamar édes lányom.«*

Támár áldozatul esik Ámnon, Klára pedig Kázmér aljasan kiszámított tervének. Klára nem megy többé »*a deli szüzek közé*«, Támár sem ölti többé magára a tarka szoknyát, »*amiműben szoktak vala járnai a király leányai, kik szüzek valának.*« (U. o. 18. v.)

Feliczián védelmébe veszi a megejtett Klárát és vérrel mossa le a gyalázatot; Absolon pedig Támárért ragad fegyvert és megöli csábítóját és megrontóját.

A mi a nagy irtást illeti, azt nemcsak ítéletben mondták ki, hanem tényleg végre is hajtották. Arany azonban N. Lajos egyenes lelkének, igazságérzetének és vallásosságának jellemzésére kegyelmet adat vele a Zách későbbi ivadékainak azon alkalomból, hogy Szeredai, a kobzos, a ki a Záchokkal való rokonsága miatt volt kéntelen világgá menni, keservesen elpanaszolja sorsát a királynak. Lajos, bár fel van ingerelve a kobzosra a Zách Klára nótája miatt, mégis így szól hozzá:

»Birtokod elvette a törvény,
De kegyelmet adok vétked letörölvén.«

A zsoldáros hangján szólal itt meg Lajos király: »*a te irgalmasságodnak sokaságok szerint töröld el az én bűneimet.*« (LI, 3.)

Majd pedig ezt parancsolja a király íródeákjának:

»Irtatok az érsek — Telegdi Csanádnak:
*Hirdessen országúl királyi kegyelmet,
Valakik bűnhődtek Feliczián mellett;
Hogy ne legyen többé mire haza térek,
E miatt elzüllyve sehoh is egy lélek;
Törvényt is az ország olyat javasoljon
Hogy apáért többé gyermek ne lakoljon.*«

(XII. é. 77. v.)

Ennek annyiban van történeti alapja, a mennyiben Lajos az 1351-iki országgyűlésen szentesített törvények közé a jobbágyok védelmére ezen intézkedést is fölvétette: »*Régi vétségekért jobbágyát költözködési szabad jogában gátolni senki se merészelje. Az atya vétségeért pedig a fiát se személyében, se vagyono-*

nában elmarasztalni nem szabad.« (L. Pór Antal i. m. 224. l.) Arany e helyett Lajossal általános kegyelmet adat és pedig határozottan Zách elzüllött ivadékainak. Ezen nemes elhatározás több, mint a miről a történet tud. Úgy látszik, ez a biblia hatásának tulajdonítható. Persze ez jellemzőbb is Lajosra.

A biblia ugyanis azt beszéli, hogy Joás ellen pártot ütöttek saját emberei és megölték. (Kir. II. k. XII, 20.) Utóda és fia *Amasia* apjának gyilkosait kivégeztette, azonban — és ezt a biblia dicsérettel és elismeréssel különösen kiemeli — »a gyilkosoknak fiait meg nem ölé, miképen meg vagon írva a Mózes törvénye könyvében, melyben az Isten megparancsolta ilyen szókkal: Az atyák a fiakért, se pedig a fiak az atyákért meg ne ölettenessenek, hanem ki-ki a maga vétkéért ölettenessék meg.« (U. o. XIV, 6. és Kron. II. k. XXV, 4; M. V. k. XXIV, 16.)

Lajos is így cselekszik annak az ivadékaival, a ki az ő apja, Róbert Károly ellen gyilkos merényletet követett el: kegyelmet ad nekik.

Ennyit a Zách eset főbb vonásairól.

Lajos csakugyan megindítja hadát öcscsének gyilkosa ellen Olaszországba. Az epikusok szokása szerint Arany is leírja a hadba vonuló sereget és ezen enumerációba beleszövi Forgács Andor czímerének és ezzel együtt családjának a tatárjárásig visszanyúló történetét.

Hajdan egy vízi sellő jövendőt mondott neki:

«Egy fiatal fának látom erős törzsét,
Melyet annyi század vihara sem tör szét,
Inkább lombosítja minden újabb tavasz:
Örvendj ifjú ember: te vagy az, te vagy az.
Nőni fog családod fényben és hírnévben,
Gyökere izmosul királyi hűségben!»

(VII. é. 46. v.)

Mintha ezen jóslásban visszhangját hallanók egy másik jóslatnak, a melylyel Dániel megjövendőli egy nagy lombos fa képe alatt Nebukadnezár látomásából annak sorsát, jövendőjét.

A király így szól: »Látom vala és íme egy fa a föld közepette és annak magassága nagy vala . . . és erős és annak magassága az égig felhat . . . Az ő ága szép, gyümölcse sok . . . tőkéje . . . gyökerestől a földben.« Ezen látást így fejtí meg Dániel: »A fa, melyet láttál, a mely nagy és erős vala . . . te vagy király! a ki nagygyá és erőssé lettél.« (Dán. IV, 7. 8. 17. 19.)

Forgács eközben elaludt, a jövendőt mondó sellő eltűnt: »Mohón kap az ifjú a szép sellő után Mintha álom után . . . hű szellő után.« (50. v.)

Sirák is így ír az álomról: »Mint a ki megakarja fogni árnyékát és üldözi a szelet: olyan, a ki hiszen az álomnak.« (XXXIV, 2.)

Lajos változó szerencsével harczol az olasz földön. Canoa ostrománál kicsibe múlt, hogy ott nem veszett. (X. é. 71. v.)

A Bariból odaérkező vajda, Laczfi István e miatt szemrehányást tesz a királynak:

»Mint atya dorgálja szeretetből fiát:
Feddi szeretve, de szigorún a királyt,
Hogy drága személyét, közmódra kitette.«

Ez történeti tényen alapszik. Arany a T. Sz.-hez írt 24. jegyzetben maga mondja el, hogy e jelenetet a Budai Krónikából vette. Ott ezen esemény így van leírva: »a főurak és katonák erősen vonakodtak vele vonulni, mert oly dolgokra hagyta magát ragadtatni, a melyek a királyi felséghez nem illenek.«

Arany ezen szavakból valósággal bibliai szellemben a fenti sorokat alkotta, a melyeknek eredete a biblia ezen hasonlatában keresendő: »Miképen az ember az ő gyermekét tanítja, szint azonképen tanít téged a te Urad Istened.« (M. V. k. VIII, 5.)

»Miképen könyörül az atya az ő fiain: azonképen könyörül az Úr az őtet félőkön.« (Zsolt. CIII, 13.)

Averszánál az olaszok eleinte szintén ellentállást fejtenek ki:

»De mikor belátták, hogy több a kettőnél,
S hadat a sáskánál, hadat a felhőnél
Tetemesbet jöni, melynek soha vége:
Egyedül futás lón szívök reménysége.«
(XI. é. 45. v.)

A biblia is a felhőhöz és a sáskához szokta hasonlítani a közelgő ellenségnek nagy sokaságát: »És lészesz (Gog és Mágog) mint a felleg, hogy a földet beborítsad te, és minden te seregid, és a sok nép, mely te veled léssen.« (Ezek. XXXVIII. 9.)

Továbbá Ezs. LX, 8: »Kicsodák ezek, a kik úgy jönnek, mint a felleg!« Még világosabb a leírás Jerem. XLVI, 22. 23. v.-ben: »Nagy sereggel járnak . . . a Kaldeusok, meg nem számoltathatnak: mert többek lesznek, hogy sem a sáskák, és számok nekik nem léssen.« — Arany többször használja leírásainál e képet, így Szt. László füve II. fejezetében: »Mintha messzi földről sáska felleg jönne.«

Az Elv. Alk. II. énekében ugyanezt a képet látjuk »a fölleg pedig erre, miként nagy sáska sereg jö.« Lásd még a T. E. I. é. 15.-ről mondottakat.

Mielőtt Lajos 300 emberétől kisérve Aversa várkapitányával, a ki nálánál sokkal nagyobb erővel rendelkezett, megütközött: imádkozik »szívbeli fohászszal, Hogy az Isten most is czéljára segítse.« (U. o. 48. v.)

Ugy tesz Lajos, mint Makabeus Judás, midőn az ellenség túlnyomó számát látja: »Midőn tábornok jártanak volna Bethsuránál eleikbe méne Judás tízezer férfakkal. És látván a hadnak nagy erejét. imádkozván így szóla stb. (Mak. I. k. IV, 29. 30.) Ugyanott a III, 44. v.: »Es összevgyüle a sokaság, hogy készen lenne mind a hadviselésre, mind pedig imádkozásra és a kegyelmességnak és irgalmasságnak kérésére.«

A D. J. II. dolgozatának II. énekében Lajos a nagy ünnepségnél az egész nép előtt imádkozik és áldást mond, a mire »*az áment rányomá a népség*«. Dávid midőn nagy ünnepet rendez a nép előtt, szintén áldást mond: »*Áldott legyen az Izráelnek Ura Istene öröktől fogva mindörökké: És mondja a sokaság: Amen! Dicséret az Úrnak.*« (Kron. I. k. XVI, 36.)

Aversza kapitányát, az olasz Jakabot a magyar király halálosan megsebzí »Lajos egy szúrását hóna alá lopta, Hol a mell-s' vállvértet kapocs összefogta.« (U. o. 35. v.) Jakab ott sebesül meg Lajos kezétől, a hol Acháb a szirusoktól: »Egy ember pedig ellöve szerencsére az ő kezivéből és talála az Izráel királyát ott, a hol egybeszorították vala a pánczélt.« (Kir. I. k. XXII, 34.) Ez egyébként Homérosznál is előfordul.

A magyar és olasz sereg egymásra ront és háborgó folyam gyanánt egymásra zúdul:

»Míg az egész síkság úgy hánytorog attól
Mint a sötét árviz rút iszapos habtól.« (U. o. 107. v.)

Az ellenség sokadalmát Amos is úgy írja le, mint az árvizet: »Hogy feljöjjön a veszedelem mintegy folyóvíz az egész földre, melylyel kihányattassék és elboríttassék mint az Egyiptomnak folyóvizével.« (VIII, 8.) Ezs. LVII, 20. is ehhez hasonlóan szól: »A hitetlenek pedig olyanok lesznek, mint a megháborodott tenger, mely nem nyughatik és annak vizei minden rátságot és sárt hánynak ki.«

Lajos kivégezteti a főczinkost, Durazzói Károlyt és »megtiltá, hogy el ne temessék, Ablakon a kertbe alávessék.« (U. o. 136. v.)

Ez történelmi tény. Csak annyit változtat rajt Arany, hogy Durazzót az ablakon vetteti le, holott őt egy erkélyen fejezték le, a honnan azután alávetették. Alighanem a biblia egy e fajta gonosz alakjának kivégzési jelenete lebegett költőnk szeme előtt, midőn e sorokat írta, t. i. Jezábelé, a kit a győzedelmes bevonuló Jehu király parancsára levetnek az ablakon; (»Jehu) pedig feltekintvén az ablakra... mondá azoknak: Vessétek alá őtet. És alávetették.« (Kir. II. k. IX, 32.)

A történet annyit tud, hogy 3 nap temetetlen hevert Durazzó holtteste; Arany azután Lajos által kiadatja a parancsot az eltemetésre.

A XII. é. 46. v.-ben így szól a király: »Ott fekszik a kertben: temesd el!« Majd a 47. v.-ben: »Teve tisztességet Lajos Durazzónak, »mint király fiának.« — Ez szintén Jezábel halálára emlékeztet. Jehu király szintén kiadja a parancsot: »Lássátok meg amaz átkozottat és temessétek el, mert király leánya.« (U. o. IX, 34.)

Lajosnak Durazzói Károly megöletése lelkiismereti furdalást okoz. Az egész éjszakát nyugtalanul töltötte: »szemét le se hunyta«. Ez az egész jelenet a biblia hasonló történetét idézi fel emlékeztünkben Assverus király életéből. Róla is azt olvassuk: »Azon

éjjel álom nem jött vala a királynak szemére.» (Eszter k. VII, 1—10.)

A magyar király levelezései, majd pedig »az ország vaskos irományai közt« akar szórakozást keresni. A perzsa király pedig megparancsolá, »hogy előhosszák az emlékezetre íratott dolgok könyvét, a krónikákat és elolvastatának a király előtt.«

Lajos gondolatait az irományok olvasása a múltra, többek közt *Toldi Miklósr*a tereli, a ki a király életét kétszer megmentette. (XII. é. 2—7. és 62. v.)

Assverus pedig írva találá a krónikákban, hogy *Mardokeus* az ő életét megmentette az ő hopmestereinek összeesküvésétől. Assverus a krónika olvasása által jut arra a gondolatra, hogy királyi kitüntetésben kell részesíteni életmentőjét; Lajost pedig az irományok olvasása viszi rá, hogy életének megmentőjét újra királyi kegyelmébe visszafogadja. *Mardokeus* a kitüntetés jeléül »királyi ruhát, . . . lovat . . . , és királyi koronát« kap, *Toldi* pedig »új sisakot, pánczélt s egész lovag öltöt«. (54. v.)

Mardokeus érdemét keleti szokásként az egész városban kikiáltották és őt magát lovon körülhordozták; *Toldit* pedig az egész tábor színe előtt kúrtszó mellett fogadja a király és lovagi kardot köt az oldalára.

Még abban is hasonlít a két király egymáshoz, hogy Lajos »nagy könyvbe« íratja »ki mi jeles dolgot vitt véghez a hadban« (49. v.); Assverus pedig egyesek kitünő, nevezetesebb dolgait »az emlékezetre íratott dolgok« könyvébe a »krónikák«-ba bevéteti. (II, 23.)

Midőn a király kivánságára az ifjú *Bencze* hosszú viszontagságok után rá tud találni a nagyon elváltozott, barát-csuhába öltözött *Toldira*, csak sejdíti, hogy a gazdája az, mert »hangját« megismeri, miként *Izsák* a *Jákóbét*. (M. I. k. XXVII, 22.) De a hasonlóság nemcsak ennyiből áll: *Toldi* is egészen úgy tette magát ismeretlenné, mint *Jákob*, a ki szőrösre változtatta magát, hogy olyan legyen mint *Ezsau*. *Toldi* is ilyesmit tett magára a kobzos segítségével, »szórt, mely rőt vala«, (19. v. és IX. é. 100.) *Ezsau*, a kinek képét *Jákob* felvette, szintén veres volt és szőrös. (M. I. k. XXV, 25.)

A fekete halál és a földrengés rémségei közepette Lajos serege rémületében és halálfélelmében dorbézol:

»Hajrá! ma vigadjunk, ma legyen egy jó nap

Ki tudja, ha élünk s' vigadjunk-e holnap!

Itt a világ vége: nosza vegyük hasznát...

S' foly széltire immár lakozás éjente.«

(XII. é. 27. v.)

Mintha csak *Arany* e sorok megírása előtt *Ezsaia*s azon leírását olvasta volna el, a mit a pusztulásra és lerontásra szánt *Jeruzsálemről* és lakóiról ad, a kik végső elszántságukban és halálfélelmükben szintén így tesznek: »Ime öröm és vigasság vala,

ökröknek levágása, juhoknak megölése, *húsetel, borital*, kik ezt mondják vala: *Együnk és igyunk; mert holnap meghalunk!*« (XXII, 13.)

De a király seregében a »rossz jelek és hírek« miatt meg is lazul a fegyelem; a katonák legnagyobb része haza kívánczozik: »halni, ha már meg kell, ott akar ő halni«. (XII. é. 23. 24. és 80. v.)

Midőn azonban csakugyan hazafelé készülődik Lajos és csak a várakban akar őrséget hátra hagyni és Laczfí, a kit a király visszahelyezett régi vezéri méltóságába, megkérdi a seregtől, hogy ki akar jószántából, hűségből maradni: akkor egyszerre megfordul a sereg érzülete és a kik nem akartak többé hadakozni, »a *zúgolódók* most versengve *maradnak*.« Arany itt egy oldalpillantással a magyar katona természetét is jellemezni akarja. Történeti tény, hogy a király, a midőn Laczfít a fővezérségtől megfosztotta, nagy elégedetlenséget keltett a seregben, most, hogy Laczfít újra vezérré tette, már csak a szeretett vezér kedvéért is maradnak az előbb *zúgolódók*. Van azonban ezen elbeszélésben némi bibliai reminiscenzencia is. Midőn ugyanis Izráelnek Kanaáni ellen kellene vonulni, a kémek terjesztette *rossz hírek* által felbujtott népek »zúgolódának Mózes ellen és Áron ellen«. (M. IV. k. XIV, 2.) Ők is az otthon való *meghalást* emlegetik: »És monda nekik az egész sokaság: Vajha *haltunk volna meg Egyiptom földében* . . . Nem jobb volna-e nekünk megtérniünk Egyiptomba!« (U. o. 3.)

Midőn azonban Mózes, a vezér, lelkiükre beszél, az isteni büntetést kifesti előttük; akkor a *zúgolódók* érzelme itt is rögtön megfordul, és *akik előbb nem akartak hadba indulni* így szólnak: »*Készek vagyunk elmenni*« és szinte erőszakkal indulnak a harcza. (U. o. 40—41.)

Lajos azonban nem minden jelentkezőt fogad be: »nem fogadám el maradását annak, *Kinek otthon nője*, gyermekei vannak.« (U. o. 81. v.) Ez bibliai vonás. M. V. k. XXIV, 5-ben ugyanis a következő törvényt olvassuk: »Mikor valaki *újjonnan hozandja feleségét*, hadba ki ne menjen, egy esztendeig szabad legyen az ő házában és vidámitsa meg az ő elvett feleségét.« Sőt ha mégis el talált menni a háborúba, akkor az ütközet előtt a főpap egyenesen távozásra szólítsa fel.

A D. J. II. dolgozatában, midőn Lajos az olasz háborúba készül, Toldit, ki Piroskát *eljegyezte*, nem engedi vele hadba menni, hanem meghagyja neki, hogy maradjon jegyese mellett. »Négy-öt hétig — úgymond — mulasson, pihenjen . . . »mátksága örömeit élvezni« . . . »édes szerelemnek kóstolóját« inni. Ez is a bibliára emlékeztet: »A ki feleséget *jegyzett* el magának és azt haza nem vitte: Menjen el és térjen meg házához, hogy valami módon meg ne haljon a viadalban és más valaki vegye azt el.« (U. o.)

Az olasz háborúból hazatérő Toldit budai háza előtt »Zengő cziterával künn a kapus várta« (97. v.) — úgy mint Jeftét, midőn az Ámmon elleni győzelmes háborúból hazatérve, háza kapujában leánya dobbal és tánczczal fogadja. (Bir. XI, 34.)

Toldi Szerelme, népies irányához illően, lakodalommal végződik. A kobzos és Anikóból, kik még Olaszországban megszerették egymást, egy pár lészen. Toldi, a nagybátya hűséges szeretettel rendezkedik köztük. Még arról is gondoskodik, hogy:

»Kobzos a várkastélyt Anikóval birja,
Nevét maga, míg él. Szalontáról írja,
Ha fiok lesz az már György legyen és Toldi,
Anyjának a másik fiát is pótolni.«

(XII. é. 110. v.)

Toldinak édes anyjához való kimondhatatlan ragaszkodását jellemzi a költő e gondolattal. Maga a gondolat, hogy az újszülött gyermek az elhalt rokon nevérol neveztessek: a bibliáé. M. V. k. XXV, 5—6-ban ilyen intézkedést olvasunk: »Ha az atyafiak együtt lakandanak és meghaland egy közülük és ennek fia nem leend . . . az ő elsőszülöttét az ő meghalt atyafjának nevére nevezze, hogy annak neve el ne töröltessék az Izráel népe közül.«

VI. FEJEZET.

Daliás Idők.

Toldi Szerelmének ezen első és második töredékes kidolgozása úgy indul, mint maga T. Sz. Az első ének, csekély eltérésektől eltekintve, azonos T. Sz.-nek 1—33-ig terjedő versszakaiival. Az ott mondottak tehát a Daliás Időkre is állnak. Itt természetesen csak olyan részletekre fogok kiterjeszkedni, melyeket ott mellőztem, vagy a melyek T. Sz.-ben általában nem fordulnak elő.

Az I. éneknek az a kúti jelenete, midőn az áruhába öltözött király Piroskával találkozik, élénken emlékeztet a bibliának hasonló jelenetére, midőn Eliezer a kútnál Rebekával találkozik.

A helyzet nagyon hasonlít egymáshoz. A király útjának tulajdonképeni célját titkolja, csupán csak itatni akar, Rozgonyiban pedig azt a hiedelmet kelti, hogy leánynézés lappang a dolog mögött. Eliezer is rejtegeti útjának valódi célját, az itatás csak ürügy, a mi mögött valójában leánynézésnek szándéka rejlik. Lajost leánykérőnek tartják; Eliezer valóban az. Rozgonyinak nagy vagyona van és egyetlen leánya. Szeretné egész vagyonát leányára hagyni. Férjhez akarja adni és hozzá való férfit keres.

Ábrahám szintén nagyon gazdag és egyetlen fia van. Egész vagyonát fia fogja örökölni. Meg akarja öt házasítani és hozzá méltó nőt keres.

Lajos hazulról elindul és »harmadnap *estenden* megállott egy *falu végén*, hogy *pihenjen*«. Ott *kutat* is talál! — Eliezer szintén jön hazulról Mesopotamiába »és *megnyugotá* a tevéket a *város kívül egy kútfőnél estve felé*, mikor tudniillik ki szoktak vala menni a leányzók vizet meríteni«. (M. I. k. XXIV, 11.) Persze keleti ember tevéen jár, a magyar lovon.

»De a kúton álla egy *szép hajadon lány*«, így folytatja az elbeszélést Arany; a biblia pedig a kúthoz menő Rebekát imígy festi: »a *leányzó pedig felette szép ábrázatú* vala és férfiútól nem esmértetett *szüz*.« (U. o. 16. v.)

Lajos így szól Piroskához: »Utas ember vagyok, *szabad-e itatnom?*« — Eliezer pedig Rebekához e szavakkal fordul: »*Kér-*

lek, adj innom énnekem egy kevés vizet.« (U. o. 17. v.) Piroska a kérő szóra így válaszol: »Ugyan hogyan volna, szegény ember?« — Rebeka pedig így szól: »Igyál, jó uram.« (18. v.) De Piroska gondoskodása kiterjed az éjjeli szállásra is: »Hanem hová megyen már ma? Jobb bizony, ha nálunk megpihen kegyelmed.« — Rebekáé szintén: »Mind szalma, mind abrak elég vagyon mi nálunk és hálásra való hely is vagyon.« (25. v.)

Majd a gazda Rozgonyi is előkerül a tornáczról és beleszól hívásával: »Igen, hát, öcsém, de nem addig van ám az! Ki itt esteledik, bizony itt is hál az!« — Emitt pedig Lábán hívását halljuk: »Jőjj be, Istennek áldott embere; mit állasz itt künn?« Rozgonyi így folytatja: »Péter, a lovat kend beköti az ólba, Te pedig barátom, gyer a házba vélem.« — Lábán pedig ekként beszél tovább: »En neked házat készítettem és helyet a tevéknek.« (31. v.)

Rozgonyi is, Lábán is ott marasztalja éjjelre a vendéget és marhájának helyet ad. A vendégnek ételt-italt adnak; Eliezernek a héberek szokása szerint először lábvizet; a gazda pedig itt is, ott is vele eszik, iszik. (33. és 54. v.)

A beszéd is megered, csak azzal a különbséggel, hogy Arany a magyar ember szokása szerint evés, ivás közben beszélgeti a vendéget; a biblia pedig a keleti ember kimért, ünnepélyes modorában előbb végig beszélgeti a vendéget és csak azután hagyja asztalhoz ülni.

Megmondják kölcsönösen neveiket, a gazda is, a vendég is. A bibliában teljesen őszintén, a valóságnak megfelelően (23. és 24. v.); Aranyánál azonban a király álruhájához mérten álnevet mond.

Majd a vagyoni viszonyok is előkerülnek. Eliezer így szól: »Az Úr pedig igen megáldotta az én uramat annyira, hogy igen felnevedett, mert adott neki juhokat, barmokat, szolgákat, szolgálóleányokat, tevéket, szamarakat.« (35. v.) — Rozgonyiról pedig azt halljuk: »A Rozgonyi urak híres urak itten, gazdagok, vitézek... Makkos erdejük nagy; falvaik, pusztáik, ménes gulyabeli és sertés marháik.«

A mi itt is, ott is a főgond: a házasság is előkerül. Rozgonyi magyar nemes léteré bátor, vitéz vőlegényt akar leányának; Abrahám pedig, ki az egy Isten nevét akarja fenntartani, családja-beli istenfelő nőt keres fiának.

A bibliában az eljegyzés hamarosan megtörténik, Aranyánál csak tervben van még. Azonban az éjszakai nyugalom végét veti itt is, ott is a szónak. Másnap reggel pedig mindkét vendég távozik. Rebeka követi Eliezert és férjhez megy; Piroska azonban csak édes ábrándozásban keresi azt, ki után szíve vágyódik: Toldi Miklóst.

Az eljegyzésre csak a III. énekben kerül a sor. Addig is így biztatja magát Toldi: »Tied lesz Piroska, «ha isten akarja.»

Mintha csak tükör gyanánt állt volna előtte Jakab levelének IV, 13—15. verse: »Nosza immár ti, kik azt mondjátok: ma vagy holnap elmegyünk ama városba... és ott nyereségünk léssen, holott ezt kellett volna mondanotok: *ha az Úr akarandja*, imezt vagy amazt fogjuk cselekedni.« Azonban Toldi megkéri Piroska kezét és bár Holubár szabályellenes legyőzése és megölése miatt számkivetésre van ítélve, mégis jegyet válthat vele. A 2. dolgozatban a II. ének végén így mondja el a költő az eljegyzést:

»Rozgonyi Piroskát Toldi eljegyezte
Az összes nép előtt és a király előtt
És ki mindent jól lát, a nagy Isten előtt.«

Élénk visszhangja ez a biblia szavának: »Mert *mindennek utáira vigyáznak az Ő szemei.*« (Jób XXXIV, 21.) »Ezek az Úrnak 7 szemei, melyek az egész földet bekerülik.« (Zak. IV, 10.) »Mert az *Úr szemei* forognak *mind e széles földön.*« (Kron. II. k. XVI, 9.) »*Lássá meg az Úr* a ti dolgotokat és ítélje meg.« (M. II. k. V, 21.) Megtaláljuk e kifejezést még Mak. II. k. VII, 6-ban: »*Az Úr Isten látja ezeket* és bizony vigasztalást vészen mi bennünk.«

De az egybekelést akkorra halasztják, ha bajából, a mint reményli, jó fegyvere által ki fog szabadulni.

A most következő bucsuzási jelenet, úgy az I., mint a II. dolgozatban szakasztott mása a Bir. XIX, 4—10. v.-ben elbeszélte eseménynek.

A bibliában egy levita, kinek a felesége otthon van a szülei házában, Bethlehemben, utána megy nejének *ipa házába*, úgy mint Toldi, a ki Rozgonyinak, *jövendőbeli ipának* a házába állít be. A fogadtatás Bethlehemben is, Kesziben is nagyon szívélyes. »*Megvacsorált Miklós, meg is éjtszakált ott*«; — a bibliában pedig ezt olvassuk: »*És evének, ivának és ott hálának.*«

Másnap Toldi búcsút vesz és távozni akar, ámde *ipa* tartóztatja és így szól hozzá: »*Áldjon meg az Isten, kedves fiam téged: De várd meg legalább a kenyér ebédet.*« Toldi enged: »*Megfogadta Miklós, elkelt az ebéd is.*« A bibliában is ugyanaz történik: »*Mikor pedig felkölt volna a férfiú, hogy elmenne, kényszeríté őtet az ő ipa, megtére annak okáért, és ott hála.*«

Ámde Toldinak jön a szolgálja, hogy a Pirkó a földet kapálja, nem akar már megállni. Erre Miklós ismét elbúcsúzik:

»Paripám nyergelve, lábam az kengyelbe:
Isten veled atyám és szívem szerelme!«

Azonban *ipa* maradásra kényszeríti:

»*Áldjon meg az Isten, kedves fiam téged,
De várd meg legalább a déli ebédet.*«

A bibliában is szintazonképp történik: »*Lőn pedig negyednapon, mikor jó reggel felkeltek volna, felkele ő is, hogy elmenne.*«

Akkor mondá a leánynak atyja az ő vejének: »*Erősítsd meg szívedet egy kevés étellel s annak utána menjetek el.*«

Miklós ismét enged apósa kérésének: »*Megvárta, megevék azt is együtt, délben. Jó soká maradt még Toldi menőfélben.*«

A levita szintén enged megint apósa kérésének: »*Leülének azért és evének mindketten egyenlőképen és ivának.*«

Végül azonban Toldi paripája ismét nyugtalankodik; ő megint búcsúzik s menni készül. De ipa újra le akarja beszélni és így szól hozzá:

»Hordozzon az Isten, jó fiu, de már ma
Ugyan hová mennél ilyen éjszakára?«

Bethlehemben sem történik másként: »*Végezetre felkele a férfiú, hogy elmenne. Akkor mondá neki az ipa, a leány atyja: »Ime immár meghanyatlott a nap és elenyészik, annak okáért kérlek, háljatok meg; immár szállásra való menésnek ideje vagyon: hálj itt annak okáért, hadd vigadjon a te szíved, és holnap reggel keljetek hozzá utatokhoz.*«

Ámde a levita most már nem enged ipa kérésének: »*Nem akara pedig ő meghálni, hanem elméne.*«

Toldi sem enged: »*Este vagy éjtszaka, tőle nem irtózom; Hová, merre megyek: az is az én dolgom, De tovább sehogy sincs maradásom itten.*« És ezzel Toldi eltávozik. Mint a levita, ő is este távozik és neki megy a sötét éjszakának; mint a levita, ő is alkonyatkor érkezett volt az após házához; mint a levita, ő is többször akart távozni, de az após mindannyiszor visszatartotta; mint a levita, végül ő sem vet ügyet apósának negyedik unszolására és eltávozik.

Kétségtelenül a szives magyaros vendégszeretetet akarta a költő e búcsúzási képben bemutatni. Nem tehetette volna ezt szében, mint a bibliának ezen jelenetére való támaszkodással. Ebben a pontban a magyar és a héber jellemvonása teljesen egyforma.

Mindkettő keleti nép lévén, vérében van az igazi, a szívélyes, úgyszólván erőszakos vendégszeretet.

Toldi Kesziből távozik, de mielőtt útra kelne, haza megy édes anyjához, a ki nagy lakomát csap szeretett fia tiszteletére. A vén Benceze hordja a bort, közbe iszik is, de nem sokat; »*Ivott ő, mint szokta, szívvidámság végett.*« Az öreg biztosan hallotta Isten házában a Zsoltár szavát, azért igazodik utána, hogy az Isten »*borral megvidámítja az embernek szívét.*« (CIV, 15. v.)

Másnap Miklós az ifjú Benczétől kísérve elindul nagy útjára. Eközben (IV. ének) hirül hozzák Lajosnak Endre meggyilkolását. Anyja, Erzsébet, a kegyetlen, vérszomjas lengyel nő bosszúra ingerli fiát: »*Váltsd be férfi-módon első ígéreted! Tudom, hogy hiába. De vért kíván a vér: S ezreké sem elég az én egy fiamér.*«

Úgy beszél, mint M. I. k. IX, 6: »A ki az embernek *vérét kiontja*, ember által *ontassék ki viszontag annak vére.*«

A bosszúról azt mondatja a költő: »*Él az Isten, ő lát, lásson is igazat.*« Utóbb ismét: »*Hanem él az Isten, ő lásson igazat; Te pedig most uram, felséges nagy király, Itt e földön ítélj: bosszúj, büntess, bírálj.*« A bibliában is, midőn Isten bosszúját hívja le valaki a bűnös fejére, egészen ily módon teszi, mint itt Arany. Kron. II. k. XXIV, 22 szerint Zakariás főpapot *meggyilkoltatja* a hálátlan Joás király. A haldokló főpap, »mikor pedig meghalna, ezt mondá: *Lássa meg az Úr és ítélje meg!*« Izráel fiai, midőn az egyiptomi szolgaságban sinylődnek és Mózes és Áron első közbenjárására még jobban megnehezítik igájukat és súlyosbítják helyzetüket: így fordulnak a két férfiú ellen: »*Lássa meg az Úr a ti dolgotokat és ítélje meg.*« (M. II. k. V, 21.) Hogy »él az Isten« a biblia kifejezése, azt bővebben bizonyítom »Él még az Isten!« cz. költemény megbeszélésében.

Lajos most már sereget gyűjt és szemlét tart fölötte:

»Követi a szemlét *isteni szolgálat,*
Ősz Telegdi érsek *fennszóval megáldá,*
Úgy népét a király *előre bocsátá.*«

Salamon király is így tett, midőn a néppel nagy ünnepélyt tartott: »*Megáldá az Izráelnek egész gyülekezetét felszóval ... a nyolczadik napon pedig elbocsátá a népet.*« (Kir. I. k. VIII, 55—56. v.)

Arany Salamon e ténykedését kétfelé osztja, mivel Lajos idejében a király már áldást nem oszthatott, hanem csak a pap.

Közben Toldiné nagyasszony ellátogat Keszibe, hogy megnézze jövődöbeli menyének háza tájékát. (V. é.) A hogyan ezt teszi, Aranyra, a népies költészet igaz mesterére vall. Ez a leírás Arany remekei közé tartozik. Mikor már mindent töviről hegyire megnézett, leülnek ebédelni: »*Eközben Piroska felhozá a tálat, Melléült a gazda s a két asszony állat.*« Ez a kifejezés a régi nyelvhasználatra vall, mely azonban leginkább a bibliafordítások által terjedt el és lett népszerűvé, jobban mondva népiesé. — Arany a népies hang érdekében használja e szót itt egyetlenegyszer. Többé sehol nem találkozunk vele, valószínűleg kissé erősnek tartotta modern író szájában. A magyar bibliafordítások sűrűn használják. M. I. k. III, 12. v. »*A kigyó mondá az asszonyi állatnak ... és mondá az asszonyi állat a kigyónak.*« Péld. XXXI, 3. 10. v.: »*Gyors, serény asszonyi állatot ki találhat? Ne adjad asszonyi állatoknak a te erődet*« stb.

Toldi pedig ezalatt a fiatal Benczével Lengyelországba igyekszik. (VI. é.)

Átusztatnak a Nyisztra folyón, a hol igen különös jelenet tárul eléjük:

»De ki látott ilyet! mindenik fa bitó:
 Hozzá kötve egy-egy istenadta zsidó;
 Szájokat feszíti száraz, fojtós moha,
 Alig fedi őket az egy testi ruha.
 Kapott ez alkalmon a vitézlő Bencze,
 Jói kifent kardjával egy husángot metsze,
 Kezdé a legelsőt ugyancsak páholni,
 De felháborodván így riad rá Toldi:
 »Mennydörgöm adtát is vered, a kit vernek?«
 Szepegett a szóra Bencze, mint a gyermek;
 Parancsolta Miklós, hogy rögtön eloldja;
 Így panaszlá a bajt *Ábrahám utódja*:
 Költöziünk, bujdosunk szép Magyarországból
 Számkivetve onnan király parancsából.«

Mint Arany maga mondja, a zsidók kiüzetésének történetét Küküllei Jánosból merítette. De milyen jellemző Aranyra, nemcsak az íróra, hanem az emberre, annak lelkületére, egész egyéniségére az a mód, hogy hogyan használja fel az ő forrását. Küküllei mindössze ennyit mond a kiüzetésről: »Lajos hitbuzgóságában a zsidókat a katolikus hitre téríteni és Krisztusnak megnyerni akarván, miután ebbeli szándékát nyakas makacsságuk miatt keresztül nem vihette, egész Magyarországon kiüzetésüket elrendelte.«

A mit a zsidók magaviseletében Küküllei helytelenít, rosszal és nyakas makacsságnak mond, azt Arany egész másként itéli meg. Szavaiból kiérezhető a zsidók magaviseletének helyeslése és sorsuk fölötti szánalma:

»A miért ősei hitét nem hagyá el:
 Költözik, bujdosik a szegény Izráel.«

Az is jellemző Arany jó izlésére, hogy a zsidókat nem beszélteti romlott magyar nyelven, hanem csak úgy mint a többit. Arany általában elítélte azok modorát, a kik »a pórias szólam utánzásában« ügyeskednek és »zsidós vagy tótos magyar beszéd által« tapsokra akarják a közönséget ragadni. (Töredékes gondolatok. H. J. II, 5. 17.)

Arany kifogástalan magyarsággal beszélteti a zsidókat, de azért e pár szónyi beszédükkel is jól és találóan jellemzi őket. A zsidók így mondják el Toldinak kifosztásukat:

»Hogy e komphoz értünk — nem tudván előre —
 Dovecz, az óriás ennek vámszedője.
 A mit életünkben összesugorgattunk —
 Oh ég! mint az ujjam meztelen maradtunk.«

Toldi feloldoztatja őket és Doveczet keresi föl:

»Iszonyu multság, a mit épen csinált,
 Egy-egy fiatal csert a földig lehajta,
 S midőn felereszti, már zsidó függ rajta;
 Visszapattan a cser, az elégen túl is,
 Kolompol a terhe innen is, meg túl is.«

Dovecz ezen gonosz cselekedete nem egyéb, mint a megarai haramiának, Sinisnek gazsága, ki az utasokat egészen így tépette szét, csak cserfa helyett fenyőfákat használt, továbbá nem egy fát hajtott le, hanem kettőt s azoknak erősen összefoglalt végére kötözte a szegényeket, a kik, midőn a fenyőket Sinis visszaeresztette, már össze is voltak tépve. Dovecz csak iszonyu mulatságot csinál belőle.

Toldi pedig Theseusra emlékeztet, a ki Sinis garázdálkodásának véget vetett. Miklós szintén így tesz, leteríti buzogányával a vámszedő zsványt. »Vak is lett azonnal, siket is lett tőle, Tompa ökröndéssel lezuhant a földre.«

Arany ezzel hősének derék, nemes lelkét, igazi lovagiasságát jellemzi, a ki még a lenézett, mindenkitől szorongatott, Lajostól, Benczétől, Dovecztól egyaránt üldözött zsidóknak is pártjára kel és megvédelmezi őket. Toldi a régi Toldi, a ki nemcsak haragjában és erőszakosságában szertelen és nagy, hanem lovagias érzületében, nemes lelkületében szintén. Hanem Bencze nem az öreg Bencze. A fia nem üt az apjára. Ha már nem tudta elpáholni a zsidókat, legalább hasznot akart húzni szorult helyzetükből. Míg ura a zsványnyal viaskodott, ő a zsidók körül sündörgött.

Hallik Bencze hangja: Egy-egy arany! zsidók:
A miért megmenténk, fizessetek adót!
Másfelől perpatvar, csunya veszekedés:
»Nem volt semmi alku — nem volt semmi kötés!
Toldi haragszik is, nevet is: »goromba!
Hogy mersz elegyedni te az én dologomba?
Így dorgálta Benczét; s így az abban elmúlt, —
E kis tréfa után Toldi tovább indult.«

Az egész jelenet, a melyen Arany jellemző erejének fénye és ragyogó humorának jótékony derüje ömlik el, élénken emlékeztet a Kir. II. k. V. fejezetére, a hol Elizeus megszabadítja Naámánt kütegetől. Mentő cselekedetét, mint Toldi, tisztán nagylelkűségből vitte véghez. Nem kér és el sem fogad semmit is érte. De szolgálja Géházi úgy tesz mint Bencze, t. i. urának tudta nélkül és háta megett egy talentom ezüstöt és két ruhát kér. Gazdája megtudja és keményebben megbünteti érte, mint Toldi az ő szolgáját.

Arany ezen eseményt összefüggésbe hozza Toldinak a lengyel udvarnál történt kalandjával. Kázmérnak udvarán élt ugyanis Eszter, a szép zsidó leány. »Eszter a királynál benn vala . . . még nagy benn! Orcza nélkül való fejedelmi kegyben.« Eljutott ő hozzá is Toldinak a hire. »Hallotta Dovecztól: mit mivel a zsvány; Hallotta: ki, mikor hogyan tanítá meg; Hite sorsosait hogy szabadítá meg.« Ezért is, meg a litván rablók megfélemezéséért is Toldi tiszteletére nagy lakomát csapnak a királyi udvarnál.

A király »arany pohár«-ból iszik, mint Assvérus perzsa király, az ő nagy lakomája alkalmával: »*Isznak vala pedig arany poharakból.*« (Eszter k. I, 7.)

A zsidó leány festésére Arany bibliai színeket használ:

»Első hely közöttük a zsidó leányé,
Szebb ruhában ült ott, mint *Sába királyné*.«

Sába királynénak drágaságairól és pompájáról Kir. I. k. X, 1—13. v.-ben van szó. A lakoma után mindenki — a ki tud — haza megy.

Toldinak arcza tüzel a sok bortól. Folyton a zsidó leány lebeg szeme előtt. Nem tud elaludni.

»Eszébe jut minden, annyi minden régi,
Mikor a kőből is olaj cseppent néki.«

Ezzel Arany azt akarja mondani: mikor igen jó világa volt. Ezt a képet pedig M. V. k. XXXII, 13. v.-ből vette, a hol Izráelről és az ő jó sorsáról van szó, mikor Isten »a kősziklából is mézet szoptatott véle és olajt a kemény kőből«. Jób is hasonló mód emlegeti régi jó világát: »Mikor... a kőszikla is kiönti vala nekem az olajt, mint a patakot.« (XXIX, 6. v.)

Ekkor egy vén asszony jön be Toldihoz: Eszter hivatja! Toldi követi egyenesen Eszter lakosztályaiba, a mely oly szép, mint a »mennyország«. Ott magukra maradnak. Eszter csak félig-meddig van felöltözve:

»Lábait az ezüst medenczében tartja,
Csekély öltözet van, hideg ellen rajta.«

Nagyon hasonlít e leírás az Énekek Énekéhez, a hol Sulamith, mikor pásztora éjjel jön hozzá, e szavakkal fogadja: »Levettem ruhámat, hogy öltözhetném fel? *Megmostam lábaimat, mi módon keverném azokat a porba?*« (V, 3. v.)

Eszter és az ő lakosztálya buja keleti színekkel van ecsetelve.

Toldi, mikor belép, ügyetlenül, de becsületesen viselkedik. Tudja jól, mit akar tőle Eszter, de mégis olyanformán tesz, mint a biblia Józsefe hasonló női kísértés alkalmával: nem akarja elérteni a dolgot és így szól: »Asszonyom, hadd értsem, mi okon hivattál!« Eszter hangosan nevetve azt mondja: »Azér... hogy ezt a medenczét lábam alól vedd el.« Toldi megteszi, kezd megtántorodni, már Eszter fehér lábacskaikat is megfogta, de mialatt piros szép körmeit mossa, eszébe jut az ártatlan Piroska. Józsefet az tartja vissza a megtántorodástól, hogy Istenre gondol, Toldit pedig, mert Piroska jut eszébe. Ritka nagy tettet visz mindkettő véghez. A biblia Józsefnek szilárdságát, szemérmességét, Istenhez való nagy szeretetét, Arany pedig Toldinak férfias jellemét, állhatosságát, Piroskához való nagy szerelmét akarja feltüntetni. Toldi, mielőtt eszébe jut hűséges Piroskája, fölemelkedik, felkapja az edényt és a csábító nő szeme közé önti a szappanlevet és iziben elmenekül.

Eszter már a lakománál úgy tesz, mint Potifárné, a kiről irva nagyon, hogy »veté szemét Józsefre«. (M. II. k. XXXIX,

7. v.) Neki is »szeme Toldin jára«. Most pedig, hogy Toldi úgy megalázta, mint József Potifárnét, odakinált szerelmét megvetette és elmenekült előle: »lármat kiált«, mint bibliai előképe, a ki József menekülése után »kiált volna felszóval«. Reggelig fönt virrasztott, akkor szégyen és bosszútól sarkalva — mint már fönt említettük — »elővette Potifárné vádját«.

Toldinak ez a két egymásba fonódó kalandja nem Arany leleménye. Első sorban a bibliai József és Potifárné története lebegett előtte s ez láthatólag inspirálta. A másik a zsidóknak Nagy Lajos által való kiűzetése pedig: történeti tény. Úgyszintén a zsidók menekülése Lengyelország felé.

Továbbá megvolt neki a zsidó Eszter alakja, a kit, mint maga Arany megjegyzi, Fesslerből vett át, a ki viszont Dlugoss lengyel történetirónak »Historia Polonica« cz. munkájából merítette. Dlugoss szerint Hester 1357-ben ágyasa volt Kázmérnak, a kitől két fia és két leánya is született. Dlugoss a többek közt elítélőleg emeli ki, hogy Eszter igen pártját fogta a zsidóknak, a kik az ő révén nagy befolyásra tettek szert Lengyelországban. Eszter kérésére Kázmér »nagy kiváltságokat és szabadalmakat adományozott egyes zsidóknak«. Ezen vonást és a Magyarországból kiűzött zsidóknak Lengyelország felé történt menekülését használta fel Arany, midőn Toldinak kedvező fogadtatását, a melyben Eszter részesítette, a zsidó nő fajszeretetének tulajdonítja, a ki örömmel értesült róla, hogy Toldi »hite sorsosait« (a zsidókat) Dovecz ellenében megvédelmelte.

Ezen töredékekből alkotta meg Arany az ő kitünő kombináló tehetségével Toldi kalandját és úgy olvasztotta azt össze Toldi egyéniségével, hogy az által a hőst korszerű környezetbe és jellemző, élénk világításba helyezte.

Eszter alakja kimaradt Toldi Szerelméből. De nem azért, mintha az a Toldi már nem birt volna ellentállni a csábításnak, mint ezt Heller B. az I. M. I. T 1898-iki Évkönyvében megjegyzi. Nem. Toldi ott is puritán, szemérmes. Tényleg ott is ellentáll a csábításnak, Jodovna szerelmi üldözésének. Eszter kimaradt, egyszerűen azért, mert T. Sz. amúgy is túlon túl meg van terhelve epizód-alakokkal és cselekményekkel, a melyek már-már a mű egységét fenyegetik és Toldit a háttérbe szorítják. Továbbá Toldit, a ki Prágába megy, az olasz hadjáratban részt vesz, szinte fizikai lehetetlenség volna Lengyelországba Kázmérhoz vinni és ott Eszterrel összebonyolítani.

De igenis T. Sz.-ben Eszter helyett Jodovna alakja kínálkozott, mert Toldi a monda szerint is Csehországban jár, a hol a rablókat irtja.

Egyiknek apját a budai szigeten megölte volt, ez bosszúból kelepczébe keríti; a leánya pedig szerelmével üldözi. Arany ott ugyanazt a czélt éri el Jodovnával, mint itt Eszterrel. Toldi ott is ellentáll a csábításnak, mert Piroska emléke ott is megóvja

és hűségre buzdítja. Csupán csak akkor, midőn Piroska férjhez megy Tar Lőrinczhez, keres Toldi borban, szerelemben feledést. (VII. é. 34. v.)

Jodovna is, Eszter is — mint már említettük — a bibliai Potifárnéra emlékeztető alak. Toldi pedig itt is, ott is úgy cselekszik, mint a bibliai József: ellentáll a női csábításnak.

A mi magát Eszter alakját illeti, újabb történetírók egyáltalán kételkednek benne, hogy valaha élt volna, különösen az okból, mert régibb források nem említik, Dlugoss maga pedig nem egészen elfogulatlan, azért nem is érdemel teljes bizalmat és hitelt.

VII. FEJEZET.

T o l d i E s t é j e.

1. Külső hatás.

I. ének 6. v. A vén Miklós magára vonta Lajos haragját, mert »Szálka volt szemében a sok díszpalota«. Ezen közmondás-szerű szólás Mát. VII, 3-ra vezethető vissza: »Miért nézed pedig a szálkát, a mely vagyon a te atyádfiának szemében?«

5. v. Három éve már, hogy nem az udvart lesi »Hanem a megígért jobb hazát keresi«. A szent földet a biblia úgy nevezi: »az ígért földje«, »a jó föld«, a melyet Isten Izráelnek oda ígért (M. I. k. XVII, 8. V. k. XXVI, 3. VIII, 17.) Ennek mása, midőn a túlvilágról, mint istenigérte jobb hazáról szólunk, mint I. Tim. IV, 8.: »Ígérete vagyon e világon és a más világon való megajándékozásról.«

13. v. Bencze nem meri a hallgatásba mélyedt Toldit egyenesen megszólítani, mert »Tudta, hogy Toldinál áros a felelet«, azaz drága. A szó ily értelemben — úgy látszik, — mintha a biblia hatását mutatná. Az egyiptomiak, midőn a 7 évi éhség alatt kénytelenek mindenüket eladni, így szólnak Józsefhez: »Mind magunkat, mind földünket árossá teszszük.« (M. I. k. XLVII, 19.)

15. v. A vén Benczét, midőn látja, hogy ura sírt ás, gond és félelem szállja meg: »Sötét szomorúság, mint egy messze felleg, Hirt adott szelével, hogy veszély közelget.« A bibliában is a felhő a közelgő szerencsétlenségnek a képe szokott lenni: »Ime, mint a felhő, úgy jó, s mint a szélvész (az ő szekere)... jaj nekünk, mert elvesztünk.« (Jer. IV, 13. V. ö. T. Sz. XI, 45.)

18. v. Bencze szeretné tudni, kinek készül a sír, mikor nincs halottjuk.

»Máskor volt halottunk, mint terített kéve,
Kiterítve szépen csata mezejére.«

Ugyanezt a képet részletesebben kifestve használja Arany önönmagáról »Sejtelem« című töredékében:

»Életem hatvanhatodik évébe
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi, rakott csűrébe,
 Vet helyettem más gabonát cserébe.«

Ez Mikeás próféta képe. »De ők (a pogányok) nem tudják az Úr gondolatait és nem értik az ő tanácsát, hogy ő *össze- gyűjti* azokat, *mint a kévét a szérüre.*« (IV, 12.) V. ö. T. Sz. XI, 33-ban a Toldi által elfogott olasz katonákról mondottakkal: »S míg ő üti szélről, ha ki mozdul képen: *Kötözi mint kévét* a többi közepén.« Ugyanezt a képet használja Arany az Atilla előtt lehulló városokról, melyek úgy elestek, »mint a gabona- földön hever a sok kéve«. (Cs. K. a. I. é.) Jób képe még rész- letesebb: »Vénségedben mégy *be a te koporsódba,* mint a *leara- tott búza a csűrbe vitetik* az ő ideje korán.« (V, 26.)

22. v. Midőn Bencze az ő elhalt édes apjáról beszél, min- dig hozzá teszi, a mint a nép manapság is szokta: »*Nyugoszszu meg Isten*«. Ez a bibliának ama felfogásában gyökeredzik, hogy a holtak »*bemennek Isten nyugodalmába*«. Zsolt. XCV, 11. és Zsid. IV, 1, 3. v.

28. v. A vén Toldi így szólítja meg szolgáját: »Bencze, fegyveremnek régi hordozója, *Figyelmezz szavamra,* emberséges szolga.« A Zsoltár állandóan ilyen alakban használja e szót: »*Figyelmezzél az én kiáltásomnak szavára.*« (V, 3.) »*Figyelmez- zél az én kiáltásomra.*« (CXLII, 7.) »*Figyelmezzél az én imád- ságomra.*« (CXLIII, 1.) Losonczi így ír feleségének: »Messze levő társam, kedves Pekri Anna, Szólok egyet hozzád, *figyelmezz szavamra.*« Amhát basa is így szól vitézeihez: »*Figyelmezz sza- vamra igazhívó népem.*« (Losonczi István.)

31. v. Telve rezignációval és a halál utáni vágygyal így folytatja Toldi: »*Vándor-madár lelkem jól érzi magába,* Hogy ma-holnap indul melegebb hazába.« Hasonlít a biblia képéhez: »Mint a fészekből kiüzetett *bujdosó madár,* olyanok lesznek Moáb *leányai,* mikor Arnon vizén általkelnek.« (Ezs. XVI, 2.)

Szilágyi Őrsébet is madár szeretne lenni az ő nyughatat- lan anyai vágyódásában: »Istenem, Istenem, *Mért nem adál szár- nyat,* Hogy utolérhetném Az anyai vágyat!« (Mátyás anyja 11. v.)

Ez a zsoltsárcöltőre vall, a ki így kiált föl: »Vajha valaki *nekem szárnyat adna,* mint a galambnak! elrepülnék és nyu- godnám.« (LV, 7.)

32. v. »Bencze a Miklós *beszédét lelkére is vette.*« Ugyanaz a szólásmód, mint M. V. k. XI, 18.: »*Helyheztescétek az én beszédimet* a ti szívetekbe és *a ti lelketekbe.*« E szólással még a II. é. 26. v.-ben is találkozunk: »*Elkövetett bűnét vette-e szívére?*«

38. v. Midőn Toldi hallja, hogy a győztes olasz az ország czímerével hazájába akar menni, felugrik és önönmagát így buz- dítja: »*Vén sas, ifjodjál meg,* nem érsz rá meghalni!« Ugyan- ezzel a szólással él Arany »A lantos« című költeményében:

»Mint sas ifjodék meg a természet.« Ez a Zsoltár kifejezése: »Mint a sast megifjít és megújít (az Isten).« Szenczi M. zsolt. CIII. 5. [3.]

39. v. Toldinak e hír hallatára »Háborus tenger lön lelke«, Ezsáias a gonoszról mond ilyen hasonlatot: »A hitetlenek pedig olyanok lesznek, mint a megháborodott tenger.« (LVII, 20.)

II. é. 9. v. Az olasz bajvívó hetyke, gúnyos beszédére a magyarok felzúdulnak: »Mennydörgést felülmul vészes ordítások, Látszik, de nem hallik *fogcsikorgatások*.« Ugyanezt a kifejezést látjuk az V. é. 18. v.-ben: »Lett aztán ijedség, élők jajgatása, Haldoklók *nyögése, fogcsikorgatása*.« A fájdalom, gyűlölet vagy elkeseredésnek fogcsikorgatással való kifejezését a bibliában igen gyakran megtalálhatjuk. Jer. Sir. II. 16. v.: »Megnyitották te rajtad szájokat minden ellenséged, süvöltöttek és *csikorgatták fogokat*.« Zsolt. XXXII, 12.: »Tanácsot tart a hitetlen az igaz ellen és *fogaít csikorgatja* ő ellene.« Mát. VIII, 12.: »holott léssen *sírás és fogaknak csikorgatások*.«

10. v. Gyulafi Loránt és Bertalan, kik az olaszszal megvívának, »egyformák *tetőtől talpig* épenséggel«. Ezen általános szólásmód, mely azt akarja mondani: »elejétől végig«, a bibliából terjedt el. Ezsáias próféta így feddi Izráelt: »*Talpától fogva tetejéig* nincsen e testben épség.« (I, 6.)

17. v. A Gyulafiak ikertestvérek, mindenben összehangzottak. »*Ittak egy pohárból és háltanak egy ágyban*.« Ez II. Sám. XII, 3. v.-nek hatását tükrözteti: »az ő *poharából iszik* vala és az ő kebelében *aluszik* vala« (a szegénynek báránycájája).

28. v. A két Gyulafi ott volt a nápolyi harczon is, a hol Johannát »elérte *Isten bosszuálló keze*.« Két zsoltári szólásmód összetétele ez: »*Bosszuálló erős Isten . . . Megtalálja a te kezéd* minden te ellenségedet.« Zs. XCIV, 1. és XXI, 12. »Az *Istennek keze vere* meg engemet.« (Jób XIX, 21.)

III. é. 22. v. Toldi erejét látva, elálmélkodik a nép, babonáról suttag és így szól: »*Nincsen Istentől e szemmellátott dolog*.« Tagadó formája ez a biblia e szavának: »az *Úrtól vagy*on e *dolog*«, (M. I. K. XXIV. 50. v.)

Ugyane szólásmódot találjuk T. Sz. II, 32. v.-ben: »*Soha sincs* — úgy vélik — e *dolog istentül*.«

45. v. Pósfalvi János elmondja a királynak, hogy az olasz legyőzője nem volt más mint T.: »E szavakkal *önte a királyba lelkét*.« T. Sz. V, 11.-ben is ezt olvassuk: »Míg bele *új lelkét* nem *önte* királya.« Ezen közkeletű szólás, mely annyit mond, hogy bátorságot, új reményt adni valakinek, a bibliából származik. Eredetileg vallásos értelemben vették: »*Elszakaszta abból a lélekből*, mely vala ő benne (Mózesben) és *helyezetté* a 70 vén *férjokban*.« (M. IV, k. XI, 25.)

Majd ugyanott a 29. v.-ben: »Vajha az *Úrnak* minden népe *próféták* volnának és *adná az Úr az ő lelkét* ő *beléjük*.«

Úgy mint e szólásmód párja: »a lelkét elébe önteni«, hasonlatnak veendő (T. II, 5.), úgy ez is. Itt is a tertium comparationis: a víz. Valakibe vagy valakire mint a vizet önteni a lelkét, az erőt, a szellemet, a bátorságot. Ezs. XLIV, 23. verse világosan mutatja e hasonlatot: »Ezt mondja az Úr: *Vizeket töltök ki a szomjuhozóra* és folyóvizeket a szárazra: *kitöltöm az én lelkemet a te magodra* és az én áldásomat a te csemetéidre.« Joel II, 28. szintén: »*Kiöntöm az én lelkemet minden emberre.*«

IV. é. 7. v. Toldi, a kit a bajvívásnál nem ismertek meg, nagy szomorúan így szól Benczéhez: »*Elsötétült lelkem, mint a sötét árnyék.* Ollyá lettem, mintha már földön nem is járnék.« Az üldözött zsoltárváltó is ilyen panaszra nyitja ajkát: »*Im el kell mulnom hirtelen, Mint az árnyék a setétben.*« Szenczi M. zolt. CIX, 23. [13.] I. Kron. XIX, 15. szintén: »*Életünknek napjai olyanok a földön, mint az árnyék, melyben állandóság nincsen.*«

V. é. 12. v. A Lajos udvarában levő apródok közül nem egy látogatta Pécszet: »*Hol a tudománynak Lajos gyújta mécset.*«. A tudományt a biblia szereti a világossághoz hasonlítani: »*Szövétnék a parancsolat és a tudomány világosság.*« (Péld. VI, 23.)

Ezek az apródok »*A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak, Jót is elég bőven, s ráadásul rosszat.*« Költőnk e kedvencz képét M. I. k. II, 17. és III, 6. v.-ből vette: »*De a jónak és gonosz-nak tudásának fájának gyümölcsében ne egyél.*« »Mikor azért látná az asszonyi állat, hogy jó volna annak a fának gyümölcse enni, és hogy igen kedves volna a szemnek, szakasztá annak gyümölcsében.«

Azokról, a kik a tudomány csarnokaiból rosszat is hoztak, így szól a költő: »*Mert ha gyalú nélkül bunkósbot az elme: Gyakran kételű tör lesz az kiművelve.*« Ez Salamon hasonlata, a ki azt mondja az idegen asszonyi állat ajakáról, hogy: »*éles, mint a kételű tör.*« (Péld. V, 4.)

13. v. Az egyik apród elénekli a Szt. László győzelméről szóló éneket. Ennek a betétnek 8. versében a tatárok sokaságáról ezt a bibliai hasonlatot olvassuk: »*Míg a tatár több mint polyva* Vagy mint a *puzták fővénye.*« Ezs. XXIX, 18. »*Olyan léssen mint a por a te ellenségednek sokasága, és az erőseknék sokasága, mint a polyva.*« Ilyen bibliai hasonlattal találkozunk még Aranynál Keveházában 4. v., a hol a húnok ellenségeiről az van mondva, hogy »*tenger fővény* ezeknek száma.«

E tatárok elleni csatában így hangzik a magyarok harczy kiáltása: »*Uram Isten és Szt. László.*« Ez a héberek szokására emlékeztet, a kiknek csatakiáltása szintén Isten és a vezérnek nevéből állt; Izrael fiai a midiániták elleni harczban »*felkiáltának: az Úrnak és Gedeonnak fegyvere!*« (Bir. k. VII, 20.)

A 14. v.-ben Szt. Lászlót így írja le a költő: »*Vállal magash mindeneknél; Sem azelőtt, sem azóta Nem láttuk azt a seregnél.*« Így írja le a biblia is Saul alakját: »*Nem vala senki az*

Izráel fiai között szebb annál; és *válassabb s magasabb vala az egész Izráel népénel*«. (I. Sám. IX, 2.)

15. v. Szt. László segítségére megy a magyarnak és annyira vágja a tatárt, hogy »Nincs *halandó, földi gyarló Féreg*, a ki azt bevárja«. Ilyenforma a IV. é. 7. v.-ben is T. szava: »Vagy talán azt várta, hogy mint *földi féreg* Lábaihoz csúszok« (a királynak). Ezen a kifejezésen Jób könyvének a hatása látszik, a ki a gyarló embert így állítja szembe Isten mindenhatóságával: »Mennyivel inkább a *halandó ember, a ki féreg?* és az embernek fia, a ki *olyan mint a féreg?*« (XXV, 6.)

T. Sz. XII, 51-ben is így állítja szembe T. a maga gyarló voltát a király mindenhatóságával: »Jól tudom, ő király, *én pedig egy féreg*.« Majdnem szószertint megegyezik a Zsoltár kifejezésével: »*Én pedig féreg vagyok* s nem férfiú.« (XXII, 7.)

Cs. K. a. I. é.-ben is e szólást találjuk: »A szerencse *Isten dolga*, mondom, *Földi féreg ember*, jobb, semmit se mondjon.«

17. v. A kigúnyolt T. buzogányával a csufoló apródok közé üt s erre »Rendre dől az apród, *mint a zöld fű nyáron*.« A zoltárcsköltő is így írja le a gonoszok pusztulását: »Mint a szénafű levágattatnak, Es *mint a zöld fű hamar elhullnak*.« Szenci M. zolt. XXXVII, 2. [1.]

Ilyen képet használ Arany az Atilla előtt lehulló városokról: »Városok omlottak büszke lába elé, *Mint a fű hogy omlik kaszás elébe*.« (Cs. K. a. I. é.)

VI. é. 14. v. A haldokló T.-nak a hű szolga orvosságot ajánl. Azt hiszi, hogy attól »*mint tennapi álom*, úgy eltün a hideg».

Az álmot a biblia is a mulandóság, a hirtelen eltűnés képének használja: »*Mint az álom úgy elrepül és úgy eltűnik, mint az éjjeli látás*.« Jób XX, 8, továbbá Zsolt. LXXIII, 20.

18. v. Allaghi, a testőrök feje így szól T.-hoz: »Rab vagy, *Vérrel fertőztetted a királyi házat*.« Hogy a gyilkosság által kiontott vér fertőztet: az a biblia gyakran hangoztatott felfogása. Ezs. LIX, 3.: »A ti kezeitek *megfertőztettek vérrel*.« T. Sz. 38. v.-ben Lajos is azt mondja, hogy a bosszúja kielégítésében elontott vér »*netalán fertőztet*«.

2. Belső Hatás.

Arany a Toldijának fényes fogadtatása után csakhamar megírta T. E.-jét is. Majdnem egyhuzamban készült a trilogia eleje és vége. Nem csuda tehát, hogy egyes szálak T.-ból áthúzódnak T. E.-be is. Maga Arany mondja az első kiadás végzavában: »némi kedves reminiscenciáktól nem válhattam meg.« E reminisczenziák a T.-ban érintett bibliai személyekre is kiterjednek.

Toldinak Lajoshoz való viszonya, a király iránti magatartása, iránta táplált érzelme egyben-másban eszünkbe juttatja **Dávidnak Saulhoz** való viszonyát. Toldit maga a király hívta

volt udvarához, a hol kitüntetésekkel elhalmozta, mint Dávidot Saul. Hűséges volt Lajoshoz, nagy szolgálatokat tett neki (I, 29.; III, 27.), azonkép, mint Dávid Saulnak. (I. Sám. XVI, 21—23. és XVIII, 5.) Lajos szerette Toldit, »régi jó barátja«-nak nevezte (VI, 25.) — Dávidról pedig azt mondja az irás, hogy »igen megszeretét ötet« Saul (i. h.). És mégis se az egyiknek, se a másiknak nincs a királyi udvarnál maradása. Ezt is, azt is maga a király, ki őt hívta és megszerette, űzi el. Az okok persze különbözők. De a következménye ugyanaz: Lajos megbánja tettét. »Emlékezem arra, Az oly sokszor megbánt »távozzál« szavamra« (III, 27.) mondja a király; Saul nem kevésbé bánja és sajnálja, hogy Dávidot elűldözte. Így szól hozzá: »Ime bolondul cselekedtem és felettem igen nagyot vétettem.« (I. Sám. XXVI, 21.) Mindketten igazat adnak elüzdött, hű emberüknek és elismerik a hűségét — de csak utólag. »Úgy emlékezem, hogy neki lett igaza« (III, 28.) vélekedik Lajos Toldiról; Saul pedig ekkép szól Dávidhoz: »Igazabb vagy én nálam.« (I. Sám. XXIV, 18.) Az szívesen visszavenné Toldit, ez pedig Dávidot. »Megbántam a dolgot, nem soká, hogy elment, S hej örömmel adtam volna a kegyelmet« (III, 28.) mondja Lajos; Saul pedig így szól: »Vétkeztem, térj vissza, édes fiam Dávid, többé nem cselekszem gonoszul veled.« (I. Sám. XXVI, 21.). Utóbb Lajos is egyenesen visszahívja Toldit: »hiják nyomba vissza, Sehogy ott ne hagyják, szörnyen rájuk bizza«. (III, 45.)

Gyöngyösi hibásnak mondja Lajos alakját, mert sehogyan sem vall a nagy és eszes királyra. Toldit, a nagy hőst, könnyedén elküldi, azt se tudja róla él-e, meghalt-e? De ép oly könnyen fogadja ismét vissza kegyelmébe. Majd pedig minden kihallgatás nélkül halált kiált rája. Igaz, ez nem vág egybe a történeti alakokkal: Nagy Lajossal, de annál jobban egyezik Saul alakjával. Saul is majd elbocsátja Dávidot, majd kegyelmébe akarja fogadni, majd minden kihallgatás nélkül meg akarja öletni.

Lajos ugyanaz az állhatatlan, változó hangulatu, következetlen, a pillanatnyi benyomás hatása alatt cselekvő király, mint Saul. És ez annál inkább feltűnik Toldi Estéjének Lajos alakján, mert T. Sz.-ben igenis jól eltalálta a költő a történeti Nagy Lajosnak alakját.

A király hálátlan ugyan, de a megbántott Toldi nem fordul még gondolatban se Lajos ellen, hanem ragaszkodik hozzá s olyan nagylelkű iránta szívében, mint Dávid Saul irányában. Toldi száműzetésében így szól Lajosról: »Adjon Isten neked . . . Erősebb karokat, mint ezek valának; Adjon tanácsadót jobbat, mint én valék . . .« Majd utóbb: »Lajost szerettem . . . most is szeretem még; Hozzá vonz a lelkem.« (I, 29.; IV, 9.) — Dávid pedig így szól Saulhoz: »Én kedvezék néked (Saulnak) . . . az én kezem nem leszen te ellened . . . Oltalmazzon engemet attól az Úr . . . hogy az én kezemet ő reá bocsássam.« (I. Sám. XXIV, 7., 11., 13.)

Pedig mind a két király nagy mértékben háladatlan: »Voltam én is hű — mondja Toldi — de nincs annak hálája« (I. 29.); Saul pedig így szól Dávidhoz: »te jól cselekedtél velem; én pedig gonoszt fizettem néked«. (I. Sám. I. k. XXIV, 18.)

A világ hálatlansága fölött elkeseredett öreg Toldi haza megy Nagyfaluba — meghalni. Az I. é. 5. v. úgy mutatja be, a mint otthon egy sirdombra térdepel és fohászkodik:

*Imádkozik ottan csendesen és mélán,
Néha egy könny csillog szeme alsó héján,
Néha, de csak ritkán, megmocczan az ajka,
Ám egy hang, mi nem sok, annyi sincsen rajta.*

Az imájába elmerült Toldit egészen úgy írja le Arany, mint a biblia az imádkozó Annát: »Anna pedig keseredett szívvel lévén, *könyörge az Úrnak* és keservesen *síra* . . . szivében *könyörög* vala, *csak az ajaka mozog* vala, *de szavát nem hallják* vala«. (Sám. I. k. X, 13.) Csak az a különbség, hogy Annán, gyöngye asszony létére, jobban erőt vesz az elérzékenyülés és keservesen sír; az öreg, viharedzett hősnek annyira elérzékenyülni nem szabad, azért csak egy-egy könny csillog szempilláján.

A vén Bencze faggatózásképen kérdi Miklóstól, hogy a megásott sír tán Györgynek van szánva: »Talán összeszedték *elszórott csontjait*, azt akarja uram eltemetni ma itt?«

Ebben is a Zsoltár hatása nyilvánul, mely az igaz emberről azt mondja, hogy »az Úr megőrzi *minden ő csontjait*«, az álnok hamis emberről pedig, a milyennek Györgyöt ismerjük, így szól; »az Isten *elszéli azoknak tetemeket*«. (XXXIV, 21.; LIII, 6.)

Bencze persze jól tudja, hogy milyen végre jutott György:

*»Rút halállal halt meg, vad állat levágta,
Messze völgy hollója két szemét kivájta,
Kullogó farkasok rajta sorsot húztak,
Így lett vége a rossz testvérnek, fiúnak.«* (26. v.)

A hány szó, annyi gyöngye a bibliának, mester keze által feldolgozva, ékességül beillesztve e liármás klenódiumnak utolsójába: Toldi Estéjébe.

Az első mondat hármas ismétléssel M. I. k. II, 17.-ben fordul elő először s azontúl igen gyakran: »*halálnak halálával* halsz meg«. (Innen való a Halotti Beszédnek is hasonló kifejezése.)

T. Sz.-ben VIII. é. 30. v. is így olvassuk: Szörnyű *halált* kedves fia, Endre.« B. H.-ban III, 37. v. szintén: »szörnyű *halált* halsz«.

A rút halál leírása — a mint a Bevezetésben már említettem — Salamon Példabeszédeiből való (XXX, 17.): »A ki megcsúfolja atyját vagy megutálja *anyjának tanítását, szemét kivájják a völgynek hollói*.«

A gyilkosságba esett Pörge Dani is ugyanilyen sorsra jut. A holló, Varju Rebék így szól társaihoz: »Most ebédre hollók,

varjak, Seregestül a ki van, *De szemét ne bántsa senki: Azzal elbánok magam.*» (Vörös Rebék 12. v.)

Mikor Rózsa Sándor a ráczokat karikásával képen vágja, így szól közbe a költő: »Szerencsés rácz, a kinek csak kék a háta, Hogy a hollónak valóját ki nem vágta.« (Őszikék.)

A farkasokról szóló mondat két bibliai hely összetétele: »Az estvéli *megéhezett farkasok* nem halasztják reggelre, hogy a *csontokat* megrontsák.« »Körülvettek engemet az ebek . . . és az én köntösömrre *sorsot vetettek.*« (Sofonias III, 3.; Zsolt. XXII, 17., 19.) Az egész leírást majdnem teljesen beleillesztette a költő T. Sz. III, 13.-ba.

Csak *egy* hír tudja az öreg Toldit lethargiájából felrázni, hogy t. i. Budáról az olasz elviszi az ország czímerét! Erre már ő is kardot fog és víni indul Budára.

Az olasz ellen induló Miklós mögött ott hurczolja Bencez gazdájának szörnyű fegyvereit. A többek közt »*egy nagy öblös paizs*«-t. Az óriás Filiszteussal is megy egy ember, ki a *paizst előtte viszi vala.* (I. Sám. XVII, 41.) — Hogy Bencez ura után megy és nem *előtte*, azt a rákövetkező humoros jelenet teszi szükségessé, a mely máskülönben lehetetlen volna. Bencez még egyéb fegyvereket is visz: »Kétfelől a nyergen *egy-egy szál parittyá*, Bennök *egy-egy kő*, mint a fejem akkora.« (III. é. 8. v.) Ilyen készséggel indul Dávid is a Góliáth elleni harcza: »*parittyája kezében vala*«, melyhez őt követ tart készen a tarisznájában. (I. Sám. XVII, 40.) Másrészt azonban Dugonics is felsorolja T. M. fegyverei között az »ökölnyi golyóbisok«-at, »melyeket az igen régi hagyományok szerint a Dunának egyik partjáról a másikra parittyából hagyított«. (Szilády Áron jegyz. Plosvaihoz 100 l.) Lehet tehát, hogy Arany innen vette és nem a bibliából.

A víni készülő ijesztő fegyverzetű Miklós előtt a néptömeg hallgatag bámulattal sikátort nyit »Mint mikor a *Vörös tenger ketté váltván*, Habjai csendesesen ültek egymás vállán«. (U. o. 10. v.) A bibliai csudára utal itt a költő, midőn »az Úr a tengert *megszáraztá*«, »*minek utánna a tengernek vízei ketté váltak volna*, és a vizek . . . valának úgy, mint kőfalak«. (M. II. k. XIV, 21., 22.)

Toldi rárivalkodik a körülálló bámész népre: »Ó, hogy ez a *várhegy meg nem nyitja száját*, S e bámész juhoknak el nem nyeli nyáját.« (U. o. 31. v.) E szavak élénken emlékeztetnek Kóré történetének a végére: »*Es megnyitá a föld az ő száját és elnyelé őket* és az ő házaikat és minden embereket, a kik Koréjéi valának és minden marhájokat.« (M. IV. k. XVI, 32.)

Mikor Toldi már egyszer kiütötte a kardot az olasz kezéből, az dühösen neki megy Miklósnak: »*Vér fut a szemébe, részeg, de nem bortúl.*« (U. o. 40. v.) A bibliában a piros szem a borivásnak a jele. Jákób az ő fiát, Judát, azzal áldja meg: »*Az ő szemei pirosak lesznek a bor miatt.*« (M. I. k. XLIX, 12.) De ha

a szem véres színe a lelki indulattól származik, akkor a biblia rendesen hozzá teszi, szakasztott úgy, mint itt a költő, hogy részeg, de nem a bortól: »*Megrészegédtek, de nem a bortól, tán-torganak, de nem a részegítő italtól.*« (Ezs. XXIX, 9. és még egyszer LI, 21.)

A király felmegy a várba, hogy egyedül maradhasson s így várja Toldi érkezését. »*Négy szem közt akarja Toldit elfogadni: Nem bízik magához (föl is azért megyen) Hogy a négy szem közöttül kettő száraz legyen.*« (U. o. 46. v.)

József, mint Egyptomt alkirálya is így tesz, midőn testvérét, Benjámint, hosszú viszontagságok után újra megláthatja: »*Akkor siete József (mert megindult vala az ő szive az ő öcscséhez) és keres vala helyet, hol sirna... Nem tartóztathatá József tovább magát: mikor azért sokan állának előtte, kiálta, hogy minden ember kimenne, és nem marada senki vele ott benn, mikor magát megesmérteti József az ő atyafiaival. Annakutánna felszóval sirá.*« (M. I. k. XLIII, 30. és XLV, 1., 2.)

De Lajos már nem találkozhatik Toldival, csupán ennek halálos ágyánál, mert megölte a harag:

»Toldit környékezte már az a *fél álma*,
Mely elnyomja végre s *ejti mély halálba.*« (VI. é. 24. v.)

Ez a zsoltárköltő fohászára emlékeztet: »*Uram Istenem! világoítsd meg szemeimet; ne aludjam el a halálba.*« (XIII, 4.)

Az *ősz Toldi* haldoklási jelenetének előképét megtaláljuk az agg patriárkának, *Jákóbnak* halálában. Agg kora, halálsejtelme, sírja, végrendekezése, az ősi telken szülője mellett való pihenni vágyása, halála, temetése — csupa Jákóbra emlékeztető vonás.

»Benyce átállatta, hogy ütött az óra« (VI. é. 13. v.), t. i. Toldi halálának órája — így vezeti be a költő az agg hős kimulását; a biblia pedig Jákóbét ezen mód: »*És elközelgetének az Izráel halálának napjai.*« (M. I. k. XLVII, 29.) Toldi szemei már kezdenek elhomályosodni, »*mintha fényes kardra rálehellnek*«, vagy: »*mint ért gyümölcsnek az a finom hamva: Úgy volt szeme fénye fátyollal bevonva.*« (VI. é. 16. v.) Jákóbról pedig imigy szól a biblia: »*Az Izráelnek pedig szemei homályosak valának a vénségnek miatta, és nem láthat vala.*« (XLVIII, 10.)

Abban is hasonlít Toldi Jákóbbhoz, hogy egyikük sem fél ugyan a megsejtett kimulástól, de mégis egy bántó gondolat még kevéssel haláluk előtt is zajlásba hozza pihenni vágyó, sok viszontagságot átélt szívüket: Toldiét, ha az örökre elveszettnek hitt királyi barátira, Lajosra; Jákóbét, ha az örökre elveszettnek hitt gyermekére: Józsefre gondol. S midőn ez *egy* kívánságuk teljesedésbe megy, még a halál árnyékában is földerül lelkük és boldogan térnek örök pihenőre.

Maga a király jön a haldokló Toldihoz. Toldi Lajosra tekint: Ráismert, de mintegy kételkedve: »*hol van?*« (VI. é. 24. v.) —

Jákób is ilyenformán tesz: »És látá Izráel a József fiait és mondá: »kicsodák ezek?« (U. o. 8. v.)

Itt Lajos felel: »Én vagyok a király, régi jó barátod« (U. o. 25. v.) — ott József: »Az én fiaim, a kiket az Isten nékem itt adott« (U. o. 9. v.)

Toldi midőn eszmél és megtudja, hogy a király jött beteg-ágyához, »minden erejét összeszedve, kissé fölemelte fejét«. (26. v.) Jákób is így tesz, midőn megérte, hogy fia, József, Egyiptom alkirálya jön hozzá: »magát megerősítvén az Izráel, felüle az ágyon.« (U. o. 2. v.)

Az örvendező Toldi így szólítja meg az újra talált királyi barátot: »Beh jó, hogy te itt vagy — lelkem újra éled: Nem lehet kimulnom, hogy ne szóljak véled« (VI. é. 26. v.); Jákób pedig megtalált gyermekéhez így szól: »Immár örömet meghalok, mivelhogy láttalak téged.« (M. I. k. XLVI, 30.)

Toldi utolsó órájában hű cselédjét és a magyar népet ajánlja a király gondjaiba. Temetéséről már három nappal előbb rendelkezett, a mikor az öreg Benzének meghagyta, hogy Nagyfaluba temessék a családi sirkertbe, a hol az ő anyja, Toldi Lőrinczné is »csendes sirban fekszik eltemetve régen«. (I. é. 20., 23., 31.) Ezt hagyja meg Jákób is az ő fiának: »Ne temess el, kérlek, engemet Egyiptomban, temessetek engemet az én atyáimmal... abba a koporsóba, mely vagyon Makpelának mezején.« (M. I. k. XLVII, 29. és XLIX, 29., 30.)

A hasonlóság mindegyre növekszik. Még a sir elkészítésének módja is egészen azonos mindkettejüknél. Arany azzal vezet be Toldi Estéjét, hogy bemutatja nekünk az enyészet, az elmulás borongósan hangulatos képét: Toldit, a mint a *maga sirját* ássa. Ez teljességgel a bibliára vall. Ilosvai nem is tud róla semmit. De annál inkább a biblia. Ugyanis Jákób is így tett; »Az én koporsómban, melyet *én kivágtam* magamnak Kanaán földjében, ott temess el engemet« (L, 5. v.)... »melyet megvett Ábrahám mind a mezővel egybe, hogy az lenne neki temetésre való öröksége, ott temették el Ábrahámot és Sárát, az ő feleségét, Izsákot és Rebekát, az ő feleségét Leát is ott temettem el« (XLIX, 30., 31.) — így szól maga Jákób.

Toldi mikor temetéséről intézkedik, már érzi halálát: »lelkem jól érzi magába, hogy maholnap indul melegebb hazába... Sirom ez. *Kevés nap* vár üresen engem, Te öreg barátom, *te temess el engem*« (L, 31.); Jákób pedig így szól: »Ime én *rövid napon* meghalok... Kanaán földében *ott temess el engem*.«

Midőn Toldi elvégezte a királyhoz való beszédét, »a végső rendelkezést« »Ezt mondván, sóhajtott és visszahanyatlék«. (VI, 29.)

Igy tett Jákób is: »És mikor elvégezte volna Jákób az ő fiainak való parancsolását, lábait az ágyra feltevé, kimulék.« (XLIX, 33.)

Kivánsága szerint Toldit Nagyfaluba viteti Lajos. »Lovas katonák közt a gyászkocsi halad . . . A nép, mint valamely folyam úgy özönlik. Hallgatva kísérik.« (VI, 35., 36.)

Jákóbot is elkísérik »mind a Fáraó szolgálói . . . szekerek is és lovagok és vala az felette igen nagy sereg«. (L, 7., 9.)

A koporsóval Rákoson megállapodnak: »Elkísérik Toldit Rákos mezejéig; Megáll a koporsó a Rákoshoz érve.« Itt a nép nagy része visszamegy. »Könnybe lábbadt szemmel nézik . . . a meddig belátják.« (VI, 37.)

Jákób tetemeivel is egy állomást tartanak: »És mikor jutottak volna Átád nevű mezőre, felette igen nagy és keserves sirással sirának ott.« (L, 10.)

Toldi Estéje pedig bevégeződik ott, a hol hat nappal előbb kezdődött: Nagyfaluban.

A hőséges öreg Bencze oda temeti Toldit, a hova még életében kívánczolt: »az őskert önmaga ásta sirjába«. (VI. é. 38. v.) Jákób élete is ott fejeződik be, a hol kezdődött, őseinek földjén, »Kanaánnak tartományában«, a hol »eltemeték őtet Makpela mezőnek temetőhelyében« (L, 13.) az önmaga »vágta« sirba.

Arany is, a biblia is azzal zárja be hősének életéről szóló elbeszélését, hogy a megbizottak csakugyan eleget tettek a hős kérésének és oda temették, a hova az kívánta.

VIII. FEJEZET.

B u d a H a l á l a.

Buda Halálában éri el tetőpontját Arany nyelv-művészete. Az eleven, népies nyelv tiszta harmóniában olvad össze a régies színezetű magyarsággal és együttvéve alkotják azt az utolérhetetlen régies-népies zamatu nyelvet, a melyet úgy Toldi Szerelmében, de még tisztább művészi kifejlődésében Buda Halálában szemlélhetünk.

Úgy a népies, mint a régies nyelv kedvez a bibliai stílusnak, rokon vele és egyúttal belőle táplálkozik. Érintkezési pontok a biblia nyelvével, annak régies hangulatával és kifejezésével, a mint részletesen látni fogjuk, elég sűrűn találhatók Buda Halálában.

1. Külső hatás.

I. é. 10. v. Buda a tanácsra, áldozásra összehívott főket így köszönti:

»Az öreg Istennek adassék tisztelet,
Ki hadszekerén jár magas felhők felett.

Ez a CIV. Zsoltárra emlékeztet, a hol a költő így szól Istenről: »Aldjad lelkem az Urat és tiszteld ... A felhőkön úgy jársz (oh Isten), mint egy szekéren.« Szenczi M. zsold. CIV, 1., 2. Arany így folytatja: »Megüzi a rosszat lángtollú nyílával, Jókra viszont jót ad két teli markával.« Pál is így szól: »hogy ama Gonosznak minden tüzes nyilait megolthassátok«. (Ef. VI, 16.) Etele is ilyenformán imádkozik: »Had ura Isten, ki nem alak vagy kőben, De robogsz nyílvetve nagy örök felhőben.« (Cs. K. c. II. é.) A Zsoltár is így szól: »Bevonta az eget felhőkkel ... és kibocsátá (a felséges Isten) az ő nyilait és elszéleszté őket.« (XVIII, 10., 15.)

24. v. Buda megosztja hatalmát Etelével. Neki adja a harczban a vezérséget, békében magának tartja a fejedelmi, tanácsadói tisztet: »Légy te öcsém a kard; én leszek a páleza.« A háborút a legtöbb nép a karddal fejezi ki; a páleza, úgy

tetszik, a bibliából származik. Mózesnek *pálcza* volt a vezéri, illetőleg bírói jelvénye. (M. II. k. XIV, 16. v.; IV. k. XX, 9., 11. v.) Áronnak, a főpapnak is *pálczája* volt. Ebből származik a pástorbot kifejezése. M. IV. k. XVII, 6. v. szól az »Áron vesszeje«-ről.

A zsoltárártó is e képet használja Zsolt. II, 3.: »Királyi *pálczát* én adtam neki.« Szenczi M. zsolt.

Utóbb a IV. é. 14. v.-ben Buda még egyszer mondja: »enyim *a pálcza*, most béke uralmán«.

»Az utolsó magyar« töredékében (H. J. I. k. 243.) Ogmándról is azt olvassuk: »Ő a törzs feje, bölcse, papja, kezében *a bot* és a szablya.« — Még élénkebben emlékeztet Áronra, a mint Arany a »Csanád« című töredékben (H. J. I. k. 420.) Szent Istvánt festi: »Ül Isztrágomban István szent király . . . Kezében *a bot*, egy arany virág, Gyönggyel rügyedzik rajta minden ág.« — M. IV. k. XVII, 8.: »Imé megvirágozott vala az Áronnak vesszeje . . . meglevelevén, megvirágozott vala.«

A szenteket általában virággal kezükben szokták ábrázolni. Alighanem Áront veszi ebben a művészet mintául.

II. é. 13. v. A berni vitézt Arany így nevezi: »*vashomlokú* Detré«, mert Bendeguz nyilat homlokában viseli. Ez a kifejezés nagyon jellemző Aranynak bibliai fordulatokban gazdag nyelvére. A Nibelung-ének, a melyet Arany B. H.-nak megírása előtt alaposan áttanulmányozott, különféle jelzővel illeti Detrét, mint »a berni hős«, »a dicső Ditrich«, »a vitéz dalia«, »a büszke ur«, de egyszer sem használja *ezt* a jelzőt. Arany nyilván a biblia hatása alatt mégis *ezt* választja. A kifejezés Ezsaiás prófétában található, a ki így szólítja Izráelt: »a te nyakad *vas* inakból áll, és a *te homlokod* olyan, mint az *aczel*«. (XLVIII, 4.) Cs. K. a. II. é. is így olvasható: »Fordula hát egyet *vashomlokú* Detre.«

17. v. Detre Buda előtt erősíti szolgálatkésztségét és odaadását: »En hát ennyi jóért ne fizetnék jóval? Míg birtam, erővel, *míg lehelek*, szóval.« — Jób is ilyenformán erősíti barátai előtt, hogy álnokságot mindaddig nem fog szólni, »míg az én lelkem én bennem léssen és az *Istennek lehellese* az én orromban«. (XXVII, 3.)

30. v. Óva inti Budát Etele hatalmától, a kinek végre áldozatul fog esni: »ha áldozat kell, *te leszesz a bárány*«. Ez Ezsaiás kifejezése: »mint *bárány* a mézárszékre vitetett«. (LIII, 7.) Ugyanezt a szólást olvassuk Cs. K. a. I. é., a hol az idegen nemzetségu ifjacról van szó, a kik Etele hada előtt járnak: »Hallgatnak szegények, mint *az ölö-bárány*«. — Losonczi is így biztatja a törökök ellen vitézeit: »Most csak *mint juhokat mézáróljuk őket*«. Jer. XII, 3-ra vall *le* szolás: »Az istenteleneket összevegyüjtöd, mint a *mézárszékre való juhokat*«. A zsoltárártónél is ilyen hasonlatot találunk: »Te éretted naponként *ölettetünk* és tartatunk, mint a *megmetszendő juhok*«. (XLIV, 23.)

35. v. Majd bátorságra buzdítja Etele gögje ellenében, mert »bátor eszeség *letöri a szarvát*«. — A szarv a bibliában az erő, a hatalom, a dicsőség jelképe. Mózes így áldja meg József törzsét: »az ő *szarvai* olyanok, mint az unikornisnak szarvai, azokkal a népeket ökleldezi«. (M. V. k. XXXIII, 17.) Anna így ujjong imájában: »felmagasztaltatott az én *szarvam* az Urban«. (Sám. I. k. II, 1.) — A szarv letörése pedig a hatalom megtörésének, a lealázásnak képe. A kérkedőknek azt mondja a zsoltárköltő: »a gonoszoknak minden *szarvaikat lerontom*: az *igaznak szarvaik* pedig felmagasztaltatnak«. (LXXV, 6., 11.)

III. é. 25. v. Detre hizelegve mondja Etelének: »*Szemefénye löl*« már az egész nemzetnek. Ugyanezt a kifejezést találjuk Both bajnok özvegységében: »Sirba szállott *szemünk fényé*«. D. J. II. é.-ben szintén így olvassuk: »Az ember csak a *szeme fényét* látta.«

Ezen népies, közmondásszerű szólás a bibliából származik. M. V. k. XXXII, 10. így szól: »(Isten) őrizé őtet (Izráelt), mint *szemeinek fényét*«. — A zsoltárköltő is így fohászkodik Istenhez: »Őrizz meg engemet, mint *szemed fényét*«. (XVII, 8.) Zakariásnál is így találjuk: »A ki titeket bánt, az ő *szeme fényét* bántja.« (II, 12., Károlinál II, 18.)

Majd megtoldja egy szóval: »*Szemefénye* másnak, az *övében* (Buda szemében) *szálka* Lettél.« Ez is a biblia kifejezése: »legyenek mint a *tövisek a ti szeméitekben*«. (M. IV. k. XXXIII, 55. v.) Még közelebb jár Mát. VII, 3.-hoz: »Miért nézed pedig a *szálkát*, a mely vagyon a te atyád fiának *szemében*«. Lásd T. E. I. é. 6. v.

VII. é. 23. v. Midőn a keleti császár követsége Eteléhez megy és nem Budához, ez elkeseredve így fakad ki: »Oh! bár e világon élve ne is járnék, Látni magam *fogytát*, mint reggeli *árnyék*«.«

E szavakban a Zsoltár szólása (CXLIV, 4. [2]) csendül meg: »Az ő napjai hamar *elfogynak*, És *mint az árnyék* ottan elmulnak.« Szenczi M. zolt. Ugyanezt a hasonlatot olvassuk a Préd. VII, 13.-ban: »Nem hosszabbítja meg az ő életét (a hitetlen), *olyan létszen, mint az árnyék*«. Továbbá a Zsolt. CII, 12.-ben is találkozunk vele: »Napjaim *hasonlatosak* az elhanyaglott *árnyékhoz*«.«

Buda itt azt ismétli, a mit a II. é. 26. v.-ben Detre előre megmondott neki: »Hús, vér az öcséd: te *maradsz az árnyék*«.«

35. v. Etele így magyarázza meg a keleti császár szövetségének becsét:

»Nem *arany és a kő*, mely becsebb annál:
Drágább e szövetség *kőnél* meg *aranynál*.«

Ez a Példabeszédek kifejezési módja: »Vegyétek . . . a tudományt *inkább*, bogy nem *mint* a választott *aranyat*; mert *jobb* a bölcsesség a drága *köveknél*«. (VIII, 10., 11.) A Zsolt. XIX,

11 [5] is így szól: »*Aranynál, ezüstnél, kedvesb drága kőnél* (Isten törvénye).« Szenczi M. zsold.

49. v. Buda ángyának gyermekéről, Aladárról azt mondja feleségének:

»Volna fiunk olyan, *te nem adnád árért.*
Arany-ezüstért nem, az egész viláért.«

Mintha Jób szavai ütnék meg fülünket, a ki a bölcsesség nagy értékéről ezt mondja: »A drága *arany ezért nem adathatik*, sem pedig *ennek árában ezüstöt nem adhatnak.*« (XXVIII, 15.) — A »drágát« Arany másutt is »árért« szóval fejezi ki. Így T. Sz. XII, 85.-ben: »Ucsém vérét nem adom el *áron.*« B. H. XI, 11.: »Mit gondolsz? magam' én, hogy *eladjam áron?*«

Ezt a régies kifejezést a bibliában is megtaláljuk: »A mi vizünket *áron* ittuk.« (Jer. Sir. V, 4.) »Mert *áron* vétettetek: dicsőítétek azért az Istent.« (I. Korinth. VI, 20.) »Ezek *áron* vétettek meg az emberek közül.« (Ján. Jel. XIV, 4.)

VIII. é. 36. v. Etele és Buda nagy hajtóvadászatán a sok vad előnti mint a vízár, az ég s föld karimáját. »Megtelik az ormó lustos fenevaddal, Gulya bőgésével, százféle csapattal: Itt juhoké buvik össze, odább lóé; *Mintha legott bárkát építene Noé.*« A hasonlat az özönvízről van véve, M. I. k. XIII, 14. v.-ből: »Monda Isten *Noénak*: csinálj magadnak *bárkát.*«

74. v. Vadászat után mindenki elpihen. Csak egy virraszt: »*az örökkön élő.*« A biblia szokta ezt a jelzöt Istenre alkalmazni: »*az örökké élő Isten.*« (Dán. XII, 7.) »*a ki él mindörökké.*« (Sir. XVIII, 1.) A többi, Istenről szóló jelző is a biblia hatását mutatja.

75. v.:

»Im az öreg Isten, *világ szeme napja.*
Hadak ura, föld, víz s az örök tűz apja.«

Zsold. LXXXIV, 12. [6] így szól: »*minékünk fényes napunk az Isten.*« Szenczi M. zsold. Sirák XXIII, 25.: »*Istennnek szemei* ezerszer fényesebbek a *fényes napnál.*« M. II. k. XV, 3. pedig Istenről ilyen jelzöt használ: »*Az Úr erős hadakozó, Úr az ő neve.*«

88. v. Isten, a ki Etelét álmában meglátogatja, a mint jön, úgy el is tűnik, mert »*Hadurat nem látja ember soha földi.*« — A bibliában is egészen így szól Isten Mózeshez: »*mert nem láthat engemet egy ember is élvén.*« (M. II. k. XXXIII, 20.)

IX. é. 2. v. Etelehez reggel összegyülekeznek a különféle varázslók:

»Táltosok és *bölcsek*, javas, oltárnéző,
Gyül oda *bűbajos*, énekkel igéző,
Iraló, *varázsló*, ha ki *tud*, ráolvas.
Papok, *álom-fejtők*: egész sereg ollyas...
Csakugyan Etelehez gyülnek vala jóskok,
Jelre *jövendőket* himezni tudóskok.«

Ezeknek nagy része a bibliában is említve van. Megtaláljuk a »bölcseket, nézőket, a néző-varázslókat, a bűbájosokat, a varázslókat, a természet-tudókat, az égforgás-tudókat, álom-magyarázókat, jövődölöket, ördöngös jövődö mondókat«. Ezek említve vannak M. I. k. XLI, 16.; II. k. VII, 7.; III. k. XX, 6.; V. k. XVIII, 10., 11. v.; Sám. I. k. XXVIII, 3. és Dán. II, 2.-ben.

4. v. Etele így szólítja a bölcseket: »Istennek e földön kapuján-állói!« Ez nem egyéb, mint a Zsoltár LXXXIV, 11. [5] kifejezése: »Az Isten tornácza előtt kapun-álló lennék.« Szenczi M. zsolt.

35. v. Etele, mikor Isten kardját kezébe veszi, így szól:

»Sarkom alá én a nemzeteket hajtom:
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam!«

Az első sor a Zsoltár visszhangja XVIII, 39. [8]: »Ellenségeimet . . . addig paskolom, Mígnem őket lábam alá hajtom.« Szenczi M. zsolt.

54. v. Ilda így szólítja fiát, Aladárt: »Tested az én testem, véred az én vérem«. Ez M. I. k. II, 23. v.-nek a szólása, a hol Ádám mondja ezt Éváról: »az én csontomból való csont, az én testemből való test«.

X. é. 20. v. Gyöngyvér Budát Etele ellen ingerli: »Király ne tapodtasd magad önkint porba.« Ez a Zsoltár VII, 6. szólására emlékeztet: »földre tapodja az én életemet és az én dicsőségemet porrá tegye«.

37. v. Buda erre tanácsot hív össze és így szól:

»No beszélék hát én! és nem hiú szélnek:
Meghallja ki mostan s kik ezután élnek.«

Arany sűrűn használja e szólást. Így T. Sz. VII, 50.: »Mohón kap hiú szellő után.« B. H. IV, 36.: »De hite nem szellő.« Pázmán lovag II.: »A hit nem szellő.« Keveháza 8. v.: »S mit ő kiad, mit ő beszél . . . nem pusztá szél.« Cs. K. a. I. é.: »Mert a hit nem szellő.«

Ez a biblia hatását mutatja, mely a semmis, hiábavaló dolog kifejezésére lépten-nyomon a szelet használja. Így Ezs. XLI, 29.: »Szél és hiábavalóság az ő öntött bálványuk.« Préd. V, 15.: »Mi haszna vagyon neki abban, hogy a szélnek munkálkodott?« (Károlinál V, 16.) Jób VII, 7.: »Az én életem olyan, mint a szél.« Zsolt. LXXVIII, 39.: »Olyanok, mint az elmuló és meg nem térő szél.«

90. v. A magyarok vezére messze földről ménest küld ajándékba Etelnek, mely úgy száguld előre, »valamint forgószél, mely sivatag pusztán Porfelleget ültöz«. — A hasonlatot megtaláljuk Ezs. XVII, 13.: »elragadtatik, mint a hegyeknek pora a szél előtt, vagy mint a pozdorja a forgószél előtt.« Továbbá Bölcs. k. V, 15.: »A hitetlennek reménysége olyan, mint a széltől elragadtatott por.«

XI. é. 13. v. Midőn Buda Etele ellen szervezkedik, Detrét pártjára akarja csábítani. A ravasz gót azonban így felel:

»Hm, atyafi-harcznak mi köze a góthol?«

Az utolsó szóhoz Arany ezt a jegyzetet füzi: »Tehettem volna gót-tal«, s a rím így megjárná, de nagy vidék így ejti a *hoz-hez* ragot. »Az *pereljen az én perlőimmel.*« Ez a rövid jegyzet élénken mutatja, hogy Aranynak úgyszólván vérebe ment át a biblia kifejezése, ajka telve a biblia szavával, úgy, hogy a legcsekélyebb ösztön — mint itt egy közönséges prózai megjegyzés — is elegendő, hogy túlradjon. Ugyanis a XXXV. Zsoltár kezdődik a fenti szavakkal: »*Perelj Uram! perlőimmel.*« Szenczi M. zsolt.

34. v. Buda megvesztegeti kincseivel a hún főket és azt mondja nekik: »Jobb is, a mim van, rendelni halálra: *Nem tudni a holnap sohse, mit hoz mára.*« A Példabeszédek visszhangja ez: »Ne dicsekedjél a *holnapi napról*, mert *nem tudod mit hoz a nap te reád.*« (XXVII, 1.)

48. v. Buda úgy beszél a hún főemberekkel: »*Szájába* miképen Detre vitéz *adta.*« Ugyanezt a kifejezésmódot megtaláljuk Ézsaiás. LI, 15., 16.: »*Én vagyok a te Urad, Istened . . . a ki adtam az én beszédemet a te szádba.*« Úgyszintén M. IV. k. XXIII, 5., 12., 16.: »Az Úr pedig *ada ígét* Bálámnak *szájába . . .*« Felelvén Bálám monda: »Nemde, nem azt ígyekezem-e mondani, a mit az Úr *adand az én számba . . .*« »Eleibe méne azért az Úr Bálámnak és *ada ígét az ő szájába.*«

XII. é. 22. v. Buda elgondolja magában, ha az Istenkard övé volna, a hunok nem Etelét, hanem őt vennék körül. Ezt így fejezi ki: »Mind a hunok tüstént *körül arczom vennék.*« E szó-lásban a biblia modorát ismerjük fel, a mely a személy helyett szereti csupán annak az arczát említeni. — Midőn Fáraó azt akarja Mózesnek mondani: többé *engem* ne láss, e helyett így szól: »többé az *én orczámat* ne lássad . . . mert valamely napon az *én orczámat látod*, meghalsz«. (M. II. k. X, 28.) — Ugyan-ezt a kifejezést találjuk Cs. K. c. I. é.:

»Küldé izenettel satori szolgálját,
Hogy látni akarja öreg jós orczáját.«

66. v. Midőn Buda látja, hogy Etele egy szál karddal közele-dik feléje és senki rá nem veti magát, szörnyen megrémül: »*Hálója halálnak szemeit környezte.*« Dávid, midőn megszabadul ellenségeinek kezéből, így szól: »A koporsónak nagy kínja *környé-kezett* vala engemet, a *halálnak hálója* vettetett vala meg nekem.« (Sám. II. k. XXII, 6.)

Budának rémültében »*Haja merevedni* sisak alatt kezd.« T. Sz. XI, 126.-ban is ilyen kifejezéssel találkozunk: »*Haja* Durazzónak *mered* és áll hegyre«, t. i. elképed, mivel Lajos király, öcsse kiontott vérének emlegeti Durazzó előtt. A rémület

hatásának ezen közkeletű kifejezésével először a bibliában találkozzunk. Jób így szól: »Nagy félelem és rettegés jöve rám . . . mely az én *testemnek minden szörít felborzasztá.*« (Jób IV, 14., 15.) Továbbá Sirák XXVII, 14.: »A gyakorta esküvőnek beszéde a *hajszálat felállítja.*«

78. v. Gyöngyvér elátkozza Krimhildát:

»Kinnal fiad elveszd, *kínnal a kit születtél* ;
De ne örülj akkor, *mint akkor örültél!*«

Az első sor M. I. k. III, 16.-ra utal: »*Fájdalommal szüölöd magzatodat*«; a második pedig Jerem. XX, 15.-re: »*Átkozott az ember, ki megmondotta az én atyámnak, mondván: Született néked férfiú magzatod, és igen megörvendezettette ötet.*«

80. v. Etele mélyen megrendülve csak ennyit szól:

»Ne átkozd, iszonyú! nem vétkes az ebben ;
Ártatlan a gyermek az apai tettben.«

E mondat a biblia szavaira emlékeztet: »Meg ne ölettesenek a fiak az atyáért.« (M. V. k. XXIV, 16.) A mit Arany különösen T. Sz. XII, 77.-ben használt fel.

2. Belső Hatás.

Etele és Budának alakja a hun-magyar mondakörből van merítve. Hogy Buda az öregebb, azt, mint Arany maga mondja, a hagyománytól eltérően Thierry Amadé: Atilla és fiainak történetéből merítette. De ezenkívül is engedett meg magának a költő eltérést az Etele és Buda közti viszony hagyományos felfogásától. Ugyanis a hagyomány szerint Rof halála után a hunok fölötti uralmon 433 körül Etele és Bléda (Buda) közösen osztozkodnak. A Tiszától a Donig Buda birodalma volt, a többi Eteleé.

Ettől eltérőleg Arany úgy domborítja ki a két testvér közti viszonyt, hogy a gyengé, tehetetlen Buda »a pálcza« vagyis a béke-fejedelem, a tanácsadó; a hatalmas erejű, villámló tekintetű Etele pedig »a kard« vagyis a háború-intéző, a hadakozó szerepét tölti be. Nem tudom, vajjon erre nem a Makabeusok I. könyve adta-e a költőnek az első ösztönt? Matátiás halála után a két Makabeus testvér: **Simon és Judás** egészen azon mód osztozik az Izráel feletti hatalmon, mint **Buda és Etele**. Simon, a ki »nagy tanácsú férfiú,« lett a tanácsadója a népnek, a kire »hallgattak minden időben.« Judás Makabeus pedig »kinek nagy ereje volt ifjúságától fogva, a ki hasonlatos vala cselekedeteiben az oroszlánhoz, vagy egy prédára agyarkodó oroszlán kölykéhez«, lett a háború intézője »a hadakozásnak hadnagya.« (II. 6, 7; III, 4.) Még a kifejezőmódjában is emlékeztet Arany a Mak. k.-re. Simonról írva van: »*ő atyátok helyett léssen ti néktek.*« (U. o.) Budáról pedig azt mondja a költő: »Lát egyenes törvényt, *mint apa, mindennek.*« (I. é. 6. v.)

Buda úgy akar cselekedni, — a mint mondja — hogy »községre, magamra tisztelet-hozó lesz« (I, 13. v.) A kifejezés bibliai. A Makabeusok is »az egész község« jelenlétében állítják helyre a jeruzsálemi oltárt. A két hun testvér a nép előtt fennszóval szépen imádkozik és áldozik Istennek (I. é. 1. és 36.); a Makabeusok is ugyanezt teszik: »a mennybe nagy felszóval . . . kiáltának fel . . . az első zsengeket és tizedeket előhozák . . . készen . . . mind a hadviselésre, mind pedig imádkozásra« (III, 44. 49. 50. és Mak. II. k. XV. 22.)

A két testvér közt szerződéses viszony jön létre. Ennek a nagy »szer«-nek, a melylyel Buda megpecsételi hatalmának Ete-lével való megosztását, azzal ad költőnk nagyobb nyomatékot, hogy azt a régi magyarok vallásos szertartásával köti össze: az áldozással. Ezen áldozás több vonásában egész határozottsággal ráismerünk a bibliára. De hogy pontosan megállapíthassuk, mit vett Arany a bibliából, meg kell keresnünk ezen szertartás részleteinek a forrását.

Az áldozásra vonatkozólag a népmonda és babona sovány hagyományain kívül, csupán a régi krónikák vékonyan csergedező erecskéje állt a költőnek forrás gyanánt rendelkezésére. A »véresküt« Arany a Névtelen Jegyző említette vérszerződés után alkotta, a melyet Arpad kötött a fejedelem-választáskor a hét törzsfőnökkel, jogaik és kötelességeik kölcsönös szabályozására. A »lóáldozatot« szintén. Ugyanis a Névtelen említi, hogy Tar-czal mellett »ó törvény szerint kövérséges lovat leölvén, nagy áldomással áldomásozának«. — A »garabonczokat« a népi babonából kölcsönözte, és pedig mint maga Arany említi, Ipolyi gyanítása alapján, a ki az ő Magyar Mythológiájában alárendelt papi osztálynak teszi meg őket. A »táltos« a néphitből van kölcsön véve. Népmesékben sűrűn előfordul. A »nézők«, mint Arany megjegyzi, a népi babonából valók, de nem oly értelemben, a mint azt a nép használja. Egyébként a régi krónikák is említenek ilyesféléket. Így a Vata lázadás leírásánál »magi et haruspices et pytonissae« szerepelnek. Az a kérdés persze, hogy mit hogyan fordítunk. A három szót »varázsló, *néző* és bűbájos asszonyok«-nak szokták venni.

Maga az áldozás művelete csak épen meg van említve, de bővebb leírását nem adja sem a Budai Krónika, sem pedig Turóczy.

Aranynak tehát, ha az áldozati szertartást szemléltetni akarta, másféle forrásokat kellett keresnie. Mindenesetre régieket, hogy a korhűség csorbát ne szenvedjen.

Vehette volna első sorban mintául Homéroszt, a kit Arany ép oly jól ismert, mint a régi krónikákat. Az Iliász és Odüsszea nagy részét könyv nélkül tudta. Homérosz hősei gyakran áldoznak ugyan, de ez a görög áldozat gyenge, szintelen és hatástalan lett volna a pogány magyarok oltárán. És a mi a fő: a lóáldozatot ismerték a magyarok, holott a görögök nem. Tehát olyan

szertartáshoz kellett Aranynak fordulnia, a mely nemcsak régi, de baromáldozattal van kapcsolatban. És ezt nem kellett messze keresni: ott van a bibliában. Csakugyan a fönt említett részleteken kívül Arany áldozati leírásának többi vonása a bibliából való. Itt-ott még a biblia kifejezési módja is keresztül csillámlik a leíráson, a mely azonban egészben véve, a közbe szőtt pogány részletek folytán, mégis ős magyar benyomást tesz az olvasóra.

Az áldozati mén leírása erősen emlékeztet a bibliai veres tehénre: A mén »tisztá fehér... *kin nem vala szeplő, Kantár soha nem tört, nem nyugöze gyeplő!*« (I. é. 28. 29. v.)

A tehénről ezt mondja a biblia: »hozzanak... egy veres tehenet, épet, melyben ne legyen szeplő, melynek nyakán iga nem volt.« (M. IV. k. XIX, 2. v.)

Torda, »az öreg pap«, az áldozatra szánt mént a kardjával »ledöfte« és »vérét kieresztette.« M. III. k. I, 5. v.-ben az áldozatra szánt baromról azt olvassuk: »Aztán ölje meg azt a tulkot... és az Áron fiai, a Papok annak vérét vedén, hintsék körül az oltárra.«

A lovat a garaboncok »taglani« kezdik. »Bőrét lefeszíték, johait (belső részeit) fölmetszék.« (U. o. 30. v.) — A biblia pedig így részletezi tovább: »Anakutánna vonja le bőrét... és vagdálja azt (a barmot) részekre... bélit és szárait mossa meg vízzel s akképen áldozza meg mind azokat.« (U. o. 6. és 9.)

A pogány áldozatot úgy folytatták, hogy a részeket »oltárra helyezték«. Majd »a máglyát a gyula meggyújtá.« A biblia pedig így szól: »És az Aron Pap fiai gerjesszenek tüzet az oltáron és rakjanak fát a tüzre.« (U. o. 7. v.)

A magyarok áldozatánál »Körben karikában zendült magas ének. Gerjedve hatalmas túlkök felelének.« (U. o. 32. v.)

A jeruzsálemi szentélyben »mikor pedig az áldozat elkezdeték: az Úrnak trombitákkal való éneklése is akkor kezdeték bizonyos énekkel.« (Kron. II. k. XXIX, 27.)

Buda »serleg teljéből most oltárra önte, Lendítve kicsinyég társára köszönte: S ivott valamicskét.« (U. o. 35. v.)

Az oltárra öntés majdnem minden baromáldozatnál divott, mint már fönt említettük, csakhogy nem bort, hanem vért öntöttek oda. M. II. k. XXIX, 16: »Vegyed annak vérét és azt hintsd az oltárra körös-körül.« A lendítést szintén sűrűn említi a biblia az áldozati szertartásoknál: »És mindezeket (az áldozatokat) rakjad Áronnak kezeire... és azokat az Úr előtt ingatással ingasd meg.« (U. o. 24.)

Az áldozatból a főpap evett (u. o. 28.) illetőleg az italáldozatból, mint a költő is Budáról mondja: *ivott.* M. V. k. XXXII, 38. v.-ben olvassuk: »A kiknek áldozatjoknak kövérít eszik vala és kiknek borokat az italáldozatban isszák vala.« Majd Etele is ivott és azzal »Mind a maradékot oltárra zuhintá.«

A bibliai áldozatnál is így történt: Végy a tuloknak véreből és az oltárnak szarvaira *hintsed* azt a te ujjaiddal; a *többi vért pedig mind töltsd az oltárnak fundamentomára.*« (U. o. 12. v.)

Arany az áldozatra szánt lovakat így nevezi: »az oltár *szent állati*«.

A biblia az áldozati barmokról szintén így szól: »mert *szent állatok*«. (M. II. k. XXIX, 33.) — A bibliában az áldozatok mind »a *gyülekezetnek sátor*a előtt« mentek végbe. (U. o. 10. és 30.) Buda áldozata a Duna, Tisza síkján játszik, ott, a hol a fejedelem »*sátor*a egy dombon« állt s a hova »a *főket áldozni*« ... összehívá: »gazdag aranyhimmelt vont *falu sátorban*«.

A két fejedelmi testvér egyetértése azonban a szerződés daczára sem marad teljesen zavartalan. A száz Detre mindent elkövet, hogy konkolyt hintsen közéjük.

Miután Budát testvére ellen ingerelte, Eteléhez megy, hogy viszont őt Budával szemben tegye gyanakodóvá. A hogyan Detre Eteléhez beszél, a gondolatok, a miket el akar lelkében hinteni: a Prédikátor szkeptikus bölcsekedésére emlékeztetnek. Detre azon kezdi, hogy bő tapasztalataira utal: »látni azt eleget látok: Sokat a mi volt már; keveset ujságot. *Mert nem is új nekem a világon semmi.*« A Préd. is így szól: »a *mi volt ugyanaz, a mi ezután is léssen* ... és *semmi nincsen új dolog a nap alatt.*« (I, 9.)

»Láttam, hogy a *nap, hold, az örök menny sátra.* Ma is az, ki tennap.« (III. é. 13. 14. v.) — A Préd. is a természet örökkévalóságára utal: »a *föld* mindörökké megmarad, és a *nap* ismét az ő helyére siet, a hol ő feltámadhasson.« (I, 45): A zsol-tárköltő pedig így szól: »*látom a te egeidet, a te kezdednek munkáit, a holdat* és a csillagokat, melyeket teremtettél.« (VIII, 4.) A XIX. Zsoltár 5-ben pedig a kifejezőmódját is megtaláljuk: »a *napnak szerzett sátort az egekben*«. A VIII. é. 74. v.-ben szintén találkozunk e kifejezéssel: »*De az ég nagy sátor*a ... szerte ragyog.«

A természet örökkévalóságával szemben azonban: »az ember dolga soha nem állandó, Keze műve pusztul maga is halandó.« — A Préd. kérdés alakjában ugyanezt mondja: »Micsoda marad meg annak az embernek minden ő munkájából... melylyel ő munkálkodott a nap alatt? ... A mint meghal egyik, úgy meghal a másik is.« (II, 23; III, 19.)

Detre így folytatja: »*Láttam hiú voltát emberi dolognak, Hamari felhágát, hamar estét soknak; Királyok elesét, birodalmak vesztét; Diadallal kezdték, czudarul végezték.*« (III. é. 15. v.) — Arany az »Öszikék«-ben is emlegeti a Préd. ezen alaphémáját: »*Vanitatum vanitas*«. (En philosophe.) A Préd. maga pedig így szól: »*Láttam minden dolgokat* ... hogy imé mind ezek *csak hiábavalóság.* A bolondságnak nagy méltósága volt, a gazdagok pedig gyalázatban ültek. Láttam, hogy a szolgák lovakon ültek, a fejedelmek pedig gyalog mentek.« (I, 14; X, 3, 4.)

Detre még azt is tapasztalja (u. o. 17. v.): »*Igazat én láttam fordulni hamisra.*« Teljesen egyezik a Préd. tapasztalatával: »*Láttam . . . , hogy ítéletnek helyén hamisság és az igazságnak helyén latorság volt.*« (III, 16.)

Buda szivébe az első csepp ürmöt: az Etele iránti féltékenységet, az lopja, hogy a sereg ujjongva élteti Etelét, róla pedig hallgat. (IV. é. 46. 47. v.) — Saul és Dávid közé is az hinti a visszavonás magvát, hogy Dávidot a nép jobban dicsőíti, mint őt.

Etele álmában meglátja a magasban trónoló Istent. A hogyan Arany Isten égi trónusát leírja, az több vonásban emlékeztet a bibliára:

Im az »Isten . . . Ül vala sátrában aranyos karszékben.« (VIII, 75. v.)

Ezsaiás pedig így írja le égi látomását: »látám az Urat ülni nagy magas és felemeltetett székben.«, (VI, 1.)

Hasonló leirással találkozunk M. O. III: »Az éjnek tündérfejedelme, A mennyre királyi székét felemelte.« A mi részint Ezsaiás LXVI, 1-re emlékeztet: »Ezt mondja az Úr: a menny nekem ülőszékem;« részint pedig Zsolt. XI, 2-re: Az »Istennek temploma mennyekben ott fenn vagyon szent széki.« Szenczi M. zolt.

Arany így folytatja:

»*Megnyiladozott volt kárpítja egeknek.*«

Ezekiel is így szól: *Megnyilatkoznak az egek*« (I, 1.); de még az »ég kárpítja« kifejezése is a bibliából való: »Kiterjesztetted (oh Úr) az egeket mint egy kárpítot.« (Zsolt. CIV, 2.) Sőt Ezsaiás XL, 22-ben ezen kifejezést a fenti sátorral együtt, a hol Isten lakhelye van, meglelhetjük: »(Isten) az egeket kiterjesztette mint egy vékony kárpítot és kiszélesítette azokat mint egy lakásra való sátozt.«

Hasonló leírást olvasunk »Az utolsó magyar« X. részében: »Övék (a magyaroké) volt mind: a víz, a tér, Hová a menny kék sátra ér.« Továbbá a »Szép ősz« cz. töredékben: »És fölötünk a menny-sátor Gyolcs felhőket szárogat.« (H. J. I. 512.)

Isten hallgatja az embereket és nézi mit művelnek a földön (u. o. 79. v.):

»*Igy a kerek földet szeme átvizsgálván,*
Megnyugodott végre Etelének álmán.«

A Zsolt. is XI, 4. [2.] így írja le Istent az égben: »Az Istennek ott fenn vagyon szent széki, melyből széjjel szemei mindent néznek élesen, földi népet is megnézel és szemlél.« Szenczi M. zolt.

»Az Úristen magas mennyekből alátekint szemeivel . . . szeme alá fordul e széles földre.« Zsolt. XXXIII, 7.

A következő esemény pedig (u. o. 79, 82. v.) Jób könyvének a bevezetéséhez hasonlít. Itt az öreg Isten az égben van és egyedül Etelére veti a szemét; a bibliában Isten szintén az égben

trónol és a földi halandók közül egyedül Jóbra gondol. (I, 8; II, 3.) Még a két halandónak az elnevezése is azonos. Az öreg Isten Eteléről azt mondja: »*az én szolgálóm Etele*«. Az Úr pedig: »*az én szolgálómot Jóbot*« (u. o.) szólítja.

Istennel a biblia szembe állítja a *Sátánt*, Arany pedig az *Ármányt*. Mind a kettő a gonoszság képviselője. Mind a kettő meg akarja »Isten szolgálóját« rontani. Ez Etelét (VIII, 46. v.), amaz Jóbot (II, 7.). De nem sikerül sem az egyiknek, sem a másiknak. Legalább egyelőre nem. Mert mikor Ármány kísértetbe viszi Etelét, ez pillanatnyira ingadozik ugyan, de azután mégsem hagyja magát: »De legott... támadja Isten gonosz ellenségét.« (VIII. 50. v.)

A bibliában Isten megdicséri Jóbot, a ki a kísértésnek ellentállt: »nincsen hozzá hasonlatos e földön tökéletes férfiú és igaz istenfelő és a gonosznak gyűlölője, mert még az ő tökéletes voltát megtartotta, jóllehet (*Sátán*) ingerlél engemet ő reá.« (II, 3.)

Aranynál is megdicséri Isten Etelét, mert a kísértésnek ellentállt: »lám győztes akarattal győzi magát s harczol riadó haraggal; Diadalt *Ármányon* ma is üle szépen.«

Etelét Isten egyetlen egy dologban kísérti meg, hogy t. i. úrrá tud-e lenni véglegesen, *tud-e állandóan győzedelmeskedni Isten ellenségén, Ármányon* (a ki testvére ellen ingerli), ha igen, akkor jutalmul a világ fölötti uralmat kapja (82—83). — Jóbot is egyetlen egy dologban kísérti meg Isten, abban, hogy a *Sátánnak ellent tud-e állni, avagy megejteti magát általa és Istentől elpártol?*

Etele is ellentáll, Jób is. De az a különbség, hogy Arany hőse, kinek tragikus sorsra kell jutnia, csak ideig-óráig, végül azonban Ármány mégis diadalmaskodik felette és ezzel sorsa meg is van pecsételve; a biblia hőse azonban, a ki a Theodicea elvét akarja bemutatni: a jó diadalát a rossz felett, Isten igazságát, az erény győzelmét, jutalmát: állhatatos marad és övé a végső győzelem is, hogy így elvehesse erényessége miatt Istentől a megérdemelt jutalmat. — Jób könyvében is, Buda Halálában is a végső kifejlésnél újra megjelenik Isten, hogy végső számadást tartva, kimondja az ítéletet. Jóbot, a ki a kísértésnek ellent tudott állni, megjutalmazza, a mit elvett tőle, visszaadja, úgy hogy Jób boldog lesz, jövője biztosítva van. (XLII, 12—16.) Etelét azonban, a ki a kísértésnek nem tudott ellentállni, hadúra Isten megbünteti, mind a hatalmat, a mit adott neki, elveszi tőle, úgy hogy Etelének el kell vesznie: »népe jövendői számlálva Etelnek«. (XII, 74.)

Etele látomása után úgy tesz, mint Fáráo és Nebukádneczár: Fáráo nyugtalanító álma után bölcseket hivat, de mind tudatlan, egyedül József bírja az álmot megfejteni. Nebukádneczár elrettentő álma után szintén tudókat hivat, de mind tudatlan, egyedül Dániel bírja álmát és megfejtését eltalálni. Etele is álmofejtőket hivat (IX. é. 5. v.) — Mint Fáráo és Nebukádneczár, ő is terjedelmesen elbeszéli álmát. Varázslói mind hall-

gatnak, egyedül az ősz Torda tudja az álom jelentését eltalálni. Még Tordának homályos beszédje és az évszámokra alapított jóslata is Dániel hatását tükrözi; Torda így beszél: »Ugy van! *idők óta, idők elejétől . . .*, jóslat szálldos: . . . Száma szerint mondván: *háromszor a héttől . . .*« Dániel pedig imigy: »*Ideig, időkig* és az *időnek feléig . . .* mindezek elvégeztetnek léssen ezerkésztáz és kilenczven nap.« (Dán. XII, 7. 11.)

Torda az Isten kardjának megjelenéséről beszél és így folytatja: »*Ime a hármashét ez idén betelve! . . . Hétszáz vala, hét tíz és hét azon esztendő . . .* Örvendj! . . . hős fia Bendeguznak.« (IX. é. 17. 20. v.) — Dániel pedig így végzi jóslatát; »Boldog a ki várja és éri az ezer háromszáz és harminczöt napot.« (U. o. 12.) Majd Dán. IX, 24. 25-ben ezt olvassuk: »*Hetven hetek* végeztettek a te néped felől . . . *hét hetek és hetvenkét hetek vagynak.*«

Torda szerencsét jósol Etelnek. Az Isten-kardot, a mivel a világ fölötti uralom jár, csakugyan meg is hozzák neki. Buda tragikus végét pedig Isten »*sok csodajelével* mutatja előre«. (XI. é. 72—74. v.):

»Kell szörnyű esetnek történni, mivelhogy
Nappal a nap fénye, éjjel a hold elfogy.«

A CXXI. Zsolt. 6. v. jut itt eszünkbe: »*Nappal a nap* meg nem süt tégedet, sem a *hold éjjel.*« — De ennél még élénkebb a hasonlóság Ezsaiás leírásához: »Nem léssen többé néked a *nap nappali világosságod*, és a *holdnak fénye* nem világosít meg téged.« Majd utóbb ezt olvassuk: »A te holdod nem *fogyatkozik el.*« (LX, 19. 20.) De nemcsak a leírás, hanem maga az esemény is a bibliára vall. Fárától is csudák és jelek által figyelmezteti az Isten a készülődő dolgokra: »És mondá az Úr: Megsokasítom az én *jeleimet és csudáimat* Egyiptomnak földén.« (M. II. k. VII, 13.) Ugyancsak Fáró országában is, mint a hunokéban nagy setétség támad. (U. o. X, 22.) De még más csodajel is történik: »*Forrás vize vértől iszony és utálat.*«

Ugyanezen csoda-jelt mutatta Isten Fárónak is: »Mózes . . . megsújtá Fáró előtt . . . a folyóvizet és *változának mind a vizek a folyóvizben vérré . . .* És az Egyiptombeliek *irtódzanak* a folyóvizek italától.« (U. o. VII, 20. 18.) Hadur azért küldte e csudákat, »*hogy Etelét intse*«, de mindjárt hozzá teszi a költő, hogy hasztalan az intés »nem érti a föld gyenge halandója«.

Az egyiptomi királyt is e csudákkal akarta Isten meginteni, »*de elfordula Fáró . . . és semmit sem gondola ezzel is.*« (U. o. 23. v.)

Buda a hun főkkel arra határozza el magát, hogy megerősített várost épít, hogy Etelével könnyebben daczolhasson. A hunok tanácsa így szól:

»*Nossza rakjunk várost, kőre követ szintén*
Valamint sok más nép teszi *Naplementén.*«

A szót tett követi: kész az épület: »*Tornyot is az égre, négy szögein tolnak.*« (U. o. 99. v.)

E leírás élénken emlékeztet a bábeli toronyépítők eljárására, a kik »*napkelet felől kiindultak volna*« és így szóltak egymáshoz: »*jertek építsünk magunknak várost és tornyot, melynek magassága az eget érje.*« (M. I. k. XI, 2. 4.)

De Etele haddal indul testvéreinek városa ellen (XII. é. 58—60. v.). — Az a jelenet, midőn Etele seregével Buda városa elé ér és követe által felszólíttatja Budát a megadásra: hasonlít a bibliához, a midőn Sankherib, assziriabeli király Rábsáke követe által Ezekiaást, Juda királyát Jeruzsálem falain keresztül megadásra hívja fel. (Kir. II. k. XVIII, 17—31.)

Etele követéről ezt mondja a költő: »*S nagy hangon alulról beszéle a küldött.*« — A biblia pedig így ír Sankherib követéről: »*És felállá Rábsáke és kiálta felszóval.*« (U. o. 28. v.) — A hunok azt kiáltják legelőször: »*Buda király hol van? Álljon maga szónak.*« — A biblia pedig imigy folytatja: »*kihivaták pedig a királyt.*« (18. v.) — A hun követ így szól küldőjéről: »*Etele küld engem, úra minden hunnak*; az assziriabeli hasonlóan: »*Ezt mondja a nagy király, az assziri király.*« (19. v.)

A hun követ Buda várát ócsárolja és semmibe se veszi; Rábsáke pedig Jeruzsálemét.

A hun követ így fenyegetőzik: »*Valaki él ott benn, úgy tartsa nem élne, Fiúval az apját vetteti kardébre.*« Mózes is így tett. Midőn a nép az aranyborjú készítésére vetemedett, kiadta a parancsot: »*Kössön mindenitek fegyvert... és kiki mind ölje meg az ő atyafiait, barátját és rokonságát.*« (M. II. k. XXXII, 27.)

A fenyegetés után a hun követ Etele nevében kegyelmet ígér, ha Buda városa megadja magát: »*fogad Etele utólszor még atyafi kedvében.*« Ugyanezt igéri az ócsárlás és fenyegetés után az assziriabeli követ. »*Ezt mondja az assziriabeli király: Vegyétek kegyelmességemet.*« (Kir. II. k. XVIII, 31.)

Etele Budát megöli. (U. o. 72. 73. v.) A mód, a hogy ez történik Jorám Izráel királyának Jehu által okozott halálára emlékeztet: Buda megfutamodik, hátát fedetlenül hagyja, erre Etele »*Váll-közön a kardját belemártá mellig.*« Buda ekkor arcra esik és meghal. A Kir. II. k. IX, 23. 24-ben Jorám haláláról ezt olvassuk: »*Jorám... futni kezdé... Jehu pedig meghuzván az ívét, Jorámot hátra lövé a hát lapoczkák közt, és általmene a nyíl a szívében.*« Jorám ekkor ledült és meghalt.

De nemcsak a két király egymáshoz való viszonya emlékeztet egyben-másban a bibliára, hanem még inkább a két királynéé.

Idikó és Gyöngyvér kicsinyeskedő, féltékenykedő, irigykedő magatartása **Rákhelt és Leát** juttatja eszünkbe. A két rokon kezdettől fogva ellenségesen áll egymással szemben. Szinleg jó

rokonságot tartanak ugyan, de mihelyt a legcsekélyebb érdekellentét vetődik fel közöttük, szívük igazi érzelme, mint szeg a zsákból, kiüti magát. Végül hevesen összevesznek. — Riedl azt mondja, hogy a két királyné ellenséges szembeállítására, bár más indokok mellett, más helyzetben történik, valószínűen a Nibelung-ének, Krimhild és Brunhild összezörrenése adta az első ösztönt a költőnek. Gyöngyösi is így vélekedik. Azt hiszem, hogy csak külsőségben van a két jelenet közt némi hasonlóság, de lényegében, a mint azt Riedl is jól érzi, alig. A Nibelung-ében Brunhild ráfogja Krimhild férjére, Siegfriedre, hogy az ő férjének Gunthernek hübérese, jobbágya, a mire Krimhild úgy vág vissza, hogy kikiáltja nyilvánosan Brunhild szegényét, hogy ő nem királyné, hanem csak ágyasa Gunthernek.

Buda Halálában egészen más történik. Gyöngyvérnek van egy könnyen sebheto érzékeny oldala: magtalansága; Ildikó pedig boldog anya. Ezt irigyli Gyöngyvér Ildikótól. Ez élénken emlékeztet a biblia fentnevezett két női alakjára: Rákhelre és Leára. Amaz magtalan, ez pedig boldog, megelégedett anya. »És mikor látná Rákhel, hogy ő nem szülne magzatokat Jákobnak, irigykedni kezdte Rákhel az ő néjére.« (M. I. k. XXX, 1.)

Ha összezörren Gyöngyvér Ildikóval, az igazi ok nem az a mit mond, hanem mindig irigysége a boldogabb vetéltársnőre és fájdalma magtalansága miatt.

Midőn Ildikó sólyma megöli Gyöngyvérért, ez keservesen kifakad ánya ellen:

»Ilda, kaján Hilda, kegyetlen Krimhilda
Solyomat a solymod ime legyilkolta.«

De valójában nem is ez fáj neki, hanem az, a mit csak önkénytelenül árul el: »*Mert se fiam nem volt, se szeretett lányom, Ez az egy madár volt, e sincs a világon.*« (VIII, 61. 63.) Ez szívének fájó, sajtó sebe. Mikor Aladárt, Ildikó fiát dicséri — a kit különben igen szeret — még akkor is kiérezhető szavaiból az irigység. Buda jól ismeri nejének e gyengéjét, azért mondja: »Reszketsz, tudom azt is, gyermek Aladárért, *Volna fiunk olyan*, te nem adnád árért . . . nem az egész világért. De hiába esdünk ilyen boldogságot.« (VII, 44.) — Rákhel is ilyen boldogságot esd és midőn látja, hogy Leának vannak gyermekei, neki pedig nincsenek, így szól férjéhez: »Adj nekem magzatot, mert ha nem adandasz, meghalok.« (U. o.)

Gyöngyvér szenvedélye akkor tör ki leghevesebben, midőn Aladár, kinek anyja az Isten-kardot felkötötte, elbotlik és megverzi magát. A gyermek miatt erősen összeszólalkoznak. A bibliában Leának fia Ruben, a mezőről hoz Dudáimokat. Ezt szeretné Rákhel. A mire Lea csipősen azt mondja neki: »Avagy kicsiny dolognak tetszik-e te néked, hogy elvetted én tőlem az én férjemet, hanem annak felette az én fiamtól hozott Dudáimo-

kat is el akarod venni?» (U. o. 15. v.) Nem a Dudáim az igazi ok, hanem a férj szerelme, illetőleg a gyermek utáni csillapíthatatlan vágy. Ildikó Gyöngyvért súlyosan megsérti e szavakkal: »Ne taníts gyermekkel te bánni, te meddő! Mert neked is volna, jóféle ha volnál: Nincs rútább előttem *magtalan asszony nál.*« (IX, 63.)

Ez teljesen a bibliai felfogást tükrözi. A bibliai nők a meddőséget szégyennek, gyalázatnak tekintik. Leáról azt mondja az írás: »Minekutánna látta volna az Úr, hogy Lea utálatos volna, megnyitá annak méhét.« (M. I. k. XXIX, 31.) — Midőn Rákhel később anyai örömeinek lesz részese, így szól: »Elvette az Isten az én gyalázatomat.« (XXX, 23.) Hoseás ilyen átkot szór Izráelre: »Adj (oh Isten) gyermekvesztő méhet nekik és tej nélkül való kebleket.« (IX, 14.) Mózes pedig Izráelre ilyen áldást mond: »Áldottabb leszesz minden nemzetségnél: nem léssen te között magtalan férfiu és magtalan asszonyi állat.« (M. V. k. VII, 14.)

Gyöngyvér Ildikó szavai által földig van alázva, vérig van sértve, zokog, »betakará képét«, mint a kit nagy szégyen ért, azonban a meddőség vádját mégis visszautasítja:

»Meddő nem vayyok én! te se gúnyolj annak!
Szolgálóimat is engedtem uramnak.«

Ez a felelet feltűnő, szinte érthetetlen volna, ha nem vennők kézhez a bibliát. A bibliában a meddő asszony úgy hátrított el magáról a meddőség szégyenét, hogy szolgálóját átengedte az urának, részint, hogy ez által maga is megtermékenyüljön, főképp pedig azért, hogy azt a gyermeket, a kit az szült, magáénak vallhatta s akkor nem tekintették többé meddőnek.

Rákhel is így tett. »*Imhol az én szolgálóleányom* Bilha — így szól Rákhel Jákobhoz — *menj be hozzá, hogy szüljön*, kit én feltartsak az én térdeimen és én is ő általa megépüljek.«

Midőn a szolgáló gyermeket szül, akkor így szól Rákhel: »Megítélte az én ügyemet az Isten és meghallgatta az én könyörgésemnek beszédét és adott énnekem fiat.« És midőn a szolgáló még egy gyermeket szül, akkor meg így szól Rákhel: »Nagy tusakodással tusakodtam az én nénémmel (Leával), de meggyőztem őtet.« (M. I. k. XXX, 3, 6, 8.) — Gyöngyvér is nagy tusakodással tusakodott ányáival, hanem nem győzte meg őt. A győztes fél Ildikó maradt.

IX. FEJEZET.

C s a b a K i r á l y f i.

A harmadik tervvázlatban megmaradt Csaba-trilógia második része Buda Halála egyenes folytatásának volt tervezve. Etele a bizanti császár ellen indít hadjáratot, mivel ígért adóját nem küldte meg.

»Mutatá császárnak keze nyomtatóját
S' megizené neki, *hogy ez a kis újja*
Rettenetes lesz majd annak egész súlya.«

Juda királya Rehábeám is a kis újj képevel fejezi ki hatalmát, midőn a terhein könnyíteni vágyó népnek így válaszol: »Az én kisebbik újjom temérdekebb az én atyámnak egész derekánál. Az én atyám, ha reátok nehéz igát vetett, én nehezebbé teszem a ti igátokat.« (Kir. I. k. XII, 11).

A harczból haza térő Etele elé ősz aggot hoztak, »ki magát mondotta *isten emberének*«. A bibliában is ez a próféták állandó neve: »Az *Istennek embere* jöve Judából Bethelbe.« (Kir. I. k. XIII, 1.)

Mint a bibliában Istennek embere, úgy ez is ékesen beszél és jóslatot tud mondani a jövőendő időkről.

A jós azt mondja magáról, hogy ő »*bálvány* papja«, azé az istené, »kit látsz *faragott míven*«. Mintha e kifejezés a bibliára emlékeztetne, a hol ép az van megtiltva, a mivel az agg dicsekszik: »Ne csináljatok magatoknak *bálványokat és faragott képet*. Mert én vagyok a ti Uratok Istentek.« (M. III. k. XXVI, 1.) »Szégyenüljenek meg a *faragott képeknek minden szolgálói*, kik dicsekednek a *bálványokkal*.« (Zsolt. XCVIII, 7.) Az agg jósa inti Etele, hogy őt ne merje bántani »nehogy az *istenség megboszulja vérem*«. A biblia visszhangja ez, a hol az ősi embert ugyanazon fenyegetéssel akarja Isten a gyilkosságtól visszatartani, mint az agg Etele és Isten ugyancsak így szól: »Bizonyára pedig a *ti véretekért bosszút állok*«. (M. I. k. IX, 5.) Hasonlót olvasunk M. V. k. XXXII, 43-ban »Az ő *szolgáinak véreket megtorolja* (Isten) és *bosszút áll* az ő ellenségein.« Etele, a kinek

már megvan az Isten kardja, így szól a jóshoz: »Hanem itt tégy próbát jósi tudományból, Mert jóslatom immár vagyon *Istenség szájából*.« A bibliában is a próféta Isten szájából veszi jóslatát: »Az Isten embere az, ki engedetlen volt *az Úr szájának*.« (Kir. I. k. XIII, 26.) Ezsaiás így végzi egyik beszédét: »mert *az Ur szája mondotta*.« (LVIII, 14.)

A jós hosszas vonakodás után végre Etelenek jóslatot mond. A jósláshoz ilyen előkészületeket tesz: »*ősz fűrtét köntöse szárnyával Befedé* s könyörgést mormola hangjával.« Ezt a vonást is a prófétáktól leste el Arany. Illés is így tesz, midőn megszallja Isten szelleme, a mint azt a Kir. I. k. XIX, 13-ban olvassuk: »*Illyés befedé az ő orcáját palástjával* és kiindulván áll a barlangnak ajtajára s ime, szózat lőn ő hozzá.«

Az öreg jós azt jövendöli, hogy Etele birodalma összedől, de fia, kit még nem ismer, bár életben vagyon, azt újra felépíti. Erre Etele ingerülten így szól: »*Hazudsz, hazug Isten szája*«, és a jóst hazug jóslataért tűzhalálra ítéli. A király végül gúnyosan így szól a jóshoz: »Hogy véd meg a máglyán istened, ám lássa!« E jelenet Dániel könyvére emlékeztet, a hol Nebukád-neccár, babiloni király Dániel három társát tűzhalálra ítéli, mert nem az ő istenét imádják és gúnyosan mondja nekik: »*És kicsoda az Isten, ki titeket kivegyen az én kezeimből?*« De a három férfiú nem nyugtalankodik a király haragja miatt, mert »*Istenünk hatalmas kiszabadítani minket az égő tüzes kemenczéből*.« (Dan. III, 15, 17.) Az öreg jós sem fél Etele haragjától. Arczán »*az indulat nem jelölé harczát*.« Miként a három férfiú beszéde, úgy az ő jóslata is beteljesedik.

Követség jön ugyanis Etelevárról:

»Jelenteni, hogy lett *Isten ajándéka*
Fiu gyermek, a kit szült asszonya, Réka.«

Itt nyilván a Zsoltár lebeg a költő szeme előtt: »*Aki nek gyermeki vagynak, Szép ajándékkal láttatik, Mely az Istentől adatik*.« Szenczi M. zsolt. CXXVII, 3.

A követség szónoka így kezdi beszédét:

»Öröm és dicsőség Etele királynak!
Fénye le ne szálljon soha is napjának.«

Ez is a biblia képe: »*A te napod nem megyen többé alá*.« (Ezs. LX, 20.) »*A kik pedig őtet (Isten) szeretik, legyenek olyanok mint a nap, mikor feltámad az ő erejében*.« (Bir. V, 31.)

A szónok így folytatja:

»Virágzik Etelevár ragyogó örömtől
Áhítja királyát látni szembe-szemtől.«

Csupán a rím kedvéért fordította meg a költő a bibliának eme rendes szólásmódját: »*Szemtől szembe* szólok ő vele.« (M. IV. k. XII, 8.) »*Szemtől-szembe* törvénykezem veletek.« (Ezek. XX, 35.)

A jóslat első részének teljesülése meghökkeníti Etelét. Mire besötétedik »S a mennyégnek örök csillagi felgyúltak«: elkülde a jósert.

E mondat két bibliai hely összetételéből ered: »Az ég mennyezeti az Úrnak ereit hirdetik . . . miként a csillagok örökkön és örökké.« (Szenczi M. zsolt. XIX, 1. és Dan. XII, 3.)

Etele meg akarja tudni, hogy a jóslat igazán az égből ered-e? De a jós nem elégíti ki kíváncsiságát, csak annyit válaszol neki:

»Mert jósol az Isten, kik hozzá folyamznak:
De nem enged földi kényszer hatalomnak.«

Itt ismét a Zsoltár hangja csendül föl a maga eredeti kifejezőmódjában: »A kik benne (Istenben) biznak és hozzá folyamznak, nem felejtí el.« (Szenczi M. zsolt. XXXIII, 9.)

Etele a lángra ítelt jóst erre szabadon bocsátja, maga pedig másnap haza indul Etelvárra, hogy újszülött fiát nagy ünnepségek közt a Csaba névvel felruházza. A névadás áldozással van egybekapcsolva. Mint Buda Halálában, itt is megfigyelhetjük, hogy ősmagyar vagy hun áldozati szertartás hijával Arany a bibliához folyamodik segítségért. Két lovat áldoznak: az egyiket a jónak, *Istennek*, a másikat a rossznak, *Ármánynak*.

Lehet, hogy Arany Zoroaszter vallásának Ormuzd és Ahrimán-jára, a jó és rossz személyesítőire gondolt. Maga az áldozás azonban a bibliára emlékeztet. Mert a bibliában is találunk ilyenforma áldozatot: engesztelés napján ugyanis kettős áldozatot kellett bemutatni, két kecskebakt, az egyiket *Istennek*, a másikat *Azazelnek*, a ki amolyan Ármány-féle szellem, a gonosz sors személyesítője volt. (M. III. k. XVI. 8.) Lehet, hogy Arany a biblia egy másik helyére is gondolt: M. III. k. XVII, 7, a hol a jó és rossznak személyesítői szintén szembe vannak állítva egymással: »Azért az Ízrael fiai az ő áldozatjokat . . . hozzák az Úrnak . . . És ne áldozzák ezután az ő áldozatjokat az ördögnek.« Avagy M. V. k. XXXII, 17: »Áldoztak az ördögnek, nem az *Istennek*.« Keveháza 24. v.-ben is ilyen kettős áldozatot mutat be Torda a kettős istenségnek, Hadúr és Manó tiszteletére.

»Hol egy paripa, mint a téj?
Másik fekete, mint az éj?
Kövér, hibátlan harczy ló?«

A biblia is nagy súlyt vet a hibátlan áldozatokra. Így olvassuk M. III. k. XXII, 19.: »Ha azt akarja, hogy kedves legyen (áldozatja) . . . hímet és épet áldozzék.« Továbbá M. IV. k. XXVIII, 9. »Szombat napon pedig áldozzál két bárányokat, esztendőseket, *makula nélkül* valókat.« Úgyszintén M. V. k. XV, 21.: »Hogyha valami *fogyatkozás* leend benne, tudniillik ha sánta vagy vak leend . . . azt a te Uradnak Istenednek ne áldozd meg.« — De Homéroszt is meg kell említenünk, a ki Meneláoszszal ezt mondatja: »Hozzatok két bárányt, *fehéret* és hímet a napnak, *feketét* és nöstényt a földnek«.

A két ló feláldozása után:

»Mikor a tűz már sebesen égett,
Vette fiát ölje *hajáldozat* végett,
Pelyhéből valamit a *lángba röpte.*«

Ez a Názáreus áldozatának egyik részletéből van kölcsönözve. Miután a Názáreus két bárányt és egy kost áldozatul bemutatott, »nyirje meg az ő Názáreusságának fejét a gyülekezet sátorának ajtajánál és vegye az ő Názáreusságának *haját és tegye azt a tűzre*, mely vagyon a hálaadásért való áldozat.« (M. IV. k. VI, 18.) Ám az áldozat füstje nem száll fel egyenesen ég felé az oltárról, hanem a földön csuszlik; ebből az öreg táltos, Torda, szerencsétlenséget sejt. Ez a vonás, még nem ilyen nyíltan, de csírájában már Buda Halálában is meg van: midőn ugyanis az oltáron »serczegve a zsarát füstöt vet«, Torda megdöbben, mert rossz jelnek tudja. (I. é. 37, 38.) Csaba Királyfi II. feldolgozásában (III. é.) szintén találkozunk ezen motívummal, midőn Torda Etele áldozatáról szól:

»Remegeve a hatalmas nézett az ég felé;
Nagy gazdag áldozattal Istent engesztelé,
De nem csapott fel a láng merészen, könnyedén,
Mint sárkány mászott a füst a föld felületén.«

A bibliában is esik szó az áldozati füstről, illetve lángról, mely az oltárról egyenesen az ég felé veszi útját, a nélkül azonban, hogy az alacsonyan mászó füst és annak jelentősége említve volna.

Így Bir. XIII, 20.: »Mikor felmenne a láng az oltárról az égbe: felméne az Úrnak angyala az oltárnak lángjában; Manoáh pedig és az ő felesége nézik vala és orcájukra borulván a földre esének.« Továbbá Ezs. XXXIV, 10.: »Éjjel és nappal el nem oltatik, mindörökké felmegyen az ő füstje.« Ábrahám áldozatának füstje is felszáll mint a »füstölgő kemencze« és ez annak a jele, hogy áldozatát Isten elfogadta és utódainak adja Kánaán földjét. (M. I. k. XV, 17, 18.)

Az áldozati füstnek azért kell felszállnia, hogy illatát Isten megérezhesse és legyen »jóillatú áldozatul az Úrnak«. (M. IV. k. XXVIII, 6.)

A trilógia ezen középső töredéke a II. énekkel végződik.

A második feldolgozásban ránk maradt trilógia harmadik része e második folytatásának volt tervezve. Ez Atilla tragikus sorsával foglalkozik.

Az I. ének Atilla gyászával kezdődik. Elhalt kedves feleségét, Rikát annyira bánja, hogy Ildikót teljesen elhanyagolja:

»Lám, mert hogy Etelének hív nője meghala
Öt évig Ildikóhoz *be nem megyen vala.*«

Ha a biblia a házastársak egyesüléséről szól, rendesen ezt a kifejezést használja. Így M. I. k. XXIX, 23, 28, 30. »Estve pedig vevé Lábán az ő leányát Leát és bevivé őtet Jákobhoz,

ki béméne, ő hozzá. Azután neki adá Lábán Rákhelt, az ő leányát feleségül. És *bemenvén* Jákob Rákhelhez is, inkább szereté Rákhelt, hogysém Leát.«

Atilla gyásza oly mély, hogy

»Öt évig a szerelmet nem ösmeré szíve,
Gyászolván Rika asszonyt, *kit Isten elveve.*«

Jób I, 21-nek szólása ez:

»Az Úr adta és az Úr vette el is.«

Majd így folytatja Arany:

»Szerette Rika asszonyt, önön szép s jó magát,
Szerette *méhgyümölcsét*, a szöghajú Csabát.«

A »Magány«-ban című költeményben is e szólással találkozunk: »Szakadna bár *méhed gyümölcse.*«

A biblia is a gyermeket a méh gyümölcsének nevezi: »Imé az Úrnak örökségei a fiak és az asszonyi állat *méhének gyümölcse*, jutalom.« (Zsolt. CXXVII. 3.)

»Illik-e, hogy megegyék az asszonyi állatok az ő *méheknek gyümölcsét.*« (Jer. Sir. II, 20.)

A költő így folytatja: »Daczára Ildikónak, az asszonyt kegyelé, Magasztalván fiáért *minden hölgyek fölé.*« Ez a kifejezés-mód Debora énekére emlékeztet: »Dicsértessék minden *asszonyi állatok felett* Jahel . . . minden sátorban lakozó *asszonyi állatok felett áldassék.*« (Bir. V, 24.)

Atillát szíve ifjabbik neje, Rika felé vonja s e miatt, mint már említettük, előbbi felesége, Ildikó, kiesik a király kegyéből. Ez a helyzet Jákobnak Lea és Rákhel közti viszonyára emlékeztet. Jákob is inkább szereti a másodiknak elvett, ifjabb nejét Rákhelt, mint az előbbit, Leát. Rákhelnek a sorsa ép oly tragikus, mint Rikáé: fiatalon hal el férjének mély gyászára. Jákob eltemeti szeretett nejét és kőszlopot állít neki emlékjelül. (M. I. k. XXXV, 20.)

Atilla is így cselekszik: kőszirttel jelöli meg Rika sírját. (Cs. K. a. I. é.)

De Jákob szeretete nemcsak magáé Rákhelé volt, hanem az anyához való hajlandóságát átvitte annak fiára is: József-re, kit az anya halála után csak még jobban szeretett az apa. Ez a vonás Atillában is kidomborodik. Atilla is szereti Rikát, nemcsak önön személye miatt, hanem még azon okból is, a miért Jákob Rákhelt: mert fiat szült neki, a ki királyi hatalmának örököse leend: t. i. Csabát. Az anya halála után még fokozódik szeretete fia iránt. A biblia így szól Jákobnak ezen szeretetéről: »Az Izráel pedig *minden fiainál inkább* szereti vala Józsefet.« (M. I. k. XXXVII, 2.) Atilláról pedig így szól a költő:

»Szíve Csaba felé vonta,
Minden fiai közt, születése olta.«

(Cs. K. a. I. é.)

Még az a vonás is közös Csabánál és Józsefnél, hogy jövődő sorsukról oly módon esik szó, hogy nekik fiatalabbaknak egykor az idősebb testvér szolgálni fog. Józsefnek azt mondják bátyái:

»Avagy királyunk lésszes-e minekünk?
Vagy mi rajtunk uralkodni fogsz-e?«

(M. I. k. XXXVII, 8.)

Ildikónak pedig az okoz legnagyobb szívtfödrelmet, hogy az ő fiának Aladárnak »majdan Csabát kell, öcscsét szolgálnia«.

A mellözött Ildikó bosszúból megöli Atillát. Mikolta mikor e szörnyű tettről értesül, vad sikoltásba tör ki: »Meghallá a kerek föld s az ég, a nagy örök.« (II. é.) Mózes hattyúdalára emlékeztet e kifejezés: »*Hallgassátok egek és szölok: és a föld hallgassa az én számnak ékes beszédit.*« (M. V. k. XXXII, 1.)

Mikolta önkényt halálra szánja magát, hogy meggyilkolt férjét kövesse. A hun fők pedig gyászolják nagy királyukat és bosszúra gondolnak. Torda azonban mérsékli őket azzal, hogy elmondja nekik a birodalom vesztéről és Csaba királyfi nagyságáról való jóslatot. (III. é.) »Isten akkor *súlyos ígét* ada«, mondja a böles Torda. A próféták is így szokták nevezni a vészes jóslatokat. Ezsaiás »Egyptom felöl való *terhes profécziá*«-t mond, Babilonia ellen pedig »*terhes jövendőmondás*«-t. (XIX, 1, XIII, 1.); Zakariás Kadrak földé ellen intézi az »*Úr fenyegető beszédének súlyosságá*«-t. (IX, 1.) Atilláról így beszél tovább az öreg Torda: »Háromszor még, azontúl, hogy e jóslat kele, Érezte *Isten újját* megdöbbsent kebele.« A biblia is így fejezi ki Isten hatalmát. És mondának a búbajosok Fáraónak »*Az Isten újja ez*«. (M. II. k. VIII, 19. Káldi szerint.) A bizonyság tábláit »*Isten újja*« írta. (XXXI, 18.)

Végül az ősz pap keserves sírásra fakad, könnye sűrű folyik »*Aláperegve tisztos szakállán*, mint a gyöngy«. A Zsolt. jut itt eszünkbe, a hol a drága kenetröl van szó, »*mely a szakállán meggyen* alá, az *Aron pap szakállán*«. (CXXXIII, 2.) Erre Zoárd, a seregek főkapitánya kezd szólni. Azt mondja, hogy Atilla halála mögött nagy összeesküvésnek kell lappangnia, azért nem is volna méltó bosszú-tora Atillának, ha néhány szolgát leölnének. Ez nem oly visszatorlás, mely Atilla szellemét »*égi sátorában* kiengesztelje«. Ez a kifejezés a zsoltáráköltőre vall, a ki Istenről azt mondja: »Bevonta az ő sátorát setétséggel, az ő sátorát körülvette sűrű felhőkkel.« (XVIII, 12.)

Zoárd azt tanácsolja, hogy minden öldökléstől, viszálkodástól tartózkodva, Csabát azonnal királylyá kell tenni és hogy a nép meg ne rettenjen, az összeesküvők pedig zavarba jöjjenek: Atilláról természetes halált kell költeni.

A IV. ének leírja, mint fekszik Atilla a terítón. A hunok mind gyászolnak, »Búsán szédelegnek, *mint pásztor nélküli nyáj.*« A bibliának kedvelt képe ez. Mózes azt mondja Izráelről: »Ne

legyen az Úr gyülekezete olyan, *mint a juhok, melyeknek nincsen pásztorok.*» (M. IV. k. XXVII, 17.)

Mikeás is így festi a népet: »Látám, hogy az egész Izráél elszéledett vala a hegyeken, *mint a juhok, melyeknek nincsen pásztorok.*» (Kir. I. k. XXII, 17.)

A hun fők azon ürügy alatt, hogy a hős Atilla dicső elődeihez sebhely nélkül nem költözhetik el, a nép szemeláltára a tetemen sok sebet ejtenek s így eltakarják a gyilkosság jelét. Zoárd legerősebben gyászolja: »Karddal megvérzi arczát, elmetszi fürtjeit.« Ez volt a pogány népek gyászszertartása a biblia idejében. Jeremiás Moáb gyását így festi: »Minden fő megkopaszult, minden kézen metélések vagynak.« (XLVIII, 37.); azért tiltja ezt meg Mózes oly szigorúan a papoknak, mert a pogány szokásról le akarja őket szoktatni. Ugyanis M. III. k. XXI, 1, 5 a gyászszertartásokat tanítja és ezek közt olvassuk: »Meg ne fertőződjék a pap az ő polgári halottaival. Ne borotválják meg fejüket . . . se testöken metéléseket ne tegyenek.« (Káldi.)

X. FEJEZET.

Kisebb Költemények.

1. Ráchel.

Ráchel és Ráchel Siralma Aranynak azon költeményei közé tartozik, a melyeknek tárgya látszólag a bibliából van véve. De csak látszólag. Mert nem annyira a tárgy, hanem inkább a lepel, a mely a tárgy eltakarására szolgál, van a bibliából merítve. Mert Aranynak a Ráchellel nem az a célja, hogy bibliai anyagot költőileg feldolgozzon, hanem hogy az eltiport haza keservét elzengje, a haza gyermekeinek fájdalmát költői kifejezésre juttassa, azt enyhítse, a csüggedőnek egy bátorító szót szóljon, a zsarnoknak pedig odadörögje, hogy az eltiport szabadság felátamad, diadalmaskodik, túléli az elnyomót. Ennek a kimondhatása is könnyít a költő és az ő énekére hallgatók fájdalmán, »Könnyhullatásban szívfájdalma könnyül, Bánatja szózatot panaszban enyhül«.

De ezt úgy kellett elmondania, hogy a költeménynek a cenzor ónjától, magának a költőnek pedig az osztrák zsarnokságtól bántódása ne legyen.

E költemény ugyanis azon időből való, a mikor az ország szomorú közállapotaiból kifolyólag, nehéz nyomás ereszkedett az irodalomra, a midőn — mint Arany maga mondja — »a gondolatot már szülemlése percében meg kelle nyesni, megfosztani legnemesb tenyészmagvától, mielőtt szóvá mert volna alakulni«. A mit Arany e kor költészetének jellemzéséről mond, az az ő Rácheljére is teljesen ráillik.

Azt mondja, hogy az ötvenes-hatvanas évek nyomasztólag hatottak ugyan az irodalomra, de a hatás mégsem volt enyészetes. Mert »a tiltott fa gyümölcsén kívül« — így nevezi Arany M. I. k. II, 16. v.-nek a szavával a hazafias költészetet — sok virág és gyümölcs kínálkozott még a leszakasztásra; s miután a szellemet a legügyesebb kalodarendszer sem képes dugházban tartani, volt alkalom egyet-mást, habár leplezetten, kimondani; sőt e lepel

némileg szebbé tette a gondolatot, s a... hang, a billentyűkre alkalmazott hangfogó által, ha vesztett is erőben, bájban még nyert. Elég volna csak néhány költeményre hivatkoznom, mely mint titkos fájdalom sajgott keresztül az ország egyik szélétől a másikig; noha a hatás eszközei nem valának a költészet határain kívülről szedve. A »babyloni vizek« elégiája volt ez: »mi sem lehetne jogosabb a költészetben«. (Ö. M. V. k. 484. l.)

Ráchel is a »babyloni vizek« elégiájának válfajához tartozik, a mint Arany nagyon szépen és találóan nevezi, ama rejtett honfibanattal és könyekkel átítatott költeményeket, a melyek a CXXXVII. Zsoltárhoz hasonlóan »Sion vigasságos« dalait »Babylon gonosz lányának« nem éneklik, hanem vesztett hazát siratnak, a rabság keservei fölött zokognak, a zsarnoki hatalmat átkozzák. Ráchel is leplezetten mond ki egyet-mást. A lepel a biblia. És az is bizonyos, hogy e lepel még szebbé tette Arany gondolatát és e hangfogó által, a melyet Arany mesteri kézzel tud a billentyűkre alkalmazni, Ráchel még bájban nyert. Ha e bibliai leplet a költeményről leveszszük, minden esetre közelebb jutunk Arany megértéséhez.

Arany bibliai jeligét szűr e költeményének élére, a mit egyébként sohasem tesz. Lehet, hogy ez egyenesen a cenzura félrevezetésére történt, a mennyiben ezzel költeményének teljesen ártatlan színezetet adott. A jelige rámutat a költeményt tárgyaló eseményre. Herodes, a zsidók királya, mivelhogy hallotta, hogy a Bethlehembben imént született Jézusról azt hirdetik, hogy ő a zsidók királya, el akarja őt veszejteni. Azért szolgálai által irgalmatlanul leöleti a bethlehemi kisdedeket. Akkor teljesedék meg, a mit az Úr mondott volt Jeremiás próféta által, ki így szólott volt: »A kiáltás Rámában is meghallatott, tudniillik keserű sok sírás-rívás; Ráchel siratván fijait, nem akart vigasztalást bévenni, mivelhogy az ő fiai nem volnának.« Azonban Herodes nem ért czélt, a kit halálra keresett, elmenekült. Máté II, 1—10; 16—18.

A mi a bibliában csak rövidesen van érintve: Ráchelnek gyermekeiért való panasza, és a mi egészben el van hallgatva: a gyermekek leöletése és az anyának a holt kisdedek fölötti kétségbeesése, ezt teszi meg Arany költeményének gerinczévé.

Igen!

Mert Ráchel nem Ráchel, hanem a *haza*. A zsarnoki hatalom csapásai alatt elvérző, fiait sirató, gyászoló *haza*: ezt személyesíti Ráchel. Azért mondja Ráchel a fájdalomukban néma, mélyen sebzett gyermekeiről e honnak:

»Oh, hadd csókolom meg e vérző sebajkat,
Mely, égre kiált bár, iszonyuan hallgat,
Oh, hadd mossa könyvem!
Kiálts fel, te nyílt seb, boszúért az égre,
Hogy kegyetlen szerződ meglakoljon végre,
Lakoljon meg szörnyen!«

Minden sor, minden szó Magyarország akkori szomorú helyzetére illik, mely, mint tudjuk, Aranynak veséig véső fájdalommal hatott lelkére. Ezen szempont figyelembevételével érthetjük csak meg e másik versszakot:

»Ime a szép tavasz kiesett az évből,
Egy nemzedék holt ki az emberiségből,
Nyugszik temetőben:
Serdül Bethlehemnek, felnő számos ifja:
De egynek se léssen születése napja
E két esztendőben.«

Herodes ugyanis Bethlehem gyermekei közül leölette a két-esztendőseket és azoknál kisebbeket. De »e két esztendőben« mégis még egyebet is jelent. Arany ugyanis Ráchelt 1851-ben írta, a szomorú katasztrófa után *két évvel*. E két esztendőben a magyar Ráchelnek sok fiát ártatlanul börtönbe hurcolták, a bitófára húzták, agyonlövették.

Ezért mondatja Arany a bibliára való nyílt vonatkozással, de a hazai viszonyokra való rejtett célzással, az ő Rácheljével: »De egynek se léssen születése napja *E két esztendőben*.«

Ráchel a földig sujtott haza, a ki megölt fiait siratja, gyászolja. Azért kell Ráchelnek az esemény középpontjában állnia. És itt Arany rendkívül finom érzéket tanúsít úgy a bibliai esemény megválasztásában, valamint abban is, hogy éppen Ráchelt teszi meg egy szenvedő ország személyesítőjévé. Mert Ráchel a bibliában sem élő valóság, nem húsból és vérből való alak, hanem ott is egy szenvedő népnek, a babiloni fogság járma alatt sorvadó Izráelnek a személyesítője. A próféták szeretik ugyanis Izráelt nő által személyesítve szerepeltetni. Majd Juda leánya, majd Sion szüze, majd Áhola vagy Aholiba a neve. Jeremiás pedig Ráchel néven szólítja és vigasztalja a babiloni zsarnok hatalmában szenvedő Izráelt.

Nézzük csak meg Jeremiás szavait és mindjárt láthatjuk, hogy Ráchel nem valóságos élő személy, hanem a fogságba hurcolt Izráel perszonifikációja:

»Ezt mondja — így szól Jeremiás XXXI, 14—17 — az Úr: Szó hallatott a magas hegyen (*Rámában*) sírás és keserves jajgatás, Ráchel siratván az ő fivőit, *nem akarva megvigasztaltatni* az ő fivői felől; mert nincsenek. Ezt mondja az Úr: Tartsd meg szédát a sírástól és szemeidet a könnyhullatástól: mert a te eszelekedetnek jutalma léssen és az ellenségnek földéből visszajönek. És végezetre jó reménységed léssen, azt mondja az Úr; és a te fivőid visszajönek az ő tartományokba.«

Ez lebegett Aranynek szeme előtt, midőn Ráchelt, mint a személyesített hazát megszólaltatja és vele gyermekeinek meggyilkolását keserű panaszban elmondatja. Jeremiást majdnem szószerint idézi, szinte hívebben mint Máté:

»Midőn Rámába hallatott
Sírás, kiáltás, jajgatás,
Lőn keserű könyhullatás . . .
Azóta Ráchel búja fennvirraszt,
Kizárva minden részvétet, vigaszt.«

Jeremiás biztatása és vigasza is ott van Arany költeményének bevezető strófájában; csakhogy más lévén a magyarok helyzete, mint az akkori Izráélé, nem mondhatja az anyának, hogy fiai vissza fognak jönni; hanem az evangélium-ecsetelte viszonyokkal keverve azt mondja, hogy ha meggyilkoltad is, te vérszopó Herodes az én fiaimat, az, kit Juda királyaként halálra kerestél, túl fog élni. »Az Ige, az eszme«, t. i. a megváltás ígéje, a haza szabadságának, a rabságból való megváltásának eszméje.

Ráchelnek Aranynál két fia van, holott erről se Jeremiásban, se Mátében nincs szó. Pedig tudjuk, hogy Arany, ha történeti tárgyat dolgoz fel, a legtávolabb vonatkozásban levő hagyományokat is mily gondosan összegyűjtögeti és mily lelkiismeretesen használja fel. Gyakran a legnagyobb nehézségekkel is inkább megküzd, csakhogy egy-egy történeti vagy szájhagyománybeli adatot ne kelljen elvetnie vagy módosítania.

Vajjon miért ad ő Ráchelnek két fiut, a kiknek kettős voltáról pedig meglehetősen nyomatékkaal beszél. Így: »virrasztja Ráchel két szép kisedét.« »Dús fürtözetje beárnyékozza kettős fiait.« »Az ágyban ott szeliden nyugszik a két kis halott.« Majd Ráchel így szól: »Ne irigyeljétek a kettős bánatot.«

Nem hiszem, hogy itt Arany egy oldalpillantással az ősi Ráchelre, Jákob feleségére gondol, a kinek csakugyan két fia volt: József és Benjámin.

Ennek semmi czélja nem volna. Hisz Arany a Jeremiás és a Mátébéli Ráchelről szól, azonfelül pedig a haza sorsa lebeg szüntelenül szeme előtt. És épen ez adhat nekünk is útbaigazítást. Az Unio, Magyar- és Erdélyország egyesítése a szabadságharcz forrongásában született meg. Arany 1848-ban üdvriadallal köszöntötte a »ketté vált hazá« egyesítését. Ezen kapcsolatról az »Egyesülés« cz. költeményében úgy beszél, mint a bérczeken túli »igaz rokonság« megtalálásáról. »Öleljük meg egymást szívesen, meghittén, és szeressük egymást« — így biztatja Arany a rokont.

Majd egyenesen kimondja, hogy »ölelő testvérek« vagyunk. Sőt még a Ráchel alapgondolata, a két testvér együttes halálának borongó sejtelve is fölszáll Arany lelkében, még pedig egész határozott körvonalakban. Már 1848-ban, igazi költői ihlettséggel írja a megtalált rokonról:

»Oh, ki tudja, nincs-e bennünk
Rejtve már a mag —
Hogy a csak most egyesültek
Együtt haljanak,
Mint egymásra ismert ölelő testvérek,
Kikben hatni elkezd a lappangó méreg?«

Úgy gondolom, Magyar- és Erdélyország a két testvér, a kit Ráchel az ő »kettős fia« gyanánt sirat »kettős bánatával«.

Arany költeményének másik nem szereplő alakja: Herodes. Herodes, tudvalevő edomita, tehát idegen fajbéli volt. Apja nem volt uralkodó, a sors kegye emelte őt Palesztina királyi székébe. A zsidók királya volt, de mint Róma bérencze, egyúttal a zsidók elkeseredett ellensége, kinek vérengzése nem ismert határt. Saját alattvalóit üldözte, eltiporta, kivégeztette. Midőn a jeruzsálemi szentélyre a római sást tüzette, a vallásos érzelmeikben megbánott zsidók nyíltan fellázadtak ellene.

Ez volt a történeti Herodes, a kiról az evangelista azt a nem történeti tényt beszéli, hogy Bethlehem gyermekeit mind leölette, csak Jézus menekült meg. Ezt a Herodest szerepelteti Arany is költeményében. De úgy mint Ráchelről mondtuk, hogy nem Ráchel, hanem a haza személyesítője: úgy Herodes sem Herodes.

Arany itt nagyon szűkszavú, még a vigasztalás és biztatással is. Érthető, hogy Herodesről csak néhány szót szól, de az is elég, hogy Ráchelnek feléje szórt átkából kivehessük, hogy költőnknek aranymérlegre tett minden szava, mintha csak szándékosan úgy volna választva, hogy beleilleszthető legyen a bibliai viszonyok közé, de ráilljék az akkori hazai közállapotokra is:

»Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez :
De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Herodesz,
Hogy ő nincs elveszve!
Napjaid számítvák, megifjult az idő
És, kitől rettegsz, nem féli fegyvered ő,
Az Ige, az eszme!«

*

Végezetül még néhány példában a bibliának Ráchelre való külső hatását akarom felmutatni.

Ráchel »mint vészmadár elemcsatába, merült be *tenger bánatába*«.

Az *Elveszett Alkotmány* I. énekében Armida szintén »*tenger bánata közt*« elalél. E kifejezés Jer. Sir. II, 13-ból való: »Nagy mint a *tenger* a te *nyomorúságod* (Sionnak szüz leánya), ki gyógyít meg téged?«

»A *sír megnyitva éhes ajkait*« a holt csecsemőket martalékul kérte. A Zsoltár V, 10-ben a gonoszokról azt mondja, hogy »*torkuk megnyílt koporsó*«.

»A hamis tanu«-ban is ilyen kifejezést olvasunk: »Nyitva már az ajtó, készen a *sír szája*.« Továbbá T. E. I, 17-ben: »Egy emberre van kimérve . . . a *sírnak . . . szája*.«

Ráchel végül feleszmél fájdalmából, úgy hogy »*Elbírja* az emlékezet *keresztjét*.«

A »Domokos napra« cz. költeményben azt mondja Arany a haza szomorú állapotáról:

»Csillagi nem lesznek,
Fényes diszjelei...
Keresztje elég van,
De maga viseli.«

E közmondásszerű szólás Máté XVI, 24-ből származik:
»Ha ki akar én utánam jöni, tagadja meg magát és *vegye fel az ő keresztjét.*«

Mikor Ráchel már elzokogta bánatát, »Bethlehem leányit« szólítja meg. Úgy tesz, mint az Énekek Énekének hősnője, Sulamith, a ki »Jeruzsálemnek leányaihoz« intézi szavait. (II, 7; III, 5; VIII, 8.) Azt mondja nekik, hogy ne irigyeljék kettős bánatát, »ha nem volt oly büszke jogotok remélni, Mint Ráchelnek, im a bánat is felényi Részben jut ti néktek«. A gondolat, hogy a termékenység, különösen a fiakban való bővelkedés, jogot ad a nőnek a büszkeségre, holott a meddőség szégyenére válik: a biblia gondolata. (M. I. k. XXX, 1; M. V. k, VII, 14; Bir. XIII, 2; Sám. I. k. I, 5—8.)

Ráchel temetésre hívja társnőit: »Fektesük le halvány gyermekimet szépen — Kik alusznak immár az Úrnak kezében.« Ez a Zsoltár kifejezése XXXI, 6-ban: »A te kezébe ajánlom az én lelkemet, Uram.« Úgyszintén Lukács XXIII, 46: »Atyám, a te kezéidbe teszem le az én lelkemet. És mikor ezeket mondotta volna, meghala.«

Ráchel víziójában így szól:

»Megszületett, érzem, Judának királya,
Kicsiny Betlehemben!«

Ez czéltás Máté II, 1, 2-re: »Mikor pedig született volna Jézus Bethlehemben, Juda nemzetségének városában... mondának: »hol vagyon a Zsidóknak királya, a ki született?« Továbbá a 6. versre: »Te is Bethlehem... nem vagy legkisebb Juda fejedelemséginek városai közt.«

2. Szondi két apródja.

A »babyloni vizek« elégiájához tartozik úgy tartalmilag, valamint születési événél fogva »Szondi két apródja« is. 1856-ban írta Arany. Maradt azonban ezenkívül még egy töredékes Szondi is (H. J. I, 506. l.), melynek bevezető fohásza mélyebb bepillantást enged a költő lelkébe és a »babyloni vizek« elégikus hangulatába.

»Beborult a csillagos ég felettünk,
Uram Isten! védj a hazát helyettünk;
Vérünk áldozása,
Életünk fogyása,
Hogy ne essék hiába:
Oh, ne engedd, Uram Isten!
Jutni pogány igába.«

Ez a LXXIX. Zsolt. hangulatában van írva. Annak a Zsoltárnak, a melynek elejét, különösen az elnyomatás éveiben, sűrűn szokták emlegetni az egész országban:

»Öröködbe, Uram, pogányok jöttek.
Verd meg a pogány népet,
Vérét szolgálódnak,
Két ök kiontának,
Néki el ne engedjed.«

(Szenczi M. zsolt. LXXIX, 1., 5.)

Nyilván e Zsoltár zendült meg Arany lelkében, midőn ezen, vele rokonhangulatú fohászát megírta. Arany is a haza szomorú sorsára gondolt és ha törököt vagy pogányt ír, szíve rejtekében mást érez és mást gondol alatta... Az a zsolnári kifejezés pedig: »És fizess meg a mi *szomszédainknak*« (12. v.) épen jól illett ama idők hangulatához.

Szondi két apródjának a befejezésében is, a hol az apródok megátkozzák Alit, a leírt gondolat mögött ott van a ki nem mondott, mely nemcsak a pogányra, de a haza más ellenségeire is átkot szór. A multnak eseményei ugyanis rendszeren a jelennek vonatkozásai által nyerik a legélénkebb és legvilágosabb magyarázatot.

Arany a biblia szavával így fejezi be a költeményt:

»Apadjon el a szem, mely célba vevé,
Száradjon el a kar, mely őt lefejezte;
Irgalmad, oh Isten, ne legyen övé,
Ki miatt lön ily kora veszte.«

Ez Zachariás próféta átka, a melyet XI, 17-ben Izráel ellenségére szór: »Fegyver következik annak karjára és jobb szemére: az ő karja megszáradván megszárad és az ő jobb szeme teljességgel kiapad.«

A felelet, melyet Szondi Ali felszólítására ad, hogy adja meg magát: szintén a Zsoltárból való:

»Kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi,
Jézusa kezében kész a kegyelem,
Egyenest oda fog folyamodni.«

Vagy pedig a töredékes Szondinak a bibliához jobban simuló szavai szerint:

»Kegyelem az Istennél van,
Folyamodom elébe.«

A bibliában pedig ezt olvassuk: »Nagy kegyelmességed mi rajtunk bővítsed, légy mi gyámolónk!... a nagy Úristen népére szüntelen néz szemével, a kik benne bíznak és hozzá folyamznak, nem felejt el.« Szenczi M. zsolt. XXXIII, 11, 9.

Greguss Ágost szerint Szondi két apródja azt az eszmét fejezi ki, hogy a kik igazért harcolnak, mint Szondi, soha sem harcolnak hiába, mindig győznek. A küzdő egyén elveszhet, de az igazság, a melyért küzdött, diadalmasan kiemelkedik. A diadalmas

igazság itt a magyar hazafiság szemben a török hódítással, a keresztény felfogás erkölcsisége szemben a mohamedán érzéki-séggel.

Azt hiszem, hogy ezenkívül még más is van benne. A költemény vezérgondolata az, hogy a magyar dalnok az ő lantját semmi áron oda nem adja a győztes zsarnok dicsőítésére. Igerhetnek neki gazdagságot, kényelmet, fenyegethetik vesszővel, börtönnel: felelete mindig a nemzeti hős dicsőítése és a kaján ellenség megátkozása lesz.

Ez az eszme rokon a »Walesi bárdok« alapgondolatával, a hol ötszáz költő inkább halálba megy, mintsem a haza ellenségét dicsőítse. Arany a Walesi bárdokat is 1856-ban írta, a legmélyebb lehangoltság évében, a mely, mint maga mondja, átok gyanánt feküdt rajta és szárnyát szegte. (H. J. IV, 101.)

A Walesi bárdokról tudjuk, hogy azt Arany milyen alkalmából írta. Ez magyarázza meg legjobban, hogy Szondi két apródjában, úgy mint a Walesi bárdokban, még más is rejlik a kimondott gondolat és a bibliának ártatlan szava mögött, mint a magyar és török, a keresztény és mohamedán szembeállítás, t. i. a magyar költőnek önérzete és felsőbbsege az ellenséges uralom zsarnoksága fölött.

3. Él-e még az Isten?

A szabadságharcz zivataraiiban is megszólal Arany kobza, hogy buzdítsa a *szent ügy* harczosait. A hang, a melyen Arany szól: a biblia hangja. Mint a Jeremiádok írói, úgy ő is a hazafias hangot egybeolvasztja a vallásossal. Van ebben némi pszichologiai számítás is. E költemény a hozzá hasonlókkal együtt egyenesen azon érzézzel íródott, hogy a népre hasson. Ezért fordul oly szóval a néphez, mely a legalkalmasabb arra, hogy megindítsa szívének zajlását: Isten igéjével. A biblia szavával, Izráel küzdelmes multjából merített buzdítással, vigasszal, reményteljes bizodalommal fordul a néphez, hogy hősi ellentállásra ösztökélje, elszánt küzdelemre sarkalja.

E költeményt teljességgel a biblia szelleme lengi át. Erőteljes, hazafias akkordjaiból a biblia szava zendül felénk:

»Él-e még az Isten . . . magyarok Istene?
Vagy haragra gerjedt népének ellene?«

Itt M. II. k. XXXII, 11-nek hatását vehetjük észre:
»Miért gerjedne Uram a te haragod a te népedre?«

»Él-e még az Isten — az az Isten él-e,
Ki e dús Kanaán országba vezérle?
Mint Izráelt hajdan,
Hozván őseinket füstnek fellegében,
Égre fölpirosló tűzszlop képében
Véres viadalban.«

Mint már az Elveszett Alkotmány I. énekében láttuk, Arany szereti Magyarországot hol gúnyosan, hol komolyan Kanaánnak nevezni. Szereti továbbá Izráelnek és a magyaroknak honfoglalását egybevetni és ezt amahoz hasonlóan az isteni gondviselés különös kegyének tulajdonítani.

Egyébként világosan czéloz M. II. k. XIII, 21-re, a hol ezt olvassuk: »*És az Úr megyen vala előttük, nappal felhőnek oszlopában, hogy vezérlené őket az úton, éjjel pedig tűznek oszlopában, hogy világosságot szerzene nékik.*«

»*Él-e még az Isten? — az erős, hatalmas,
A ki elleneinken adott diadalmat...
A ki ujjainkat kardhoz egyengette,
Nevünket dicsővé, félelmessé tette.*«

Az első két sor a Zsoltár visszhangja:

»*Él az Isten,
Ki én nékem e hatalmat adta,
Ellenségimet meghódoltatta.*«

(Szenczi M. zsolt. XVIII, 47., 48. [1. és 10.])

Ugyanott olvassuk e kifejezést: »*Én erős Istenem és bizodalمام.*« Jób XXVII, 2-ben szintén e kifejezést találjuk: »*Él az erős Isten!*« II. Sam. XXII, 47-ben pedig: »*El az Úr és áldott az én kősziklám.*« M. II. k. VI, 3. szintén a »*mindenható erős Istennek*« nevében beszél.

A harmadik sor Zsolt. CXLIV, 1-nek hatását mutatja: »*Áldott legyen az Úr, az én kősziklám, ki tanítja az én kezeimet a hadakozásra és az én ujjaimat a viadalra.*«

A költő így folytatja:

»*Él-e még az Isten, ki erős karjával
Megtartott, megőrzött ezer éven által.*«

Világosan látható Zsolt. XCVIII, 1-nek a hatása:

»*ÉnekeljeteK... az Úristennek,
Mert nagy csudákat cselekedett
Erős karja erejével.*«

(Szenczi M. zsolt.)

T. Sz. VIII, 82-ben szintén így olvassuk: »*Él az erős, bosszúálló Isten... ezúttal én leszek a karja, megbüntetni téged, a hogy ő akarja.*«

A »bosszúálló Isten« Zsolt. XCIV, 1-nek a kifejezése: »*Uram, bosszúállásnak erős Istene! bosszúálló erős Isten jelenjél meg!*«

T. Sz. XII, 72-ben ugyancsak e kifejezést találjuk: »*Büntesse Kolost a bosszúálló Isten.*« A mi nem egyéb, mint a fenti Zsoltárnak visszhangja Szenczi Molnár feldolgozásában:

»*Oh erős bosszúálló Isten!
Ki bününkért büntetsz erősen...*«

A költő így folytatja harczyi buzdítását:

»Él még, él az Isten, magyarok Istene,
Elfordítva nincsen még e népről szeme
S az még, a ki régen.
Harczra hát, magyar nép! Isten a vezéred!«

Dávid esküje is így szól I. Kir. I, 29-ben: »Él az Úr.«
Isten gondviselő szeméről pedig a Zsoltár szól XXXIII,
18 [9]-ben:

»De a nagy Úristen
Népere szüntelen
Népe zemeivel.« (Szenczi M. zolt.)

Hogy Isten vezérli a népet, azt M. II. k. XIV, 14-ben
szintén olvassuk: »Az Úr hadakozik ti érettetek.«

*

A hazafias és vallásos hang összeolvadását találjuk még
»A betyár« cz. költeményben, a hol a szabadságharczba készülők
betyár, mikor lovat lop, így imádkozik:

»Uram Isten! lásd meg dolgomat:
Most lopom az utolsó lovat,
Ezt az egyet nézd el Jehova,
Nem cselekszem többé, de soha.«

Két bibliai hely hatását láthatjuk itt: Jer. Sir. I, 11-nek
és M. II. k. VI, 3-nak: »Lásd meg, oh Uram és tekintsd meg...
az én Jehova nevemben nem jelentettem meg magamat nekik.«

Ugyanaz a hang üti meg fülünket a »Rásüt az esthajnal«
cz. költeményben, a hol a császártól megszökött katona magyar
vért nem akar ontani, hanem azt mondja:

»Száradjon el inkább
A két kezem vállig...«

Jerobeámról is ilyesmit mond Kir. I. k. XIII, 4: »És meg-
szárad az ő keze, melyet kinyujtott vala.«

4. Álom — Való.

A szabadságharcz ifjú martirjainak halálán kesereg a költő és
kétségbeesve kérdi: »Derít-e hajnalt a nemzet egére, mely sebeitek-
ből kiözönlik a vér? Vagy apákat most az Isten a fiakban vér?!«

Kiki ráismer a tízparancsolat szavára: »Megbüntetem az
atyáknak vétkeit a fiakban.« (M. II. k. XX, 5.); illetőleg ennek
ellentétére: »Meg ne öletessenek az atyák a fiakért, se a fiak
az atyákért.« (M. V. XXIV, 16.)

Majd a letiport, szétszakított nemzet kétségbeeséséből és
szent haragjából meríti a föltámadás reményét:

»De midőn a remény oly igen tünékeny,
A kétségbeesés az én reménységem:
E kétszszakított oroszlán kebele
Szebb remények édes mézivel van tele.«

E kép Sámson életéből van véve, a ki, midőn »egy oroszán kölyök ordítván jöve eleibe« ... »ketté szakasztá azt« és »egynehány nappal azután oda tére, hogy látná az oroszlánnak holttestét és *íme egy raj méh vala az oroszlánnak holt tagjában és méz*«. (Bir. k. XIV, 6, 8.)

5. Egyesülés.

Magyar- és Erdélyország egyesülésének hírére így szól a költő:

»És szeressük egymást: úgy áldd meg az Isten ...
Most szeressük, mert ki tudja,
Felölünk mi áll
Irva a végzet könyvében
Élet vagy halál?«

Ez nem egyéb, mint Ján. XIII, 34. verse: »Új parancsolatot adok nektek, hogy *egymást szeressétek*.«

A végzet könyve, illetőleg az élet könyve: közmondásszerű szólás, mely Zsolt. LXIX, 29-ből ered: »Töröltessenek ki az *élőknek könyvéből* és az igazak közé ne irattassanak.« Továbbá Ján. Jel. XV, 12: »És más könyv is nyitatték meg, *mely az életnek könyve*: és megítéltetnének a halottak azokból, melyek a könyvekbe irattattak vala.«

Erre utal a »Kertben« cz. költeménynek is e kifejezése:

»A kised árva az *életkönyvből*
Nehéz első betűt tanult.«

A »Magányban« cz. költeményben a haza sorsa és jövője felett töprengő költő szintén ezen eszmekörben mozog:

»Élet? halál? *átok vagy áldás lesz?* Ah!
Ki mondja meg!«

A biblia is ilyen módon szól Izráelhez M. V. k. XXXI, 19-ben: »*Életet és halált* adtam előtökbe, *áldást és átkot*: válaszod annakokáért az életet!«

6. A rodostói temető.

A kibujdosott Rákóczi Ferencz és társai honszerelmét a költő a biblia örök mécséhez hasonlítja, a melyet Áron és fiai a szentélyben meggyújtottak, »*hogy minden nap estvétől fogva reggelig égjenek azok az Úr előtt*«. (M. II. k. XXVII, 20 és III. k. XXIV, 3.)

»Hazájok szerelmét, *ezt az örök mécsét*
Kebelök mélyében ápolgáták szentül.«

A költői vízióban Rákóczi elhalt lelke társait hívja és életre kelti:

»És a mint a szózat ereje megdördült,
Lent, a süket mélyben, tompa visszhang éled,
Mintha most riadna serkentőt az a kürt,
Melyyel idéz majd az utolsó ítélet.«

E vízió alapja II. Kor. XV, 52: »Nagy hirtelen és egy szempillantásban az *utolsó trombitaszóra*: és a halottak feltámadnak rothadatlanóságban.«

Ugyanígy találjuk Katalinban: »Hadd zengjen a tárogató, Mint a *feltámadási kürt*, A sírok álmát zaklató.«

7. Irjak? ne irjak?

Az ötvenes évek irodalmi állapotait Vojtina levelei módorában gúnyolja Arany. Ha már mindenki csupa hazafiságból verset farag, hát neki is írni kell, mert:

»Szegény koldusnak táskája üres,
Ki mer, nyer, és *talál az, ki keres.*«

Az utóbbi közmondásszerű szólás a bibliából ered: Péld. VIII, 17: »A kik engemet szorgalmatosan *keresnek, megtalálnak.*« Továbbá Máté VII, 7, 8: »Kérjétek és megadatik nektek; *keressétek: és megtaláljátok*... Mert minden kérő megnyeri, a mit kér; és a *kereső megtalálja, a mit keres.*«

A költő így folytatja:

»Nincs szebb dolog, mint az őszinteség,
Elrejtett gyertya, mi haszonra ég?«

Arany itt Máté V, 15-re gondol: »A *gyertyát is nem azért gyújtják meg, hogy elrejtsek véka alá.*«

Majd ostromozza azokat, a kik patkójukkal még az *oltár*ra is rátípnak és az irodalom terét ocsmány ökölharcz színhelyévé teszik:

»E *szentegyház*bul ostorral sem árt
*Kiüzni alkusz*t és *galambkufár*t.«

Ennek forrása Máté XXI, 12-ben található: »És kiüzé *mindazokat, a kik árulnak és vásárolnak vala a templomban*... és a *galambárosoknak* székeit felforgatá.«

Ugyanezt a képet használja Arany a »Rendületlenül« cz. költeményében, a hol azokat korholja, a kinknél a hazafiság merő divatnál, olesó, dagályos, csillogó szólásmódnál nem egyéb:

»Van — fájdalom! kiknek czégér hona
Hah! *tözsér, alkusz és galambkufár*:
Ki innen! e hely az Úr temploma,
Rátok az ostor pattogása vár.«

A hazát — mondja a költő — gyakran nehéz szeretni:

»Gyarló erényünk *öntagadni* kész,
Mint Péter a rettentő éjszakán.«

Ez Máté XXVI, 70—74-re vonatkozik: »(*Péter*) *meztagsadá* ötet esküvéssel mondván: Nem esmértem az embert... és a kakas azonnal megszólala.«

8. Gondolatok a béke-kongresszus felől.

Az egész költeményt a biblia szelleme lengi át. Tárnya is bibliai. Az örök békéről, a próféták kedvencz eszméjéről szól. Festi akár csak Ezsaiás (XI, 1—10), vagy Mikeás (IV, 1—6) a béke áldásait, azonban azzal a lényeges különbséggel, hogy a próféta elpusztíthatatlan idealizmusában, izzó lelkének hevében már látja az időknek végén az örök béke áldásait; Arany pedig pesszimiztikus világfelfogásánál, valamint az imént lezajlott szabadságharcz tragikus befejezésénél fogva, a kételkedés, a keserű kiábrándulás hangján szól róla.

Néhol, különösen a költemény vége felé, a hol az emberiség bűneit, a túlművelődés metelyező hatását, a korcsosuló emberiséget ostromozza: mintha a próféta szava zendülne meg, úgy hat ránk.

Arany az örök békét lényegében utópiának tartja.

Megszállja ugyan a lelkesedés tüze, ha rágondol, mily dicső, fenséges, még gondolatnak is: »Az ember-nem mint egy család, szeretettől övezve«, hozzáteszi azonban mindjárt a biblia legelejéről merített ellenbizonyítékát:

»Testvériségben, mint talán
Kain előtt élhetett;
Az írás, hol jegyezni kezd,
Jegyez csak gyűlöletet.«

Arany itt Kain és Lámech gyilkosságára gondol. Mindkettőről mindjárt a biblia elején M. I. k. IV, 8—12. és 23, 24. verseiben van szó. Majd így folytatja a költő:

»Mikép egy Isten-atyja van
Az égben e családnak,
Kit (a művelteken kívül)
Minden népek imádnak:
Úgy lenne földön józan ész
Az egy közös hatalom.«

Isten is így szól Náthán prófétához: »Én leszek neki atyja, és ő léssen nekem *fiam*.« (II. Sám. VII, 14.) »Ti a ti uratoknak Isteneteknek fiai vagytok.« (M. V. k. XIV, 1.)

A strófa másik része pedig a Zsoltár visszhangja: »Tisztelnek téged a népek, oh Isten, *tisztelnek téged minden népek*.« (LXVII. 4 és 6.)

Ezsaiásban is hasonló gondolatot olvasunk: »Az én házam *minden népek imádságos házána*k hivattatik.« (LVI, 7.)

A fentemlített próféták gondolata tükröződik e sorokban:

»És lenne béke, oly örök,
Mint Isten szellemében;
Megkezdve itt — állandóul,
Folytatva majd az égben.«

De ez csak hiú szándék! — így kiált fel Arany. Mert az ember lelkében benne lakik az erőszak és szenvedély. És »ki

fékezendi meg Az ember szenvedélyét, Midőn *iszappal hányja fel Háborgó lelke mélyét?*«

Itt Ezsaiás hatását véljük felismerhetni, a ki a gonoszokról azt mondja, hogy »olyanok, mint a *meghábtorodott tenger*, mely nem nyughatik, és annak vizei minden rútságot és *sárt hánynak ki*«. (LVII, 20. v.)

»Midőn az Ész a Bölcsesség,
Mebántva, meggyalázva,
Mint a hajdan prófétái
Vonul remeteházba?«

Természetes, hogy ép azokat említi költőnk, a kik legelőször lángoltak az örök béke eszméjeért és a kik legtöbbet szenvedtek eszméik bátor, törhetetlen hirdetéseért: a prófétákat.

Némelykor azonban — így mondja Arany — a háború benső szükséglet. »Midőn egy nép — *mint a kovász — Megérett és megromlott . . .* Akkor elétör egy vad nép, Szilaj vére és erénye, *Es elborít mint a tenger Hullámi vagy fővénye.*«

A kovásról, mint romlasztó anyagról vett kép I. Korinth V, 6-ból ered: »Avagy nem tudjátok-é, hogy egy *kicsiny kovász megposhasztja az egész tésztát?*«

A második hasonlatnak eredetije pedig Ezsaiás XI, 9-ben lelhető fel: »*mint a tenger vize beborította e földet*«. A fővényről vett szólás pedig igen gyakori a bibliában. Először találjuk M. I. k. XXII, 17. v.-ben: »mogsokasítom . . . *mint a tenger partján való fővenyet.*«

Végezetül teljesen bibliai szellemben így fejezi be Arany a költeményt:

»Hagyjátok a meddő vitát!
Bölcs Isten az, ki rendel;
Az ember tiszte, hogy legyen
Békében, harcban ember.
Méltó képmása Istennek,
S polgára a hazának,
Válaszsa itt, válaszsa ott
A jobbik részt magának.«

Isten bölcsességét, miként költőnk, igen sűrűn dicsőíti a biblia is: »*Az Urnál vagyon bölcsesség.*« Jób XII, 13.

Hogy az ember Isten képmására van teremtve, arról már M. I. k. II, 27-ben van szó: »*az Istennek képére teremté azt (az első embert).*«

A befejező sorokban pedig Luk. X, 42-nek szavai visszahangoznak: »*Mária pedig a jobb részt választotta, mely el nem vétetik tőle.*«

9. Széchenyi emlékezete.

Nemes, ünnepélyes páthosszal áldoz Arany a legnagyobb magyar emlékezetének. Ha Arany — a mi ritkán esik meg — emelkedett hangon, szónoki lendülettel szól, úgy a biblia erejével

és ihletével emeli és fokozza gondolatainak ünnepélyességét és magasra törő szárnyalását.

Halálának megdöbbenő, rémületes napjáról így szól a költő:

»Gyásról, halálról, szív-lesujtva szólt az,
Napján az Úrnak, ki feltámadott.«

Ez a verssor össze van téve Joel II, 1.: »Rémüljenek meg e földnek minden lakói: mert *eljött az Úrnak napja*«, és I. Kor. VI, 14-ből: »Az Isten pedig az *Urát is feltámasztotta*.«

A 7. v. a nemzet már-már bekövetkező haláláról szól. És miként Ezekiel próféta XXXVII, 5, 11.: Izráelt, mely azt hagyatja: »*elveszett a reménységünk*«, »*tetemnek*« nevezi, mely csak akkor tud újra megéledni, midőn Isten »*lelket bocsát belé*«, úgy Arany is azt mondja a magyarról, kinek »*nem volt reménye*« már, hogy »*holttetem*«, a mely csak úgy nyer új »*életösztönt*«, hogy Isten Széchenyit küldte a »*holttetembe érző szív gyanánt*.«

Mert Isten »*a népek álmaít virrasztja*.« Ez a zsoltárköltő gondolata CXXI, 4. [2.]: »És a ki rád vigyáz, Nem szunnya-
dozik az: Izráelt hozzá fogadja, Mert az nem aluszik el, De rájok gondot visel.« Szenczi M. zsolt.

Örök hálával kell íránta viseltetnie a nemzetnek:

»Oh nemzetem, ha fognád elfeledni
Hogyan viselte súlyos nyavalyád?«

A 2. sor Ezsaiás LIII, 4. versének visszhangja: »A mi *betegséginket ő viselte* és a mi fájdalomunkat hordozta.«

»Bizton, ezer bajunk közt megtalálta Azt, a mi fő, s mindet befoglaló: »*Elvész az én népem, elvész — kiálta — Mivelhogy tudomány nélkül való*.«

A szentírás e verse valóságos szálló-igévé lett, a mint Tóth Béla: Szájrul-szájra című művében olvasható. A szólás egyébként szószerinti idézése Hosea IV, 6-nak: »*Elvész az én népem, mivelhogy tudomány nélkül való*.« Majdnem egészen így találjuk még u. o. IV, 14-ben, úgyszintén Ezsaiás V, 13-ban.

»Ő megjelenve, *mint új fény az égen*, felgyújtá az oltár szövétnékét.« Ez Dániel XII, 3-ra emlékeztet: »És a bölcsek fénylenek, *mint az égnek fényessége*.«

A költő megszólítja Kliót, hogy készítse legdicsőbb lapját:

»Írd azt, *ki a pusztán népét vezérlé*;
Ki kürtöl és lerogy a régi fal...
Elég... a példa fáj... Széchenyi az!«

Az első példával a költő Mózesre gondol: »*És elindítá Mózes az Izráelt a Veres-tengertől és menének a pusztán*.« (M. II. k. XV, 22.)

A másikkal pedig Jósuára, ki előtt Jericho falai leomlottak: »Mondá Josué a népnek: »*Kiáltatok, mert nektek adta az Úr e várost*... Annak okáért kiálta a nép, minekutána *kür-*

tölének a kürtökkel... és a város falának rakása leszakada magában.« Jos. VI, 16, 20.

Hitel, Világ, Stádium munkái által háromszor szóló nemzetéhez. E szó oly hatalmas volt, hogy a nemzet,

»... mely szinte már kővé meredten
Csak hátra néze, mint Lóth asszonya,
A nemzet él.«

Utalás M. I. k. XIX, 26-ra: »És mikor az ő felesége (Lóthé) hátra tekintett volna, sóbálványnya változék.«

A haza belső egyenetlensége Széchenyit megtörte.

»S midőn a harcz dult, mint vérbősz Kain,
Hogy álla tört szívvel.«

Vonatkozás a bibliai testvérharczra M. I. k. IV, 11-re.

A költő Széchenyi szellemét szólítja meg: »Oh nézz egedből és örvendj e népen, mely soha így még nem volt a tied!«

Mintha M. V. k. XXVI, 15-re emlékeztetne: »Tekints alá a te szentségednek lakhelyéből, a mennyekből és áld meg Izráelt, a te népedet.«

10. Mátyás dalünnepe.

Arany Mátyás királyról nagyszabású béke-époszt akart írni. Petőfi, kinek Mátyás is csak király volt, erősen kardoskodott ezen terv ellen. Az époszból nem is lett semmi. De néhány töredék stanzáján meglátszik, hogy Arany nagy igyekezettel fogott hozzá. Lantjának húrjait magasra feszíti: szónoki páthoszszaal kezd, a mit bibliai vonatkozásokkal igyekszik fokozni.

Lantját szólítja meg és a tizparancsolat szavával mondja neki:

»Most, igazán most kell magadér kitenned,
Mert nem szabad nevé hiába fölvenned.«

Világos czélzás M. II. k. XX, 7-re: »A te Istenednek nevé hiába ne vegyed.«

A biblia e szavát használja Arany más alkalommal is, midőn az első szerelemről szól, a mely magasztos, hatalmas, szent és itt azt akarja hozzá tenni, hogy »isteni«, de vallásos megilletődéssel e helyett azt mondja: »mikép az, a kinek itten nevé fölvenni lantom nem meri.« (Katalin.)

Majd kétely fogja el a költőt, hogy bírja-e, megéri-e az éposz befejezését? Erre költői extázisában Jósua szavával a napot akarja megállásra bírni és e gyönyörű szavakra fakadnak ajkai:

»Állj meg élet napja, oh állj meg fölöttem,
Csak míg ezt az egy dalt szépen elzöngöttem!
Azután nem bánom, hadd jöjjön az este!
Édes lesz a harmat, mely sírom megeste.«

Élénken kihallatszik itt a biblia hangja. Jósua X, 12-ben ezt olvassuk: »Akkor szóla Jósue az Úrnak: Nap Gibeonban állj meg, és hold az Ajalon völgyében!«

Arany annyira szereti e bibliai fordulatot, hogy Szent Istvánról tervezett énekében, H. J. I. 508. l. ehhez hasonlóan szól:

»Az időket zengem én, és az idők apját,
Teliteljes fényiben a dicsőség napját.
Vajha késő énekem egy Józua lenne!
Megállítná e napot, mielőtt lemenne.»

11. Csanád.

A biblia alakjai: Dávid, Goliáth és Saul és a hozzájuk füződő változatos elbeszélések igen mélyen vésődtek be Arany lelkületébe. Erről nemcsak Toldi, hanem a »Csanád« című töredék és a hozzá csatolt tervvázlat (H. J. I. 490—493.) is meggyőzhet bennünket. A Csanádban Arany oly elbeszélést tervezett, melynek eseményei és alakjai sokban hasonlítottak volna a biblia eme három alakjához és egyúttal Toldihoz. Talán éppen ezért maradt töredék. Gyula és Csanád, — így beszéli Arany, — legyőzte a besenyőket. Szent István az elesett besenyő fejedelemnek leányát, Lélát, annak igéri oda, a ki az országra tört bolgár óriást, Otomot, legyőzi. Csanád megelőzi a másik vezért, gyorsan elindul, az óriást párbajra hívja és legyőzi. »Csanád akkor, miután Otom káromló pogány nyelvét kivágta és tarsolyába rejtette, őt ott hagyja a Maros közepén, a madarak és halak étkeül.« Csanád erre diadalünnepet ül népével együtt.

Gyula már későn jön, látja az óriás holttestét, levágja fejét, Istvánhoz viszi és kéri a királyleányt, Lélát. De Csanád is jön, előveszi az óriás nyelvét és földéri a igazságot.

Első pillanatra feltűnik a bibliával való rokon gondolat. Saul király a leányát igéri annak, a ki a filiszteus óriást, Goliáthot legyőzi; Goliáthnak is káromló pogány nyelve van, szidalmazza Izráelt és a seregek Istenét. Dávid úgy tesz a filiszteussal, mint Csanád Otommal: párbajra hívja és legyőzi. Dávid a fejét vágja le, Csanád csak a nyelvét veszi ki. A fejelevágás Gyulának van fenntartva. Dávid is a Goliáth testét átadja »az égi madaraknak és mezei vadaknak.« (S. I. XVII, 44.) Az a vonás pedig, hogy az ellenség vezérének kivágott nyelvét tarsolyába teszi, hogy az övéinek azt később bizonyítékul és győzelmi jelül felmutathassa: élénken emlékeztet Judithra, a ki az ellenség vezérének, Holofernesnek a fejét levágja »és az ő kenyeres táskájába« teszi és mikor Bethuliába hazaér »a Holofernes fejét a táskából kivén, mutogatja vala« (Judith XIII, 12, 19.) és ezzel »a városnak véneit« az ő tettéről meggyőzi. Midőn Oziás, a fejedelem meghallja a nagy győzelmet, a mit Judith aratott, így szól: »Áldott az Ur Isten!« (XIII, 23.) Szent István pedig így fogadja a győzelmi hírt: »Áldás az Úrnak!«

Az assziriabeliektől igen sok zsákmányt nyertek a zsidók. »Bethuliának lakosi a ragadmányokból nagy gazdagságot nyeré-

nek. A maradékival az Izráeliták telének be, kik a harcyról megtérének faluk és városok, mind hegyen, mind mezőn valók nagy nyereséggel járnak, mert prédának nagy sokasága vala . . . A Holofernes sátorát pedig és minden ezüstét, ágyait, medenczeit és minden holvalóját Judithnak adá (a nép . . .), Judith pedig ajándékon az Úrnak szentelé . . . Jeruzsálemben.« (XV, 7, 8, 13, XVI, 23.) Így szól a biblia.

A győztes magyarokról pedig azt mondja Arany: »Roppant zsákmányt hozza magyar sereg: aranyat, drágaköveket. A zsákmány felosztatik. A király kapja egy harmadát s a maga részét a fehérvári szentegyháznak adja. Harmadrészén a sereg osztozik; harmada pedig a vezérek közt felosztandó.«

Tehát Arany is úgy osztja fel a zsákmányt, mint a biblia.

Végül pedig Csanád győzelmének jutalmául megkapja a királyleányt, Lélát, úgy mint Dávid Mikhált, Saul király leányát.

12. Dante.

Dante oly nagy, fönséges, megfoghatatlan szellem, hogy szinte fél a költő neki koszorút nyújtani, mert »Az ember . . . mintha lábait szentegyházba tenné, Imádvá borul le, mert az Isten sejtí.« Ez a Zsolt. V, 8, XCV, 6. és CXXXVIII, [1.] hatását mutatja: »Bemegyek a te házádba és könyörgök a te szent templomban, a te félelmedben . . . Imádjuk, boruljunk le arczczal . . . a mi teremő Urunk előtt . . . a te szent egyházadban imádkozom, neved tiszteltem . . . Istenem.« (Az utolsót Szcnczi M. zsoltára szerint idézem.)

Hogy magasztos isteni szellem lakozik Dante műveiben, azt ily módon fejezi ki a költő:

»Állottam vízének mélységei felett . . .
Az Úr lelke terült a víznek föléje.«

Ezek a biblia szavai M. I. k. I, 2-ben: »És az Úrnak lelke táplálja vala a vizeket.« Vagy Káldi szerint: »És az Istennek lelke lebeg vala a vizek fölött.«

Gondolatai mélyek, rejtélyesek. Azoknak örvényeiben az ember »a leviáthánnak hallja hánykodását«. Ez nem egyéb, mint a tengeri szörnyetegnek bibliai neve, a melyről Zsolt. LXXIV, 14-ben olvashatunk: »Te rontottad meg a Leviáthánnak fejét«, úgyszintén Ezsáias XXVII, 1-ben: »Az napon meglátogatja az Úr az ő kemény, nagy és erős fegyverével a kegyetlen hosszú Leviáthán kigyót.«

Dante szelleme az istenség része. Évezredek mulnak el, míg ilyen szellem támad, mely megtanítja a hitetlen embert, hogy imádjá »a köd oszlopában rejlő Istenséget«.

Ki-ki ráismer M. II. k. XIII, 21-re és Zsolt. CV, 39, [21]-re: »És az Úr megyen vala előttük nappal felhőnek oszlo-

pában ... egy köddel befedezte őket (az Úr), melyet felettük kiterjesztett.« Szenczi M. zolt.

*

Mint Dante-t, úgy a másik kedvencz költőjét, Shakespeare-t is a biblia szavaival jellemzi Arany. Ugyanis Arany László a H. J.-hoz írt bevezetésében azt mondja, hogy Shakespeare írói talentumára édes atya a Zsoltár e szavait szerette alkalmazni: »Nagy, vagy uram a nagyokban s nagy vagy a kicsinyekben.«

Úgy tetszik, hogy Arany László nem emlékezett pontosan atya szavaira, mert a fenti mondást nem találjuk meg a Zsoltárookban, hanem meg van némileg eltérően a reformátusok Dicséretei közt Zsoltárkönyvük 66. Dicséretében: »Nagy vagy (Uram) a nagyokban (és) *böles* vagy a kicsinyekben.«

13. Szent László füve.

Arany úgy a tárgyánál, a mit e költeményben feldolgoz, valamint elbeszélési módjánál fogva, a hogyan az eseményt előadja, több pontban érintkezik a bibliával. Népmondát dolgoz ugyan fel, de maga a monda is vallásos jellegű; a régi pátriárchális viszony pedig, melyben a népet és királyát feltünteteti, élénken emlékeztet a bibliára. — László a népnek nemcsak fejedelme, hanem vallásában vezére, atya, mint Mózes Izraelnek.

Midőn dögvész tizedeli a magyart, az föllázad és visszakívánja a régi pogány istent »ki Szittyországból kihozott e földre«: úgy tesz, mint Izrael, midőn Istentől elpártol, aranyborjut készít »és mondának: Ezek a te Isteneid Izrael, kik kihoztak tégedet Egyptom földéből.« (M. II. k. XXXII, 4.) — De nemcsak a nép beszél úgy, mint Izrael, hanem László is teljesen Mózesre üt. Miként Mózesnek, neki is látomása van, fején isteni dicsfény ragyog; úgy csendesíti és téríti a népet a jóútra és úgy könyörög Istenhez érte, mint Mózes.

László imája, a melylyel Istenhez fohászkodik, úgy szavaiban, valamint gondolataiban és érzésében is a bibliát tükrözi. Ugyanazt mondhatjuk László fohászáról, a mit Arany mond Zrinyi imájáról, a mit a »Szigeti Ostrom« költője a II. é. 65. v.-ben ad hőse ajkára: »Könnyű lett volna Zrinyinek az ima szövegét teljesen újból fogalmazni: de vajjon akkor nem hiányzott volna-e belőle azon mély vallásos ihlet, mely így általa ki van fejezve?« (Zrinyi és Tasso 51. l.)

De lássuk a költeményt részletesen:

I. rész. A kunok fölött László fényes győzelmet aratott és közülök sokat megölt. De Istennek ez nem tetszik:

»Véres háborúban, emberáldozatban
Hogy gyönyörködhetnék a jó Isten abban?«

A gondolat, ha nem is ezen szavakkal, sűrűn fordul elő a bibliában. Dávid királyban is ezt a hibát találja Isten. (I. Kron. XXII, 7.)

A hozzáfűzött elmélkedés szava és gondolata szintén a bibliából való:

»S jaj annak a népnek, vétkezett az sokat
Kit a bosszuálló Isten meglátogat!«

A következő bibliai helyek összetétele ez: Jer. Sir. V, 16: »*Jaj* most nekünk, mert *vétkeztiünk!* Jer. XXIII, 2. és M. II. k. XXXII, 34: »Ime én *meglátogatom* rajtatok a ti gonosz cselekedeteiteknek gonoszságát, azt mondja az Úr.« Zsolt. XCIV, 1: »*bosszuálló, erős Isten* jelenjél meg.«

Isten meg is bünteti a vérontásért Lászlót és a magyarokat:

»Akkor is elküldte *öldöklő angyalát*
Széles e hazában *támaszta dőghalált.*«

Nemcsak a kifejezés, de maga az esemény elbeszélésének módja is teljesen a bibliára vall. Midőn Dávid Izráel megszállása által vétkebe süllyed, Isten úgy bünteti, hogy pusztító angyalt küld, mely dőghalált terjeszt a nép között. I. Kron. XXI, 14, 15: »Bocsáta azért az Úr *dőghalált* Izráelre, ... Bocsáta annak felette *angyalt* az Úr Jeruzsálemre, hogy elpusztítaná.« Ugyancsak az egész esemény Sam. II. k. XIV, 10–18. verseiben is el van mondva.

II. rész. A nagy csapás a királyt magába szállásra ösztökéli:

»A király pedig ült a földnek porában,
Bűnbánatot tartván néma sátorában;
Megszaggatta szárnyát gyászos köntösének,
Koronája helyét hamuval hinté meg.«

Csupa bibliai motívum. A gyászoló a bibliában szomorúsága és bűnbánata jeléül először leül a porba: »Az Ofra házáért *ülj a porban*« — kiáltja Mikeás próféta I, 10. Majd ruháját megszaggatja és hamut szór fejére, »Mardokeus pedig mihelyt megérté, a mi lett vala ... *megszaggatá az ő ruháit és gyászba öltözék és hamut hinté fejére.*« (Eszter k. IV, 1.) Ugyanezt láthatjuk Ezek. XXVII, 30. versében és Jer. Sir. II, 10-ben.

László mély bűnbánatában így fohászkodik:

... »*Én Uram Istenem!*
Könyörülj, könyörülj veszendő népemen;
Ontsd ki rám, ha tetszik, méltó haragodat:
Csak népemről vedd le *sujtoló karodat.*«

Az ima kifejezései a bibliából valók: »*Könyörülj* rajtam, én Istenem, a te irtalmasságod szerint« ... »*Könyörüljetelek meg rajtam, mert az Istennek keze vere meg engemet*« ... »*Ontsd ki a te haragodat* ő reájuk.« Zsolt. LI. 3; Jób. XIX, 21. Zs. LXIX, 25.

Arany nemcsak az ima megírásánál, hanem László helyzetének és gondolkodásának a kidomborításánál is a bibliára támaszkodik.

László itt egészen úgy viselkedik és ugyanazt mondja Istennek, mint Dávid a föntemlített vétke alkalmából Kron. I. k. XXI, 16. 17-ben: »*Leesék azért Dávid és a Vének is, zsákba öltözvén az ő orcájukra.* És monda Dávid az Istennek... *En vagyok a ki vétkeztem és igen gonoszul cselekedtem... Oh én Uram Istenem, kérlek, forduljon reám a te kezed... és ne legyen a te népeden a csapás.*«

Az elégedetlen nép László köré gyülekezik »zúgó mormolásuk hallik már előre«. Így tesz Izráel is Mózesel: »*Annak-okáért morog vala a nép Mózes ellen.*« (M. II. k. XV, 24.)

S mivel a dögvészt a régi pogány istenek elhagyásának tulajdonítja, szemrehányást tesz a királynak: »*Ide s' tova elhull néped egész nyája.*«

Igen gyakran fordul elő e kifejezés a Zsoltárban. »*És mi vagyunk ő népei És ő nyájának juhai.*« Szenczi M. zolt. C, 3; [2.] v. »*A te szerelmes népedet, Mintegy nyáját vezérletted.*« Szenczi M. zolt. LXXVII, 21. [11.]

A harcosok seregét is így nevezi Arany T. Sz. XI, 34-ben: »*Ultra legott Dénes erőlteti nyáját.*« A megvert sereget szintén: »*Hát magyarok, vert nyáj.*« (U. o. 40.) Jeremiás is így nevezi az ellenségtől legyőzött népet: »*Mint az elszéledt juh az Izráel, az oroszlánok elkergették ötet.*« (L, 17.) B. H.-ban is e két kifejezést »nép« és »nyáj« egymás mellett találjuk: »*Onnan Buda nyáját őrzi vala békén, Szeliden országot hunok erős népén.*« (I, 6.)

A nép közül egy elégedetlen így szól tele torokkal:

»*Mi az oka ennek? ismerjük el végre:
A mi bolondságunk és apáink vétke.*«

Jeremiás is így kesereg Siralmaiban (V. 7): »*A mi atyáink vétkeztek... mi pedig az ő álnokságukat hordozzuk.*« Dániel is így szól bűnvallomásában (IX, 16.): »*A mi büneinkért és a mi atyáinknak hamisságaikért... vagyon mindeneknek mi körülünk.*«

»*Elhagytuk az Istent, elpártoltunk tőle,
Ki Szittyaországból kihozott e földre.
Sovány puszták helyett szép országot adott,
Jó baromtenyésztőt, tágast és gazdagot.*«

Dániel is így folytatja IX, 5. 15-ben: »*vétkeztünk... és elszakadtunk te tőled és eltávoztunk a te parancsolataidtól, ki kihoztad a te népedet Egyiptom földéből hatalmas kézzel.*« M. II. k. III, 8. is így szól (Káldi szerint): »*Leszállottam, hogy megszabadítsam őket az Egyiptusok kezéből és kivigyem arról a földről jó és tágas földre.*«

Az elégedetlen így folytatja:

»Ezért, hogy az Isten, magyarok Istene
Nagy haragra gerjedt népének ellene
 És mondá: erőmet rajtok megmutatom,
Elsepervén őket földjük másnak adom . . .
 Erősebb a régi, az ősek Istene:
Jaj nekünk, mert nagyot vétkeztünk ellene.«

M. II. k. XXXII, 10-ben így szól Isten: »Azért hagyj békét nekem, *hadd gerjedjen fel az én haragom ő ellenek és töröljem el őket.*« Jer. Sir. V, 16: »*Jaj most nekünk, mert vétkeztünk!*«

Midőn a nép a kiütött dögvész miatt egyenesen a pogány kultusz visszaállítását követeli, László Istenhez fordul segítségért; »*És mint szózatot, mely a pusztában kiált, Hallák imádkozni a felséges királyt.*«

Ugyanezt a kifejezést használja Arany saját daláról a »Leté- szem a lantot« című költeményében:

»Most árva énekem, mi vagy te?
Szó, mely kiált a pusztaságba?«

Ez nem egyéb, mint Ezsaiás prófétának szálló igévé lett kifejezése. »*Kiáltó szó a pusztában.*« (XL, 3.)

László így imádkozik:

»*Hatalmas Úristen! seregeknek Ura!*
Haragod e népre ne gerjedjen újra.«

László helyzete és imája élénken emlékeztet Mózesre, a midőn Izráel fellázad Isten ellen és aranyborjút készít magának.

Midőn Isten a népet¹ elakarja pusztítani, Mózes kegyelemért könyörög a nép számára.

M. II. k. XXXII, 11-ben: »Mózes engesztelvén az ő Urá- nak, Istenének megharagudt orcáját monda: »*Miért gerjedne uram a te haragod a te népedre,* melyet kihoztál Egyiptomnak földéből nagy erővel és hatalmas kézzel.«

Isten ezen megszólítása: »seregeknek Ura« szintén állandó kifejezése a bibliának. Zs. LXIX, 7: »Uram, seregeknek Ura.« Az ég- gel kapcsolatban is használja a kifejezést Arany a »Tetemre- Hívás«-ban: »*Tanum az ég s minden seregi!*«

Ez összetétele két bibliai versnek: »*Bizonyságul hívom elle- netek ma a mennyet és a földet.*« (M. V, k. XXX, 19.) Továbbá: »*Elvégeztetek a menny és a föld és azoknak minden seregi.*« (M. I. k. II, 1.)

Hasonló kifejezést találunk Cs. K. b. III. é.: »*Legyen tanuja . . . az ég*«

László így imádkozik tovább:

»*Oh ne vond el tőlünk lelkeidnek világát*
Inkább orvosold meg elméik vakságát.«

Az »elme vaksága« kifejezés Efes. IV, 8. v.-én alapszik: *Kiknek elméjük meghomályosodott . . . az ő sziveknek keménysége miatt.* — »De te Uram, mutasd meg nekünk a te orczádnak világát.« (Zs. IV, 7.) A lélek világaról szól Salamon Péld. XX, 27. is. »Az Úr szövétneke az ember lelke.« (Káldi.)

A király így fejezi be imáját:

»Nagy Isten! mutasd meg erejét csudádnak:
Teremts csodát nekik: *hisznek, mikor látnak.*«

Ez a Zsoltár visszhangja:

»És a te karodnak erejével Nagy csodákat tész, megládd szemekkel.« Szenczi M. zsolt. XLV, 5. [2].

»Hisznek mikor látnak« nem egyéb, mint szinte szó szerinti átvétele János IV, 48. v.-ének:

»Ha ti a jeleket és csudákat nem látjátok, nem hisztek.«

A királyról így szól tovább a költő:

»Még sokáig *könyörge*, mert *mozgott a szája.*«

Egészen így ismeri fel a bibliában Éli, hogy Anna imádkozik: »Mert Anna szivében *könyörög* vala, csak az ajaka mozog vala.« (Sám. I. k. I, 13.)

László az ima után »a magas ég domború boltjára« néz, mert:

»*Megnyitá* azt Isten és *látást* mutatott.«

Mintha csak Ezekiel próféta szavait hallanók: »*Megnyilatkozának az eget, és láték isteni látásokat.*« (I, 1. v.) Jóel is így szól: »a ti ifjaitok *látásokat látnak.*« (II, 28.)

A nép pedig bámul a kegyes királyra:

»*Nézi, nézi*, hát csak azon veszi észre,
Hogy világosság száll a király fejére.«

Egészen így történt Mózesel is. Miután a nép az aranyborju imadásába sülyedt, Mózesel, a ki a nép számára kegyelmet nyert, Isten szövetséget köt és új frigyáblákat ad neki. Miután pedig Mózes Istennel beszélt volt, világosság szállt reá. M. II. k. XXXIV, 35. 29: »Mert mikor az Izráel fiai a Mózes orczáját *nézik vala*, látják, hogy *fénylik* az ő orczájának bőre . . . mivel-hogy az Istennel szólott volna.«

És erre ugyanaz történt László népével, mint Izráel fiaival: félelem fogta el őket. »*Megdöbbsent a mellök, hajuk felborzadott.*« M. II. k. XXXIV, 30: »Mikor látta volna Áron és az Izráel fiai Mózes, hogy ime az ő orczájának bőre fénylenék, *félnek vala ő hozzá menni.*«

Erre a magyarok térdre hullottak és könyörögtek a király »*erős Istenének.*« — Ez a Zsolt. kifejezése: »öröktől fogva mindörökké te vagy *erős Isten.*« (Zs. XC, 2.)

III. rész. »A király végezve buzgó könyörgését, *Vissza sátorába intézte merését*, Elvonult a sátor benső rejtekébe, *Künn maradt ellenben térdeplő népe.*«

A jelenet egészen olyan, mint a fent említett, Mózes és Izráel népe közötti jelenet, midőn Mózes Istenhez könyörög a népért: »És lőn, mikor Mózes *bémegyjen vala a sátorba*, az egész sokaság felkél vala . . . felkelvén az egész nép az ő sátoroknak ajtajától, meghajolnak vala.« (M. II. k. XXXIII, 8—10.)

Erre László a gyászruhát leveti és örvendő hirdeti a népnek:

»Adj hálát az *elő, egy igaz Istennek*:
Mert megadta végét a veszedelemnek.«

Az aranyborjut követő büntetésről is így szól a biblia: »És elváltoztatá az Úr a veszedelmet, melyet mondott, hogy cselekednék az ő népével.« (M. II. k. XXXII, 14.) Lászlónak ugyanis füvet mutatott Isten, a melytől megszűnt a dögvész.

14. Az első lopás.

Gazdag Imre, a ki maga beszéli el első lopásának és vezeklésének történetét, a bibliás emberek közé tartozik. Az egész utca lesi ajkáról a szót és ő beszél nekik, hol a magyarok történetéből, hol pedig »a szentírásból vett« históriákat. Első lopásának történetét is így kezdi:

»*Ki ruházta fel a mezők lilimát?*
Ki visel hü gondot az égi madárra?»

Majdnem szószerinti idézet ez Máté VI, 26. 28. 30-ból: »Vegyétek eszetekbe a *mezei lilimokat* . . . az Isten a mezőnek a füvét . . ., *ruházza*; Tekintsetek az *égi madarakra* . . . a ti mennyei atyátok *eltartja azokat*.«

Az Elveszett Alk. VII. é.-ben a tőzsérekről azt mondja a költő, hogy »ezek . . . szántani bár soha nem szoktak, *sem vetni, az égnek varjaiként bőven táplálkoznak*.«

Mindenki ráismer Lukács XII, 24-re: »Gondoljátok meg a *hollókat*, mert *sem vetnek sem aratnak* . . . mindazonáltal az Isten *eltáplálja azokat*.«

Gazdag utóbb ismét így szól: »Az *égi madárnak* Erdőben, mezőben dús asztal terüle.« Az égi madár kifejezés még előfordul a »Bujdosó« cz. költeményben: »*Égi madár* hegyen-völgyön megszállhat.« Továbbá M. O. II: »Szabad vagy mint az *égi madár*.«

Majd így folytatja Imre bácsi: »Kit nevez atyjának az atyátlan árva?« Ez a Zsoltár visszhangja, a mint azt T. IV, 15-ben kimutattam.

»*Él még a jó Isten! ő engem is szeret*:
Megadja, ha kérem, a mai kenyeret.«

E felkiáltással igen gyakran találkozunk a bibliában, a mint azt »Él-e még az Isten« cz. költeményben bővebben kifej-

tettem. Az utóbbi sor pedig Máté VI, 11. és VII, 7-ből való: »*Kérjétek és megadatik nektek*«... »A mi mindennapi *kenyerünket* add meg nekünk *ma*.«

A fiatal Imre és tapasztalatlan felesége abban összeillenek, hogy semmihez sem értenek:

»Mert a *világtalan* és az *ő vak vezére*
Mit tudjon egymásnak vetni szemére?«

E szólás a hozzá hasonló közmondással együtt: »vak vezet *világtalant*« Máté XV, 14. és Lukács VI, 39-ből való: »A *vakoknak vak vezérek*; ha pedig vak vezet a vakot, mindketten a verembe esnek.« T. Sz. VIII, 22. versében T. Lőrinczné, midőn a tapasztalatlan Anikót nem akarja az ifjú Benczére bízni, így okolja azt meg: »*Vakot, világtalan* Benczére bíznlak!«

A menyecske azon panaszkodik, hogy foszlott ruhája miatt »*Az Isten házába* sem tud *ő* már menni«.

Alább még egyszer: »*Isten háza* mellett volt egy szép új háza«. Továbbá: »Míg *Isten házába* nem megyünk«. (T. Sz. II, 10.) Majd az »*Ünneprontók*«-ban: »*Szembe Isten hajlékával*... foly dőre tivornya«.

Ez a templomnak állandó bibliai neve. Először M. I. k. XXVIII, 22. v.-ben fordul elő: »Tehát e kő, melyet oszlop gyanánt felemeltem, *Isten háza léssen*.« És azontúl számtalanszor.

A tunya, élehetetlen Imre nagy nyomorba jut. Ekkor rossz gondolata támad: elindul lopni.

»Karimás kalapját a szemére huzta,
Azt gondolja, látszik *homlokán a bűnjegy*.«

Az első bűnösnek Káinnak a jegyére való czélzás ez: »És az Isten *megbélyegzé Káint*, hogy senki, valaki találná őt, meg ne ölné«.

Ebből azonban azt is látjuk, hogy eredeti értelméből kiforgatva használja Arany és használja ma már mindenki e kifejezést. Isten ezzel Káint *védeni* akarta, ma a Káin-jegy csak áruló, vádló és büntető minőségben ismeretes. M. I. k. IV, 15.

Imre, mikor a lopott üszövel már udvarán volt, megkönnyebbülve így szólt: »hála Isten!«

»Csak midőn kiejté az *Isten* szót ajka,
Akkor ütődött meg, gondolkozván rajta.«

Arany szereti az ilyen egyszerű, de annál természetesebb lélektani motívumokat. Egy-egy kicsuszott szó, hirtelen támadó gondolat, képzettársulás, egész más irányt ad a cselekvő személyek gondolatainak és cselekvéseinek.

A vallásos nevelésben részesült Imrénél ez az önkéntelenül kiejtett szó: Isten, egy egész világot mozgat meg, az *ő* lelki világának jobb, nemesebb részét, mely valójában még romlatlan, azért

fölül is kerekedik a másikon, a rosszabbikon. Nem az nyugtalanítja a mi más tolvajokat, hogy nyomára lelnek, hanem »Ő elébbre teszi *lelke üdvösségét*«. E kifejezés I. Péter I, 9-ből való: »A ti hiteteknek jutalmát elvevén, tudniillik a ti *lelketeknek üdvösségét*«.

Imre azt gondolja magában, még nem késő »*Megbánással a bűnt jóvá lehet tenni*«.

Igy hirdeti a bűnbánást Ap. csel. is III, 19-ben: »*Bánjátok meg azért és térjete meg, hogy töröltessenek el a ti bűneitek*«.

Visszahajtja a lopott jószágot, de rajta veszt. Elfogják, bebörtönzik. Ott a »*csúszó-mászó féreg*« a kenyeres pajtása. Ez is a biblia kifejezése M. I. k. I, 25-ben: »Teremte azért az Isten *csúszó-mászó* minden állatokat«.

A börtönben Imre oly rothadt beszédekert hall, »*hogy... borzadt minden haja szála*«. — Ez is a biblia szólása, a mint az B. H. XII. é.-ben olvasható. De ő nem romlott el velük, hanem »*Istenéhez tért*«, a mint M. V. k. XXX, 2. v. parancsolja: »És *megtérvén a te Uradhoz, Istenedhez, engedsz az ő szavának*«.

Imre érzi, hogy meg van gyalázva. De hozzá füzi magában: »*Ember előtt igen... De nem az előtt, ki a szívet vizsgálja!*« — A biblia is így írja körül Istent: »*Te vagy, a szíveknek és veséknek vizsgáló igaz Istene*« (Zsolt. VII, 10.)

Bővebbet e kifejezésről az Elv. Alk. I. é.-ben mondtunk.

Imre azt gondolja magában, hogy a bűnbánó bocsánatot nyer, hisz »*A megtérő juhot befogadja nyája*«. — Ez nem egyéb, mint I. Péter II, 25-nek a kifejezése: »*Mert olyanok valátok, mint a tévelygő juhok, de megtértetek, most a ti lelketek pásztorához és gondviselőjéhez*«.

A 100 éves korában elhalt gulyást is így bucsúztatja a költő a »*Vén gulyás temetése*« cz. költeményben: »*E szegény bitang juh... Lelje is fel nyáját, lelki üdvösségét*«.

Imre kiszabadul a börtönből, munkás emberré válik. Felesége is derekasan segít a munkájában: »*Sokra ment magában, többre mentek kettén*«. — Mintha ez a Prédikátornak visszhangja volna, a ki így szól a feleségéről: »*Sokkal jobban vagyon dolga a kettőnek, hogynem az egynek*; mert azoknak jó jutalmuk vagyon az ő munkájokból« (IV, 9.)

15. Rózsa és Ibolya.

Rózsa és Ibolya története a néprege köntösébe van öltöztetve, de vezérlő gondolata: a bibliáé. Alapeszméje: hogy a szülők átka megfogamzik és a gyermeknek fejére száll. — Ibolya, apja és mostoha anyja akarata ellen megszökik vőlegényével Rózsaival, az őket üldöző apát és anyát csúffá teszi, a miért azt

az átkot vonja magára, hogy mihelyt Rózsa eltávozik tőle, felejtse őt el. Rózsa el is felejtí. Már-már a cseh király leányával tartja esküvőjét, a mikor Ibolya három cigánygyermekkel a lakodalmas népek odakiáltatja e szavakat:

»Ne felejtkezzenek a *szegény Lázárral*
Mint elfelejtkezett Rózsa Ibolyáru!«

A mi Lukács XII, 20-ból van véve: »Vala pedig egy *Lázár nevű koldus*« . . . Erről újra eszébe jut az ő Ibolyája és feleségül veszi. — A történet szerencsésen végződik, mert nem volna népmese Rózsa és Ibolya, ha a *legény* nem kapná meg a leányt; ez a népiesnek főkövetelménye. Ám a leányon egy darabig mégis fog a szülői átok és keservesen bünhődik. A költő így szól Ibolyáról:

» . . . Nem tudván az árva
Hogy anyjának zúg ott iszonyatos átka.
Mostohának ugyan átka kicsit tenne
Jaj, de az apjának is van része benne!«

A mese alapeszméje Sirák III, 9. 10-ből van véve, a hol a következőt olvassuk: »Cselekedetteddel és beszédeddel tiszteljed a te atyádat és anyádat, hogy szálljon te reád az emberektől áldás. Mert az atyáknak áldása megerősíti a fiaknak házokat; az anyának pediglen átka kirontja még a fundamentomát is.«

A mese egy jelenetén rajta van a biblia bélyege. Midőn ugyanis Rózsa apja, a király törvényt lát az alattvalók fölött, erről a költő ilyen képet fest:

»*Kapu előtt* üle az apja Rózsának,
Mellette a lóczán urak is valának:
Törvényt tettek ottan, mert a város népe
Szabadon járt ki s be a király elébe.«

Ezen pátriárkális igazságszolgáltatásnak képe a bibliából van kölcsönözve, a hol rendszeren a város kapujánál láttak törvényt a bírák és vénék. Így M. V. k. XVI, 18-ban ezt olvassuk: »*Bírákat és tisztartókat szerezz*, minden te *kapuidban*.« Továbbá Amos V, 15-ben: »*Szolgáltassatok a kapuban igaz ítéletet*.« Úgy-szintén Jer. Sir. V, 14-ben a pusztulás képét így festi: »A vénék megszűntek a *kapuból*.« — Midőn Boáz meg akarja váltani Ruth földjeit, ezt szintén a kapuban teszi a vénék jelenlétében, a mint ezt Ruth IV, 1. 2. 9. 11-ben látjuk: »Boáz pedig *felmenvén a kapuba*, leüle ott. És mellé vévén tíz férjfiakat, a városnak *Vénei közül*, mondá: Üljetek le itt; kik leülének. És mondá Boáz a Véneknek és az egész népek: *Bizonyságim legyetek ma* . . . És mondá mind a nép, mely vala a *kapuban* és a Vének is: *Bizonyságid vagyunk*.«

16. A Jóka ördöge.

Jóka a feleségét majd úgy hívja: »*testem*,« majd pedig »*hű oldalborda*«. Mind a két kifejezés a bibliából való: »elhagyja a férjfiú az ő atyját és az ő anyját és ragaszkodik feleségéhez és *lesznek egy testté*.« (M. I. k. II, 24.)

Az »oldalborda« a feleségnek közmondásos neve, mert Isten Ádám oldalbordájából teremté az első asszonyt. (U. o. 21. 22.)

Jóka megölné az asszonyt, ki zsémbelődésével életét elkese-
ríti, de mégis meggondolja magát és így szól: »Hadd éljen, Talán
majd, ha nem is a vallás, *Istenhez téríti az oldal-nyilallás*.«
A mi nem egyéb, mint Jer. Sir. V, 21-nek visszhangja: »*Téríts
meg Uram minket te hozzád és megtérünk*,«

Jóka busúl, hogy felesége sohasem fog meghalni, mert
»Judit asszonyt *táplálja* a mérge; És az a kis mérég so' sem
fogy ki pedig, *Mint olajkorsó, ha fogy, ismét telik*.«

Czélzás a bibliai olajos korsóra, mely a czareptai özvegyet
és házanépét *táplálta*, a mint Kir. I, k. XVII, 16-ban olvassuk:
»*A korsóbeli olaj el nem fogya*, az Úrnak beszéde szerint, melyet
szólott vala Illyés által.«

Elizeus prófétáról is ugyanilyen csudát beszél el Kir. II
k. IV, 2—7.

A szomszéd király Jókához rimánkodik, hogy az ő leányát
gyógyítsa meg: »Nézzé meg, jöjjön el, *tegye rá a kezét*: Bizony
az Uristen is megáldja ezért.«

A bibliában a kézrátevés vagy az áldás kifejezése, mint
József mondja Jákobnak M. I. k. XLVIII, 18-ban: »*Ez első
szülöttem, a te jobb kezed ennek fejére tegyed*«; vagy pedig a
meggyógyításé, a mint Ap. csel. XXVIII, 8-ban olvassuk: »Pub-
lius atya hideglelés és vérhas miatt igen nehezen feküdnék, kihez
Pál bemenvén . . . *kezeit arra vetvén*, meggyógyítá azt.«

»Az első lopás« cz. költeményben szintén ezen kifejezéssel
találkozunk: »Nem kuruzsló, bába, De kitanult orvos *tette rája
kezét*.«

17. Hatvani.

A tudományáról és bűvészetéről híres debreczeni tanár,
Hatvani megesküdtött, hogy tanári székét átadja a Gonosznak:
Ásmodznak. Ez fölveszi Hatvani képét és a tanár nevében és képé-
ben elfoglalja székét és Hatvani módjára a műteremben csudás,
varázslatos előadást tart. Ekkor az egyik deák észreveszi rajta a
lólábot. »Lóláb« — sottogják végig a teremben. Erre, mint vihar
zúgása, felharsog az ének a deákok ajkán: »Erős várunk nekünk
az Isten.« Mihelyt Isten neve fölhangzik »egy pillanat . . . kénkö-
szag érzik« és a Gonosz eltűnik, valószínűleg a pokol fenekére.
Ekkor »a tanár jó, a valódi, Többé vele nem bir Ásmódi«; elfog-

lalja újra székét és Isten dicsőségére hirdeti és tanítja a természet csudáit és titkait.

Az itt említett Asmódi csupán egyetlen apokrif könyvben, Tóbiásban III, 8. 18. fordul elő: »a gonosz Asmodeus ördög« néven. — Azonban a későbbi héber irodalomban, a Babilonai Talmudban és a Midrásban gyakrabban találkozunk vele.

És a Hatvani feldolgozásának és a daemóni elem felfogásának módjából úgy látom, hogy Arany — bár Hatvani csudás dolgait a népmonda után jegyzi föl — a héber mondát is ismerte és pedig a Tendlau által feldolgozott Salamon és Asmedai-monda töredékét, a melyet Jolowicz az ő Polyglotte-jában közöl. (295—302 l.) Jolowiczot, a mint láttuk, Arany jól ismerte, többször említi. A héber Asmedai monda ide vonatkozó része a következő: Salamon királynak a templom építéshez faragott kövekre van szüksége, a melyeket azonban vas eszközzel faragni nem szabad. Egy Sámir nevű bogárral lehetne a köveket hasítani, de erről csak Asmedai tud felvilágosítást adni. Salamon cselleg fogatja őt és az ő gyűrűje segítségével, a melyre Isten neve van vésvé, minden szolgálattételre, így a Sámir megszerzésére is lehet használni.

Asmedai Salamon foglya marad mindaddig, míg furfangos módon kezébe nem keríti az Isten nevével ellátott gyűrűt. Ekkor Asmedai megszabadul, a gyűrűt a tengerbe veti, magára ölti Salamon képét, a király székébe ül és uralkodik hosszú ideig. Egyszer az igazi Salamon, a ki mint koldus tengeti életét, megtalálja a gyűrűt és visszatér Jeruzsálembe, a hol Asmedait most már felismerik lábairól. Salamon felmutatja Asmedainak a gyűrűt, a ki mihelyt meglátja Isten nevét, azonnal eltűnik, Salamon pedig újra elfoglalja királyi székét.

Első pillanatra látszik, hogy nemcsak a Gonosznak a neve közös a héber mondával, hanem azon vonás is, hogy Asmódi másnak a képét veszi fel, annak a képében szerepel és hogy lába által gyanut kelt és csakis Isten nevével lehet őt legyőzni. A Gonosz eltűnik, a jó diadalmaskodik s elfoglalja régi, őt megillető helyét.

Hogy a Gonosz *kénkőszag* közepette tűnik el és a pokol fenekére jut: bibliai vonás.

Az »Ünneprontók«-ban, a midőn az istenkáromlók »a pokol tüzes fenekére« tánczolnak, szintén »kénkő fojtó szaga terjedez el«.

A bibliában valahányszor az istenítéletről, a gonoszok bűnhődéséről vagy a pokolról esik szó, rendszeren a kénkő is ott szerepel. Így Zsolt. XI, 6: »Isten bocsát a hitetlenekre tüzet és kénkövet.« Továbbá Jób XVIII, 15: A hitetlenek »lakhelyére tüzes kénkő hintetik«. Úgyszintén Ezsáias XXX, 33: »Meggészítettett eleitől fogva a Tofet (pokol), az Úrnak fuvallása gyűjtja meg azt mintegy kénkőnek patakjával.«

18. Az utolsó főpap.

Aranyra nemcsak a biblia gyakorolt hatást, hanem az ágádai költészet is, a mi nem egyéb, mint a bibliához csatlakozó, körülíró, kibővítő költői magyarázat. Azért méltán szólhatunk *erről* a hatásról is jelen munkánk keretében.

A héber költészet egyik szép legendája jutott bele Frankl révén Arany költeményei közé: »Az utolsó főpap«. Már az ötvenes években megragadta a legenda Arany figyelmét és Jolowicznak már említett »Polyglotte der orientalischen Poesie« című gyűjteményéből lefordította, a hol azt Frankl 1853-ban legelőször közölte. Akkor még »A főpap« volt a címe. Midőn 1861-ben megjelentek Frankl összegyűjtött költeményei, a »Hősök és dalok könyve«: abban már az »utolsó« főpap címet viseli és az »utolsó« voltát maga a költemény is hangsúlyozza, a melyen Frankl az elsőtől eltérő több változtatást is eszközölt. Arany megmarad az első, a Jolowicz-féle földolgozás mellett, csupán a címet, mely *így* hatásosabb, változtatja ő is meg.

Arany szeretné vizsgálat alá venni a költemény származását. Szeretné tudni, vajjon csakugyan talmudi mondának átdolgozása-e avagy eredeti? De megvallja, hogy nincs módjában a dolgot eldönteni. Bizonyára a források hozzáférhetetlensége miatt. Annyit azonban mégis megkockáztat, hogy bevallja, miszerint a költemény eszmejárását oly modernnek találja, hogy gyanuba veszi, hogy csak »pia fallacia« útján került az ágádai költemények közé.

Nincs egészen igaz a Aranynak. A költemény valóban igazi talmudi mondának földolgozása. Annyi azonban áll, hogy a művészi stilizálás: Frankl műve. De lássuk magát a mondát. A Babiloniai Talmudban Taánit traktátus 29. a. lapján ezt olvashatjuk: »Mestereink így tanították: Midőn az első szentély leromboltatott, a papság virága csoportonként összegyülekezett a templom kulcsaival kezökben. Fölmentek a templom tetejére és így szóltak Ő előtte: »Világnak Ura! Mert nem érdemesítettünk arra, hogy hűséges kulcsáraid legyünk: ime a kulcsokat néked visszaadjuk.« És fölfelé dobták őket. Erre kinyult egy kéz forma és átvette tőlük. Ők pedig leugrottak és beleestek a lángba. Rájuk alkalmazható Ezsáias próféta gyászdala (XXII, 1—2.): »A látásnak völgyéről való prófétálás: Mi lelt most téged, hogy mindenestül a háztetőkre szálltál? Lármás zúgással teljes város, vidám erősség! A te megöletteid nem fegyverrel ölettek meg és nem a harcban haltak meg.« És a Szentről, dicsértessék az ő neve mondatik: »Széttúzza a falat és jajveszékkel [Izrael miatt] a hegyek felé.« (U. o. 5. v.)

Ezzel majdnem szószerint megegyezik az Ezsáias könyvéhez írt Jalkutban előforduló azonos legenda. De van e mondának egy másik változata. Ugyanis a Kir. II, k. XXIV. fejezetéhez írt Jalkut így mondja el a legendát:

»Midőn (Jojákim) megöletett, (Nebukádneczár) trónra ültette helyébe annak fiát, Jojáchint és visszatért Babiloniába. Eléje mentek városának lakói mind, üdvözölték és kérdezték tőle: »mit műveltél?« Azt mondta nekik: »Jojákim, Judea királya föllázadt ellenem, megöltem és helyébe trónra ültettem fiát, Jojáchint.« Erre így válaszoltak amazok: »A példabeszéd azt tartja, hogy ne neveld a rossz kutyának jó kölykét; hát még a rossz kutyának rossz kölykét.«

Mindjárt hallgatott rájuk és visszatért . . . Eléje járult a nagy szinhedrion (a legfőbb jeruzsálemi törvényszék), a mely így szólt: »Elérkezett-e ezen szentély lerombolásának ideje? Erre így válaszolt: »Nem! csupán csak adjátok ki nekem Jojáchint, Judea királyát, és én elvonulok.« Mentek és megmondták Jojáchinnak: »Nebukádneczár téged kíván.« Mit csinált erre Jojáchin? Összeszedte a szentélynek összes kulcsait és így szólt Ő előtte: »Világnak Ura! Mert nem érdemesítettünk arra, hogy hűséges kulcsárok legyünk szined előtt: ime kulcsaidat visszaadjuk néked.«

»Két ámóra (talmudmester) hagyománya van arról, hogy erre mi történt. Az egyik azt mondja: egy tüzes kéznek formája nyúlt le és elvette tőle. A másik pedig azt mondja: azon pillanattól kezdve, hogy feldobta a kulcsokat, mindeddig nem estek le többet.

Mit csináltak Izráel ifjai? Fölmentek a háztetőkre, levetették magukat és meghaltak, a mint írva van: »A látásnak völgyéről való prófétálás: Mi lelt most téged, hogy mindenestül a háztetőkre szálltál?« stb.

És mit csinált Nebukádneczár? Elfogatta és börtönbe vetette őket. És a ki börtönbe került, onnan többé soha se szabadult ki, a mint írva vagyon: »Az ő foglyainak nem nyitotta meg a börtönt.« (Ezs. XIV, 17.)

Frankl és Arany költeményének a lényege az, hogy Jeruzsálem elpusztult, a szentély romba dőlt, a papok leölettek. Csak a főpap maradt életben, a ki a nagy szerencsétlenségtől lesújtva Isten ellen fordul és visszadobja az ég felé a szentély kulcsait, minthogy Isten nem méltatta többé papjait arra, hogy a szentélyre ügyeljenek. Erre egy tündöklő kéz nyúl le hozzá a kulcsért; másnap virradatkor pedig a főpapot villámstűtöttan halva találják.

Frankl, úgy látjuk, az első talmudi legendát dolgozta föl, a melyet csak annyiban módosított, hogy a »papság virága« helyébe egyénített alakott tett: a főpapot, továbbá a papok tüzhálálát a főpapra vonatkoztatva odamódosítja, illetőleg az égi kézzel összevonva odamagyarázza, hogy az villámcsapás volt.

A többi vonás: Jeruzsálem pusztulása, a szentély romba-dőlte, a papok kétségbeesése, fölhágása a szentély kimagasló részére, az Isten ellen való panasz-ima, a szentély-kulcs visszaadása, az égi kéz megjelenése, a kulcs visszavétele, a papok halála: mind

megvan a talmudi legendában, a melyet Frankl mindenesetre finom érzékkel és avatott kézzel használt föl. Itt-ott Arany, Frankl nyomdokain haladva, szinte szószerint idézi a talmudi monda szavait:

»Nem méltatál továbbra bennünk'
Hogy templomodra mi ügyeljünk . . .
Vedd vissza hát a templom kulcsát . . .«

A legenda prózája ezt így mondja el: »mert nem érdemeztünk arra, hogy hűséges kulcsáraid legyünk: ime a kulcsokat néked visszaadjuk.«

Lehet, hogy Frankl a monda második változatával is megismerkedett és pedig költeményének a Polyglotte-ban való megjelenése után. Azon változtatások ugyanis, a miket a Hősök és dalok könyvében az első feldolgozáson ejtett, mintha e föltevést megerősítenék. A légi kézről, mely a kulcsot felvonja, először így szól: »Wie eine Hand aus Luft gewoben«, másodszer pedig: »aus Licht gewoben«, a mi a második változat »tüzes kéznek formá«-jához közelebb esik. Arany azonban megmarad ebben is az első, a Polyglotte feldolgozásánál. Továbbá a költemény vége és címe először »hoher Priester«-ről szól; a második kiadásban már »der letzte Hohepriester« szerepel. A mit a címében Arany is átvett. Ez is közelebb esik a legenda második változatához, a hol Jojáchin szerepel, a ki névleg Juda *utolsó előtti*, valósággal azonban *utolsó* független királya volt.

Arany élvezettel olvassa a poetikus talmudi legendákat, gyönyörködik szépségükben. A szépnek kultuszát minden formában szeretettel ápolja, nyomait kedvteléssel kutatja, akár a Ganges hullámaihoz viszik, akár a Jordán partjaihoz, akár a Kaukázus bérceihez, akár Javne talmudmestereihez. A szép neki minden formában a lelkéig hat, csak igaz legyen és költői kifejezése tiszta meggyőződésből fakadjon. »Légy meghatva — mondja ez alkalommal Arany — erős hittől akármben, s tudd azt költőileg kifejezni: veled érzünk mi is bizonynyal, noha véleményben külön járunk.«

Midőn Ráchel legendáját olvassa, »a ki talmudi hit szerint mindig feltámad, ha fiainak vigasztalásra van szüksége« — mély meghatottság vesz a költőn erőt. »Nem tehetjük — így szól — hogy föl ne gerjedjen rokonszenvünk a fájdalom ez őszinte hangja iránt...«

A »Ben Zákai« olvasásakor azt mondja: »A felekezetestég szava sem képes elnyomni költőnk diadalát, midőn felkiált, hogy a máglyán ugyanazon zsoltárok zengése mellett hamvaszták el az ő hitfeleit, melyek először az ő királyköltőjük ajkán hangzottak vala.«

*

Mellesleg még megemlíthetjük, hogy Arany az új-héber költészetet is ismerte, legalább úgy öregébből. Abul Hasszan Jehuda Halevi, Gabirol Salamon, Alcharizi Iuda nem voltak előtte teljesen

ismeretlenek. Sőt az egyik, *Alcharizi*, bizonyos tekintetben hatással is volt rá, a mint Arany egyetlen mákámájából, »A poloská«-ból kitűnik. Alcharizi a mákáma terén vetekedik az arabs Haririvel. *Tachkemoni* című gyűjteménye a mákámák remekeit tartalmazza. Ezen gyűjteményből közli Jolowicz német fordításban Alcharizi egyik furcsa mákámáját: »*A bolhát*«. Ennek a mintájára van a *Poloska* fölépítve. Egy helyen idézetet is találunk benne, mely Alchariziből származik. A többi hasonlóságot mellőzve, csupán ezen idézet szavait állítom egymás mellé. Alcharizi így szól a bolháról: »und meinst du, du seist von ihm los, — bald wirst du ihn spüren in deinem Schoos, — bald wird er packen — deinen Nacken.« — Arany pedig a poloskáról imígy: »ha kergeted gyors neki a lába, — eltűnik egy percz alatt — mint vilám s' gondolat; — de legott visszatér — noha engedelmet se kér, — *gallérodba ragad*, — s »*eszi a nyakad*.«

Ez elég Alcharizi hatásának a megerősítésére.

19. Az egri leány.

A szerelmi jelenet, midőn az ifjú éjszaka idején jön és szerelmesének ablakán zörget és esdekel, hogy nyissa ki neki, mert »hideg szél fú, esik a hó« — nagyon hasonlít az Énekek Énekének azon jelenetéhez, midőn a pásztorfiú Sulamith-hoz bezörget (V, 25): »Én elaludtam vala... és ime az én szerelmesem szava, ki zörget vala, mondván: »Nyisd meg nékem, szerelmes húgom, én mátkám, én galambom, én tökéletesem, mert az én fejem megrakodott harmattal, az én hajam az éjszakának harmatjával.« Az egri leány is, Sulamith is vonakodik eleinte, de azután mindketten ajtót nyitnak.

Az Egerbe betört cseh rablók ellen így biztatja a hirnök a magyar és lengyel vitézeket:

»Hej, ma vitézek, *bottal az ebre!*«

Ezzel megvetését akarja a cseh rabló népség iránt kifejezni, a kik ellen még kardot sem kell fogni. Ugyanezt a felfogást érezhetjük ki Goliáth szavaiból, a melyeket Dávidhoz intéz I. Sám. XVII, 43-ban: »*Eb vagyok-e én, hogy bottal jössz réám?*«

»Szép piros bortól *iszamos* a padló.« Ilyen nyelvhasználattal találkozunk Zsolt. XCIV, 18-ban: »Az én lábam *eliszamosodott*.« Továbbá LXXIII, 2: »Kicsiny hija, hogy az én lábaim el nem *iszamodának*.«

Midőn a magyar és lengyel vitézek üzöbe veszik a rablókat, a költő így kiált fel:

»No hiszen, cseh, jaj most néked!
Mért születél e világra!
Nem akadnál most az ágra
 Gyalázatnak czimeréül,
 Varjú, holló ételéül.«

A második sor Préd. IV, 3. és Máté XXVI, 24. hatását mutatja:
 »Jobb volt volna annak az embernek, ha nem született volna.«

Az ágon való fennakadás, a mivel »Vörös Rébék«-ben Pörge Danit is megfenyegetik, hogy »fennakadsz te, szép betyár!« eredetileg II. Sám. XVIII, 9-ből származik: »*Felakada* — Absolon — fejénél fogva egy *cserfára* és függ vala az ég között és föld között.«

20. Ágnes asszony.

A költemény refrainje: »*Oh, irgalom atyja, ne hagyj el*« — élénken emlékeztet II. Korinth I, 3-ra és Zsolt. XXXII, 22-re: »*Az irgalmasságok atyja . . . ne hagyj el engemet, Uram én Istenem.*«

A bírák e szavakkal küldik haza Ágnest: »Eredj haza, *Isten adjon Erőt ahhoz és kegyelmet.*« Ez I. Péter V, 10-re emlékeztet: »A minden kegyelmeknek Istene . . . erősítsen meg.«

Az öregedő Ágnest így festi a költő:

»Őszbe fordul a zilált haj,
 Már nem holló, nem is ében.«

A sokszor megénekelte hollófürtök először az Énekek Énekeiből ragyognak felénk V, 11-ben: »Fodor haja fekete, mint a hollónak.«

21. A gyermek és a szívárvány.

Az ábrándos, tapasztalatlan gyermek a szívárványt hidnak gondolja, mely a mennybe visz:

»Égi hid az« gondolá,
 Oh, talán ott járnak épen
 Az angyalok fel s alá.«

Jákob álmában az égbe nyúló lajtorjáról szintén így beszél:
 »Ime, az *Istennek angyalai felmennek és alájönnek vala azon.*«
 (M, I. k. XXVIII, 12.)

A kiábrándulás után, midőn már tudja, hogy mi a szívárvány, így szól a szomorú gyermek:

» . . . üres kép, játszi sugár,
 Mit olyankor szeme lát,
 Nem hid, a mely összekötné
 Földdel a menny kapuját.«

Ez is azonos az álmából felocsudó Jákob szavaival: »E hely nem egyéb, hanem Istennek háza, és ez a *mennyeknek kapuja.*«
 (U. o. 17. v.)

22. Vegyesek.

»A fülemile« cz. költeményben Péter és Pál szomszédoknak közös gallyára ül a fülemile:

»Azt szemelvén ki oltárnak,
 Honnan Istent jókor reggel
 Magasztalja szép énekekkel.«

Élénk visszhangja ez Zsolt. LIX, 17 [9] és XCV, 2 [1]-nek :

»De én dicsérem hatalmodat,
Énekedben áldom jóvoltodat,
És én felkelek jó reggel,
Magasztallak nagy örömmel . . .
Az Urban, mi kőszikláinkban
Vigadozzunk szép énekekkel.«

(Szeneci M. zsolt.)

*

»A bajusz« cz. versben Szücs Györgynek mindene van, csak épen bajusza nem. Pedig ez neki »*Becsesebb a drágagyöngynél*«.

A biblia is ilyen módon értékeli a bölcsességet Job XXVIII, 18-ban :

A bölcsesség mellett »*a drágagyöngy* ingyen se említették ; mert az Isten bölcsességének keresménye *drágább a karabunkulusoknál*«.

Szücs György falujába cigányok jönnek és felkeresik azokat a házakat, a hol legfeljebb a seprű »*a házörző*«. »*De ha Isten — veti közbe a költő — meg nem őrzi*«, bizony az ott hiába áll.

Visszhangja ez a Zsolt. CXXVII, 1-nek : »*Ha az Úr nem őrzi a várost, hiába vigyáznak az őrizők*«.

*

»Katalin« végén a két szerető szív, Forgách és Katalin a halálban egyesülnek és Jakusics egybetemeteti őket és így sóhajt föl :

»Oh hű szívek ! Oh nemesek ! . . .
Ha élvéjük útjokban álltam . . .
Hadd egyesítem a halálban.«

A bibliának az együtt elesett és közös sírba temetett Saul és Jonáthán halála fölött való szavai jutnak itt eszünkbe : »Saul és Jonáthán szerelmetesek és életekben egymást szeretők, *halálokban is nem választattak el egymástól*. Sám. II. k. I, 23.

*

»A dalnok búja« cz. költeményben szintén bibliai képpel találkozunk.

A dalnok szeretné, ha többé nem tudna érezni és keble ki volna égve ;

»De mint *Mózes bokra* hajdan,
A dalnok szív ég olthatatlan
És soha el nem ég.«

Ennek előképét megtaláljuk M. II. k. III, 2-ben : »És megjelenék neki az Urnak angyala tűznek lángjában egy csipkebokorban és tekintte oda *Mózes* és ime *a csipkebokor ég vala, de a csipkebokor meg nem emésztetik vala.*«

*

A walesi bárd népének nagy fájdalmát így fejezi ki: »*Szüzek siralma, özvegyek panasza nyög belé.*« — Jeremiás Siralmai is e kettőt emlegetik legsűrűbben, a nagy pusztításról szólva: »*Sionnak ... szüzei szomorúak — ő maga özvegygé lón ... Az én szüzeim és az én ifjaim a rabságra mentek ... a mi anyáink olyanok, mint az özvegyek.*« (I. 4, 1, 18; V, 3.)

*

»V. László«-ban e sorokat olvassuk:

»A bujdosó buvik,
Ha zörren egy levél,
Poroszlót jöni vel
Kanizsa, Rozgonyi.«

A zörrenő levél képe, mely a gyávának szívébe félelmet lop és menekülésre készíti: a bibliából származik. M. III. k. XXVI, 36-ban találkozunk először e képpel: »*Szívetekben félelmet szerzek ... annyira, hogy a fa levelének zördülése előtt fussanak, mint a szablya előtt.*«

A »Vörös Rébék«-ben is ugyanezt a képet látjuk:

»Bujdosónak kín az élte:
Reszket, ha levél zörög.«

*

A »Hiú sóvárgás« cz. költeményében ezt mondja magáról a költő:

»Vagyok pellikánja kietlen mezőnek,
Búsongó madara hives, ködös őznek.«

A zoltárköltő CII, 7 [3]-ban szintén így panaszolja sorsát:

»Olyatén lettem szintén,
Mint Pellikán a pusztában.
Siralmas kiáltásimban
Olylyá lettem, mint a bagoly,
Ki a kietlenben huhol.«

(Szenzi M. zolt.)

»Tanári jubileumra« cz. versében ugyancsak e kifejezéssel találkozunk:

»Szívverit ontsa bár, mint pellikán,
Hálátlanságot növel magának.«

Még a dupla »l« is Szenzi Molnár zoltárainak a hatását mutatja, mert rendszeren egy »l«-el szokták írni.

*

Az árva fiú a sötétben »*az Isten szent nevére*« kéri anyját, hogy ne oltsa el a világot.

Ez a Zsolt. XXV, 11 [5]-nek a kifejezése: »*Énnekem kegyelmezz meg Uram a te szent nevedért!*« (Szenzi M. zolt.)

*

A »Tetemrehívás«-ban e sorral találkozunk: »*Allata* örzeni négy alabárdost«.

Úgy hiszem, hogy az »állítani« igének ezen formája és használati módja a biblia hatására vezethető vissza. Jákob így szól Józsefhez: »*Allasd* előmbe kérlek őket, hogy áldjam meg őket.« Majd így folytatja a biblia: »És eleibe *állatá* neki őket.« Továbbá: »Bevivé József Jákobot, az ő atyját és *állatá* ötet Fáraó eleibe.« (M. I. k. XLVIII, 9, 10. és XLVII, 7.) — Dávid is így üzen Joábnak: »*Allassátok* Uriást legelől a keményebb harczon.« És a biblia így folytatja: »Joáb . . . *állatá* Uriást arra a helyre.« (Sám. II. k. XI, 15, 16.)

*

A »Rangos koldus« cz. költeményben így szól a költő:

»Könyörülj meg sántán, bénán:
Éhező gyermeknek adj:
(Ezer annyit ígér a *könyv* —
Hanem ez uzsora nagy.)«

Könyv alatt nyilván a biblia értendő. Arany itt a »biblia« szót eredeti értelmében veszi; a görög *βιβλιον* ugyanis könyvet jelent. Gondolni pedig M. V. k. I, 10-re gondol, a hol a következőt olvassuk: »A ti atyáitoknak Ura Istene sokasítson meg titeket *ezerszerte* is inkább, hogy nem mint most vagytok, és áldjon meg titeket, a miképen ígéretet tett nektek.«

*

»Juliska emlékezete« cz. töredékében (H. J. I, 512. l.) a költő Jeremiáshoz hasonlítja magát:

»Mióta romba dőlt *oltáridon*, Hazám,
A honfi legszentebb könyvével *áldozám*,
Mint egy Jeremiás nyögdelve bánatom,
Oly megtörött szívvel, de nem oly szabadon.«

Jeremiás Siralmaira gondol, a melyekkel a próféta hazájának és a jeruzsálemi szentélynek rombadőlte fölött kesereg.

*

»Ex tenebris« cz. költeményében elhomályosodó szemei és el-elboruló kedélye miatt így vigasztalja magát:

»Ma ködös szem, mord kedélyvel,
Holnap tisztább mindenik:
Meghozhatja tán egy éjjel,
Hogy majd »*uj fény jelenik*.«

Vagy, ha ez nem, a vakságnak
Kiürítem poharát
S az »*örök világosságnak*«
Várom fénylő sugarát.«

Az idézőjelek által maga Arany utal a bibliára. Nyilván Ezsaiás LX, 1, 3, 5, 20. lebegett szeme előtt, a hol azt olvassuk:

»Kelj fel, világoskodjál, mert eljött a te világosságod... És járjanak a királyok a néked támadott fényességben... Akkor meglátod és világos leszesz... mert az Úr léssen néked örökkévaló világosságod, és a te keserűséged napjainak vége szakad.«

*

Egy évvel halála előtt az »Évnapra« cz. töredékben (H. J. I, 445. l.) így szól Arany önönmagáról és életének éveiről:

»Nyolczvan év
Ritka szép;
Hetven év
Jó, ha ép;
Hatvannégy esztendő:
Untig elegendő.«

A zsoltáráköltő lantján is ugyanilyen ének zendül fel, midőn az emberi élet éveiről szól: »A mi esztendeink napjai *hetven esztendő*, vagy mennél *feljebb: nyolczvan esztendő*, és azoknak szinte a java is nyomorúság és fáradság.« (Zsolt. XC, 10.)

Hogy Arany csakugyan a Zsoltárra gondol, legjobban mutatja a »Visszatekintés« című cikksorozatának következő helye: »Egy ember-életkor folytatott le, amúgy *Dávid értelmében*, mióta a magyar nyelvészkedés tüzetesebben és nagyobb szenvedélylyel lát dolgához... De ha végigtekintünk e 70—80 évi működésen, sajnálattal veszszük észre, hogy csaknem minden figyelem... a szavak teste körül forog.« (Ö. M. 5. k. 391., 392. l.)

XI. FEJEZET.

Nevek.

Az Arany használta nevekben is mutatkozik a bibliának költőnkre gyakorolt hatása. Ugyanis Arany sűrűn használja a bibliai neveket, a miben részint egyéni, a biblia felé hajló vonzalma vezérli, részint pedig a reformátusoknak általános, a bibliai nevek iránti való előszeretete.

Bolond Istók öreganyja a bibliai *Sára* nevet viseli, nevelőanyja ugyancsak: *Sára*. Okát már érintettük. Itt csupán Arany-nak egyik levelét említem föl, a melyet »Piroska és édesanyja emlékei« közt Arany László Összes Műveinek I. kötetében olvashatunk. Arany leányának, Széll Juliskának arra a kérdésére, hogy milyen nevet adjon újszülött leányának, a többek közt ezt válaszolja: »A családi oldalon én a magam részéről keveset mondhatok. A meddig ez ágon a családfát felvihetem: azt hiszem, minden nő *Sára* volt.« Arany ragaszkodik is a *Sára* névhez. A Családi Körben a gazda leányát szintén *Sárának* hívják. Jámbor *Tamásnak* a menyé: *Sára*.

Az asszonyokat, a kik Bolond Istókot megtalálják, *Éva* és *Rebekának* hívják. A Rebekát Arany *Rebék*re is szereti összehúzni, sőt a Vörös *Rebék*-ben *Rebi*-re rövidíti. Pázmán lovagnak a felesége ugyancsak: *Éva*, a Toportyán cigány édesanyja szintén *Eva* névvel díszleg.

Jóka gonosznyelvű felesége a hős héber asszony nevét viseli: *Judith*. A laczikonyhás néni szintén a *Judith* névre hallgat.

A hunok idejében szereplő személyek, különösen a nők számára Arany nagy gonddal keresgélt pogány magyar neveket. De alig-alig talált. Itt is a biblia felé fordult. Ugyanis Etele egyik feleségének a nevét, *Réka*, vagy *Rikát* a bibliai *Rákhel* rövidítésének tartom. Arany szerette a neveket összenyomni, rövidíteni, különösen ha az ódon hangzás úgy kívánta. A letiport magyar nemzet fájaldalmát is a bibliai *Rákhel* nevével és személyével szimbolizálja.

Mikolta, Atilla menyasszonya is alighanem a bibliai *Mikhál* neve után formálódott. *Nimród* ugyan bibliai név, de ezt Arany

már így készen találta a hun mondakörben, a hol mint Hunor és Magornak apja szerepel. Ellenben Bárczi Benő titkos arájának, Kund *Abigél*-nek a neve a bibliából való: »*Abigail*« névből alakult. A bibliai Eszter anyjának a neve ez. (Eszter k. II, 15.) — Nábál feleségét szintén így hívják, a mint ezt Sám. I. k. XXV, 3, 4, 18, 36, 38-ban olvashatjuk.

A férfinévek közül kevés a bibliai. Csóri egyik fia a *Jónás* nevet viseli; Arany egyik novellatöredékének szereplői közt pedig ilyen nevek fordulnak elő: Rátarti *Mózes*, Borsos bíró, melléknevén *Heródes*.

XII. FEJEZET.

Számok.

Ha erős légnyomás segítségével higanyt sajtolunk keresztül egy fának a törzsén: a higany a fa egészébe, tehát a legcsekélyebb porusaiba is behatol, oda is, a hol észre sem tudjuk venni.

Igy vagyunk a bibliának Aranyra gyakorolt hatásával is. A biblia, a mint láttuk, átömlik a költő egész lényén; Arany szinte impregnálva van a bibliával, ennél fogva a bibliai hatás a legcsekélyebb porusokba is behatol, oda is, a hol alig keresi és alig is veszi észre az olvasó.

Még a számokban is, a miket Arany használ, a biblia hatása mutatkozik. Vannak számok, a miket a biblia igen sűrűn és különös szeretettel használ, ez a 3-as és a 7-es szám.

Igy például: három angyal jelenik meg Ábrahámnak; háromféle barmot áldoz Ábrahám: a többek közt egy hároméves tehenet, hároméves kecskét és hároméves kost. Fáraó pohárnoka három gerezd szőlőről, sütőmestere pedig három kosárról álmodik. Mózes három hónapig rejtegette anyja. Egyiptomban három napig volt sötétség. Izráelnek három zarándok ünnepet kellett ünnepelnie és három menedékvárost kellett kijelölnie a Jordánon innen és hármat a Jordánon túl. Dániel három hétig szomorkodott. Jónás pedig három nap és három éjjel volt a hal gyomrában. Salamon három dologról mondja, hogy csudálatos és háromról, hogy nem tud soha betelni. Sirák pedig három dologról mondja, hogy az tetszetős Istennek és embernek és háromról, a mi szörnyű és háromról, a minék ő ellensége.

Arany is ily módon szereti a 3-as számot használni. A búbánatot, a mi Toldin erőt vesz, hároméves gyermeknek nevezi. Három napig bolyong Toldi a nádasban, száműzetése pedig három évig tart. Budára menet Toldi útján a piros hajnal harmadikszor kel. A Gyulafi testvérek három évre tolják ki szerelmi perük eldöntésének határidejét. Nagy Lajos három napig bolyong áruházban, Prágában pedig három egész nap és három éjjel mulat, olasz földön pedig lelkiismereti furdalásában három éjjelen át

vívódik önmagával. Ibolya kérőinek három nehéz munkát kell végezniök. Rózsának három vad paripát kell megülnie. Három csepp vért eresztenek mindketten ujjaikból.

A 7-es számot a biblia még sűrűbben emlegeti. Minden alkalommal, a mikor mi kerek számot, 10-et vagy 100-at használnánk, a biblia 7-et vagy 70-et használ.

Így például Isten a hetedik napon nyugodott meg és a hetedik napot szentelte meg. Minden hetedik év szombat-évnék volt rendelve és hétszer hét év mulva bekövetkezett a jóbel-év. Hét hetet kell számlálni peszáchtól a hetek ünnepéig. Jákob hét évig szolgált Rákhelért. Fáraó hét kövér és hét sovány tehenet látott álmában. József hét napig mély gyászt tartott apja halála után. Hét napig kell kovásztalan kenyeret enni. Naámán hétszer mosta meg magát a Jordánban. Jób barátai hét nap és hét éjjel ültek szóttanul a földön. Jósué azt parancsolja Jerichó előtt hét papnak, hogy a hetedik napon hét kürtöt vegyenek és hétszer járják körül a várost. Mózes hetven öreget gyűjt maga köré. A zoltárköltő hetven évre teszi az emberi élet tartamát. Tirusról azt jósolja a próféta, hogy hetven évre el fogják felejteni, Izráelről pedig, hogy hetven évre fogságba viszik.

Arany szintén ilyen bőségesen használja a hetes számot. Toldi hétrét veti a nyakába hatalmas karikását, nagy éhségében pedig versenyt falatoz héttel. Midón sereget toboroz, felhajtja hét vármegye népét. A régi jó barátok, a fölötti bánatukban, hogy az országczímert egy olasz nyerte el, azt üzenik Toldinak, hogy ha meghalt, sírjában hétszer forduljon meg. Nagy Lajos olyat üt az olasz várkapitány fejére, hogy hétszeres halál volt, a mit odamére. István vajda Zsigmond királyt hét egész nap látja dúsan. A híres időjós nevének hét ország vet határt. A harci mén olyan vad, mintha hét ördög volna belebujva. Ha a villám leüt, köve belefúrja magát a tóba és hét évig lefelé megy és hétig fölfelé jön. A kincskeresésnél a hetedik gyermek szokta meglátni, hogy hol a kincs. Hábornak vállán hétszeres galléros köpeny lóg. Bende dicsőségét hét tömör énekben dicsóiti a költő. Az alvilágban a styxi hajós a haladóktól a szokásos egy helyett hét fillért kér. Furko Tamást hetven nap, hetven éj multán elviszi az ördög. Csórinak és népének annyi dicsőség jut osztályrészül, hogy attól még a *hetvenhetedik* unokáik lelke is holtra részegszik.

Nagy Lajos így szól a kegyeibe visszafogadott Toldihoz: »Vétkeztél fiú, de lakoltál is *hétszer*.«

A biblia is így szól a vezeklő Káinról: »Ha Káinért *hét-képen* áll az Isten bosszút, Lámekhért *hetvenhétszerte* inkább.« (M. I. k. IV, 24.)

A hármas és a hetes számot kombinálva is találjuk úgy Aranynál, valamint a bibliában. A cseh király pl. hét falut és három aranybányát ad leányának. Szilágyi Örszébet levelét az apród hét nap alatt akarja Prágáig elvinni, de ez az anyai szív-

nek: *hét egész esztendő*; a másik apród azonban viszi és hozza válaszát *három nap*, de a szerető szívnek még ez is: *három egész hónap*. A bibliában pedig Isten azt kérdezteti Dávidtól: »Akarod-e, hogy *hét esztendeig* való éhség szálljon földedre, vagy hogy *három hónapig* ellenségeid elől bujdossál . . . vagy hogy *harmadnapig* döghalál legyen földedben.« (Sám. II. k. XXIV, 13.)

Aranynak ezen számai minden esetre a biblia hatását is mutatják. Nem mondom, hogy *csak* a bibliáét, mert bizonyára ebben is van a népies hatásnak is egy kis része. Mert a nép szintén kedveli a 3-as és 7-es számot. Valószínű, hogy ebben maga a nép is a biblia hatása alatt áll. Merényi népmeséinek a bírálatában Arany is megjegyzi, hogy a szent hetes szám, ha nem is egészen tisztán, de mégis él a népi tudalomban.

Arra is lehetne ugyan gondolni, hogy a hetes szám gyakori, kerek szám képében való használata, a magyar nyelv ősi hagyományai közé tartozik. Mert Hunfalvy Pál óta bizonyos, hogy a régi magyarok számrendszere a hetes számrendszeren alapult és a 7 olyan kerek szám volt, mint ma a 10.

De bármiként áll is a dolog, az az egy bizonyos, hogy Arany is ugyanazt a két számot használja legszivesebben és legsűrűbben, mint a biblia. A mi kétségkívül a biblia hatására vall.

XIII. FEJEZET.

H é b e r S z a v a k.

Arany nem tudott ugyan héberül, mégis fordulnak nála elő héber szavak is. Legtöbbnyire olyanok, a melyek a bibliafordítások révén a magyar nyelvnek közkinésévé váltak.

Ilyen a *gyehenna* szó. Pázmán lovag így szól a királyhoz:

»Azt az egyet, uram király, a radnai szűzre!
Megölöm — ha ma jutok is a *gyehenna* tűzre.«

Gyehenna a poklot jelenti. A szó a magyarban sem vetette le héber jellegét. A héber »*ge-hinnom*«-ból származik, a mi eredetileg annyit tesz, hogy »Hinnom völgye«. Ezen völgyhöz fűzték ugyanis a próféták Isten utolsó ítéletét, a melyet a bűnös emberek az idők végén fog végrehajtani. Erről szól Jer. XVII, 31, 32; Nehem. XI, 30; II. Kir. XXIII, 10.

Hinnom völgyének azért nevezték, mert egy Hinnom nevű emberé volt az a völgy. Utóbb a szót általában a pokol jelölésére használták. Így olvasható Máté XVIII, 9-ben: »Jobb néked egy szemmel menned az életre, hogyszem két szemmel vettetned a *gyehennának* tűzére.«

A *Jebuzeus* szót szintén bibliai értelemben használja Arany.

A jebuzeusok Jeruzsálem ősi lakói voltak, a kiket csak Dávid királynak sikerült meghódítani. A pogányok közt a legpogányabbak voltak. Dávidot kigúnyolták és becsmérelték, a mint Sám. II. k. V, 6—8-ban olvasható. Azért azt mondja róluk a biblia, hogy »igen gyűlöli a Dávid lelke« őket.

Ezeket előrebocsátva, meg fogjuk érteni a magyar népnek azt a szitokforma szólását: »azt a jebuzeusát!« Azt akarja mondani: »azt a pogányát!«

Most már az Ünneprontókban is jobban megérthetjük azt a rövid párbeszédet, a mely a pünkösdi istentisztelet alatt duhajkodó legény és a dudás közt lefolyik. A legény így szól:

»Ide a *Jebuzeus* pofádat!
Mert megkeserüli a hátad.«

Azt akarja ezzel a sanda, csúf dudásnak mondani: »Ide a *pogány* pofádat!«

Hogy Arany is *így* gondolta, kitünik a párbeszéd folytatásából, a midőn a dudás szabódik és így szól: »Uraim de papolnak ott benn.« A mire a legény így válaszol:

»Hát baj neked az, *pogány hitűnek?*
Az enyém — ha töröm, ha nem — ez ünnep.
Enyém, ha szídom, ez az Isten.«

A dicsőítés szavát Arany ezen bibliai szóval fejezi ki: *hallelujah*. »A költő hazája« cz. költeményben így olvassuk:

»A dal, mit így teremt ujjá,
Egy nemzeti *hallelujah*.«

A szó írásmódján meglátszik Károli hatása, a ki a hébernek teljesen megfelelően így írja át a szót: »Hallelu-Jah«. Zsolt. CXLVI—CL.

De »egynémely nagyocska emberre« ezt mondja Arany:

»Még a minap kolosszilag
Verétek a felhőket...
Most sárba — nem döntve, hanem
Önként borulva, másztok,
S annak, ki rüg, színes, hazug
Szóval *allelujáztok*.«

Itt a költő Szenczi Molnár Albert írásmódját követi, a ki a hehezet nélkül beszélő francziák után indulva így írja a szót: »*Alleluja*«. (CXLVII, 10.)

Maga a szó annyit jelent: »Dicsérjétek Istent.«

Ezeken kívül még több héber kifejezéssel is találkozunk Arany költői műveiben. Mivel azonban már érintettük nagy részét, itt csupán felsorolásukra szorítkozom. Persze egytől egyig mind a bibliából való: *Asmodi, Belzebub, Sátán, Éden, Jehova, Sion, Urim és Tumim, Babel, Filiszteus, Leviáthán, Levita, Jeremiád, Amen*.

XIV. FEJEZET.

Arany Prózája.

Arany nem sokra becsülte a maga prózáját. Azt mondta róla, hogy fahangú. A mi bizonyára túlzás. Annyi áll, hogy prózája gördülékenység és jó hangzás tekintetében elmarad költői nyelvének tökéletessége mögött. A mi azonban a bibliai hatást illeti: megfordul az arány. Prózáján még jobban érezhető a bibliai zamat, mint költői nyelvén. Bizonyára azért, mert a biblia maga is prózában beszél. A bibliai hatásnak Arany prózájára való kimutatása már nem bir annyira érdekléssel és ingerrel, mint a költői művek fürkészése; de teljesen mégsem zárkozhatunk el előle, mert a ki a biblia hatását Aranyra meg akarja ismerni a maga teljességében, oda is tartozik ügyelni, a hol az író egészen fesztelenül beszél, úgy a mint a vérében van. És ez leginkább a prózai iratoknál történik. Pedig Arany prózai munkái olyan körből valók, a hol kevés az alkalom a bibliával való érintkezésre; mégis gyakran megüti fülünket a biblia hangja, még ott is, a hol legkevésbé várnók.

Midőn Arany a Koszorút megindítja és irodalmi, széptani elvei felől a közönséget tájékoztatni akarja, nem ad irodalmi *programot*, avagy *tájékoztatót*, mint más író teszi vala, hanem »*Irodalmi Hitvallást*«, akárcsak a zsolnárköltő, a ki LXXIX, 13-ban azt mondja: »te rólad *vallást teszünk*.« Az olvasót erősen figyelmezteti, hogy oda ne adja irodalompartoló forintját oly szerkesztőnek, ki el nem mondja »széptani *credo-ját*«. Az író pedig védelmébe veszi és felvilágosítja felőle a közönséget, hogy ő ép úgy sóvárog kényelemre és jólétre, mint más emberfia és nincs neki csepp vágya sem »barlangban lakozni s megelégedni a *próféták szőrcsuhájával s erdei mézével*«. Itt Máté III, 4-re gondol az író, a hol azt olvassuk: »Jánosnak pedig ruhája vala *teveszőrből* . . . elesége pedig vala sáska és *erdei méz*.« Ezt a gondolatot, hogy az írónak ép úgy vannak szükségletei, mint bárki másnak és hogy munkájáért ép úgy megérdemli a díjazást, mint minden munkás, gyakran hangsúlyozza Arany a magyar

olvasóközönség előtt, még pedig rendesen bibliai fordulattal, így: »*ha méltó a munkás a maga bérére*, a szellemi munkás bizonynyal kétszeresen az.« Ez nem egyéb, mint Luk. X, 7-nek a mondása: »*méltó a munkás az ő jutalmára.*«

A hatvanas évek irodalmi állapotairól szólva, rosszalóan emlegeti az irodalmi központosítást, mely minden íróat a fővárosba von, de azért szellemi tekintetben központosított irodalmat nem tud teremteni. »A szépirodalom — mondja Arany — Pesten ütötte fel állandó lakhelyét, innen folytatja ujonczozását a haza minden részeiből, minden évben számos ifjú ember »*hagyja el apját és anyját és ragaszkodik az irodalomhoz.* Mindenki ráismer e gúnyos szavakban M. I. k. II, 24-re, a hol azt olvassák: »*elhagyja a férfit az ő atyját és az ő anyját és ragaszkodik feleségéhez: és lesznek egy testté.*« A bibliának eme utóbbi szavait is idézi Arany a »nő-e vagy né« című cikkében, a hol azt magyarázza, hogy ha például Szabó Pál nejről van szó, akkor nem szabad Szabó Pálnő-t mondani, mert ez azt tenné: Szabó Pál is, nő is, egy személyben; a mi képtelen, ha csak az Irás szavait betű szerint nem magyarázzuk: »*férj és nő egy test.*«

Még ha nyelvtani szabályokról ír a Nyelvőrben, tételeinek bizonyítására legszivesebben idézi a bibliát, különösen a Zsoltárokat.

Egy ízben azt magyaráztatja, hogy volt idő, a mikor nálunk a *hon* nem volt szinonim a *házával*, hanem olyan szűk értelemben vették, mint a németek a »Heim« szót. És itt a Zsoltárt idézi:

»A *madárnak* is van fészke
És honjában költ a fecske.«

Persze Zsolt. LXXXIV, 4. versére gondol a költő, a mely Szenczi Molnár földolgozásában [2. v.] így hangzik:

»A *verébnék* is van fészke
És honjában költ a fecske.«

Más alkalommal azt bizonyítja, hogy »*a mely*« önálló használat mai módon, azaz csupán dologra vonatkoztatva, már régen megvan az irodalomban. Bizonyítékul ismét a Zsoltárt idézi:

»Övé e földnek kerekése,
Kit a tengeren épített,
Folyóvizekkel környylvett,
Melyben meglátszik bölcsessége.«

Szószerinti idézet ez Zsolt. XXIV, 1, 2-ből Szenczi Molnár földolgozása szerint.

Ha Arany a születendő nagy tehetségekről szól, kiket a magyar irodalom vár, rendesen a közkeletű bibliai *messiáshoz* hasonlítja őket. »Új tehetségek — így szól az Irányok cz. cikkben — a drámai és elbeszélő költészet terén nem jelennek meg, a nagy ismeretlen, *a messiás, kit várunk*, sehol sem jelentkezik.«

Szász Károly költeményeit bírálva azt mondja, hogy a középszerű költők dalolgatása már azért is szükséges, hogy a jövő nagy költőjének útját egyengesse. És ezt Arany így fejezi ki: »Ha mi nem donganánk-bonganánk időközben, *hiába várná a világ a megváltó messiást.*« A hatvanas évek irodalmi állapotairól szólva, azt mondja, hogy e kor csak arra való, »hogy fenntartsa a hagyományt, éleszsze a reményt *születendő messiásokról.*«

A bibliának hasonlóan közismert szólásait használja Arany, midőn »egyedül *üdvözítő* írásmód«-ról szól, vagy pedig azt mondja: »tisztá magyarság, *jöjjön el a te országod!*« — Egyik barátját arról értesíti Arany, hogy Szilágyi ma tartja ünnepélyes székfoglalóját az Akadémiában és ezt így fejezi ki: »Szilágyi Sándor ma tartja ünnepélyes *bevonulását Jeruzsálembe.*«

Ha a nagy poétát Arany Messiásnak nevezi, már ezen eszmekörtől nem esik messze a fölkenetés se. A névnapi köszöntőket enyvező, disznótorokat megéneklő közepes poétákat csakugyan azzal gúnyolja Arany, hogy azok már az iskola falai közt elnyerik pajtáskodó verseik által »a *felavató olajt.*« Ez czélzás M. II. k. XXVIII, 41-re.

Azon cikkei, a melyeket egyenesen azzal a szándékkal írt, hogy a népre hasson velük, telve vannak bibliai eszmékkel, valamint bibliai kifejezésekkel. A Nép Barátja című lapba írt cikkei, a melyekkel a népet a szabadságharczban való részvételre buzdítja, többnyire egész gondolatmenetükben a bibliára vallanak.

A mód, a hogyan a költő Tasso és Zrínyi époszainak tárgyáról elmélkedik, élénken megvilágítja Arany bibliai stílusát. »A keresztes mozgalom által — így ír Arany — az emberiség nagy lépést tesz gondviselés kitűzte célja, rendeltetése felé... a nemzetek a lelkesülés egy pillanatában egyszerre megértik »*isten akarátját*«... egy közös nagy eszme szolgálatában áldoznak vagyont és életet *ivadékról ivadéokra*... Az eposz hősei úgy tűnnek föl, mint koruk választott emberei; megannyi *Mózesek* és *Józsuek*, hivatva népoket az *ígéret földére vezetni*, de magok is egy emberfölötti hatalom *felhő- és tűzoszlopaik követvén*... Zrínyi úgy tüntet föl Szolimán hadjáratát, mint az egész bűnben leledző magyar nemzetnek méltó ostorozását Isten által, ki azonban »*nem akarva, hogy a bűnös elveszszzen, hanem hogy megtérjen és éljen.*« Ezen bibliai gondolattal, mely Ezekiel XVIII, 23 és XXXIII, 11-ből ered, már másodizben találkozunk Arannál.

Midőn Garaynak »Betulia Hölgye« című hőskölteménye megjelenik, így ismerteti Arany: »Betulia hölgye: mi ez? kérdehetik sokan a *mai bibliátlan kor növendékei* közül. Egyszerűen *Judith és Holofernes* története. A hős héber asszony, kinek magasztos honszerelme és hitrajongása megszabadítja nemzetét a fenyegető zsarnok igától, mindenkor méltó tárgya vala a képző- és szülő művészeteknek.«

A vallási énekekről így nyilatkozik Arany: »Mi olvastunk néhány, újabb korban keletkezett vallási éneket, de megvalljuk, egyikben sem találtuk azon negélylés nélküli, igaz bensőséget, azon szívből buzgó vallásos érzelmet, a melytől régebb énekeink jobbjai át vannak hatva. »Igazság!« itt is, mint a költői produkció minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja: *csak zengő érez és pengő czimbalom*«.

Az utolsó mondattal Arany I. Korinth. XII, 1-re czéloz, a hol azt olvassuk: »Ha embereknek vagy angyaloknak nyelveken szólnék is, a szeretet pedig nincsen én bennem, *olylyá lettem, mint a zengő érez és pengő czimbalom*«.

A vallásos lira legrégebb képviselőjét, a zsoldárköltőt így nevezi Arany: »a királyi szent dalnok, az ó-szövetség himnuszainak ihletett énekese« (Zrínyi és Tasso 51. l.). — Mikor az Alkotmányos Nagy Naptár Petőfi Apostolatát először közli, de igen pongyola kiadásban, Arany a kiadót keményen lehordja és végül így szól: »A hiba és önkény ezer nemével találkozunk e kiadásban *A kinek füle van a hallásra, hallja!*«

Még soká folytathatnók ezen szemelvényeket, de a czél eléréséhez: a bibliai hatás világos kimutatásához ez is elegendő. Egyébként pedig mértékelt kell tartanunk, mert Arany prózai irataival nem foglalkozhatunk oly részletesen és behatóan, mint költői műveivel.

Csupán csak egy pontot akarunk még kiemelni: Arany leveleit. E leveleken, mint a gyümölcsön a hamva, rajta van a biblia zománca. Különösen azok, a melyek nagyon bizalmasak, így a Petőfihez és Tompához írottak telidesteli vannak bibliai reminiscenziákkal, czélzásokkal, idézetekkel. Ez mutatja épen, hogy Arany ajakán valósággal *élt* a biblia szava. Mindenütt, a hol benső bizalommal beszélget, mint a hogy az ember otthon a családjában szokott, csak úgy ömlik ajakáról az Irásnak igéje. Leveleinek legnagyobb része ugyanis soha sem volt a nyilvánosságnak szánva és csak halála után rendezte sajtó alá fia, Arany László. Ezekből kívánunk csak néhány jellemző részletet idézni.

A Noé életéből vett kedvencz képével kezdi Arany egyik levelét Petőfihez: »Hol találnak meg e soraim, nem tudom, de veszszenek bár el a postarendszer *özönvízében*, vagy *térjenek vissza hozzám az óhajtott enyhítő olajág* nélkül, *kibocsátom őket*«.

Midőn a szeretett barátot csak rövid idő választja el szívének forró vágyától, a Szendrei Juliával való egyesülestől, így ír neki Arany: »Csak egy rövid hold élet, és az én költő barátom, *mint Ilyés próféta, tüzes szekéren a mennyégbé száll*«.

Ugyancsak az ipáról és napáról, a kik a házasságot ellenezték, írja Arany: »Veled mégis okosabban bántak, mint az Úristen bánt első szüleinkkel, — téged előbb kívül tartottak *a paradicsom kapuján, s őriző angyalt (?) állítottak kétélű karddal* (nyelvvel) a kapufélfához, ki csak olykor szunnyadt el, mint a bakter a tilalomfa mellett, — de utóbb beleeresztenek végkép.«

Tervbe vett népies eposzáról, a melyet az ősmagyarokról akar írni, így nyilatkozik Petőfinek: »Festeném a népet szabadnak, nemesnek . . . a fejedelmet atyának, *patriárchának* . . . Egy ily eposzt, remélem, vérré tanulna a nép; a nemesi rend átvénné a néptől, mint most a népdalokat s lenne a költészet nemcsak »az *írástudók és farizeusok*«, hanem a nemzet költészete.«

Egy másik levelében így búcsúzik tőle: »*Megáldjon* kedves jó fiú, *az atya Úristen, megigazítson a fiú Úristen és megszenteljen a szentlélek Úristen, hogy áldott légy mennyen és földön*, buzgón imádkozza szerető barátod Arany János.«

Tompát, a ki Hanván lelkészkedik, így szólítja: Hallom, hogy az *Úr kertjében* még szorgalmasabban fáradozol, mint az irodalomban.« Midőn az új paplakot elfoglalja, így köszönti a jó barát: »Tehát végre csakugyan az új házban laktok. *Légyen te kőfalaidban csendesség, békesség, öröm és boldogság.*« Magáról és családjáról így ír neki Arany: »Mi, hála érte annak, *a ki a jót és gonoszt ismeri*, türethető állapotban vagyunk.« Barátjának és nejeének pedig ily kívánsággal kedveskedik: »*Isten* a maga lehető *jóságát terjeszse ki rád* és az én kedves, igen kedves komám-asszonyra, most és mindörökké — Amen.« Az »Ament« tréfásan olyan manupropriával írja a levél alá, mint rendesen az »Arany« nevet szokta.

Midőn Tompa a Szépirodalmi Figyelő számára verset küld, Arany, a szerkesztő, így válaszol neki: »Oly járatlan vagyok *izráelben*, oly régen nem honoráltak nekem semmit, hogy hozzá sem tudok vetni, mit adjak egy oly versért, mint a tied és neked.« A nagykörosi tanárságról való leköszönése után így ír neki: »Anyagilag — isten tudja, hogy leszünk . . . hanem hisz *jó az isten, jót ad*. Annyi kétségtelen előttem, hogy a tanári állást mindenesetre el kellett hagynom, azt hát nem bánom: a többiről — »*deus providebit*«. Ez a M. I. k. XXII, 8. versében van meg a Vulgata szerint.

Több idézetet is találhatunk Aranynál, melyek a latin bibliára, a Vulgatára vallanak. Így egyik, Tompához írt levelében tréfásan mondja: »Mikor én nálad voltam, nem lumpoltál, nem éjtszakáztál, hanem már hét órakor aludtál! Pedig írva van . . . *qui bene dormit, salvabitur.*« Ján. XI, 12-ben találhatunk hasonló mondást: »*Si dormit, salvus erit.*« Ugyancsak a beteg Tompát vigasztalja egy másik levelében ő, a ki szintén beteg és attól fél, hogy barátja azt fogja neki válaszolni: »*Doctor medica te ipsum.*« Ehhez hasonlót pedig Luk. IV, 23-ban olvashatunk: »*medice cura te ipsum.*«

Ezen idézetekből azonban nem következtethető, hogy Arany behatóan ismerte a Vulgatát, mert ezen és ehhez hasonló idézetek: közmondásszerű szólások, a melyeket bárki is használhat, a nélkül, hogy a Vulgatával ismerősnek kellene lennie. Aranyra azonban, összevetve egyéb biblia-ismereteivel, ebből mégis levon-

hatunk ennyit: valószínű, hogy a Vulgata sem volt ismeretlen előtte.

Egyik levelében a tudákosok költészetét, a kik a népies-nemzeti irány helyett Kazinczy és Döbrentei szonettjei után kívánkoznak, úgy jellemzi, hogy »*visszasóhajtanak Egyiptom vöröshagymáira*«. Másik levelében pedig így búcsúzik a jó barátától: »Öllek hetvenhétszer, most még csak »*álomban és tükörben*«, mint az írás mondja, de majd nem soká *szinről színre*.« Bizonyára I. Kor. XIII, 19. lebeg előtte, a hol azonban így áll: »*Most látunk tükör által és homályosbeszéd által, de akkor szemtől szembe.*«

Gyulai Pálnak egyszer azt írja: »*Vita brevis, ars longa*«, e pedant mondatot, barátom, fordítsd meg, *hogy hosszú életű légy e földön*, azaz tartsd szem előtt: *ars brevis, vita longa*.«

Egy izben Gyulai Pálnak heves polémiája volt Szász Károlylyal a Szépirodalmi Figyelőben, melynek Arany volt a szerkesztője. Gyulai csipősen jegyzi meg, hogy Aranynek legalább utólag kellene a vita dolgában szerkesztői véleményét nyilvánítani, mert ha ezt nem tenné, az irodalmi jellemtelenség vádját vonná magára. Erre Arany elmondja véleményét és a haragos Gyulaira a többek közt ezt a megjegyzést teszi: »*Nehogy az lássék . . . némely olvasóm előtt, mintha Gyulai anathémája riasztott volna rám s azért rohanok a tudomány, elmésség s logica fegyveres Góliáthja ellen gyöngye pálczával ugyan, mint Dávid, de a »seregek urának neve nélkül . . .*«

Ez Aranynek egyik legkedveltebb képe, a melylyel nagyon sűrűn találkozunk.

Végül még csak egy levelére vessünk egy pillantást: Lévay Józsefnek ezt írja: »*Azt elhiszem, hogy a ti állapototok a lét és nem lét közt ingadoz, mikor a miénk sem »kösziklára épült ház*«, mint az írás mondja.«

Most pedig vegyünk mi is azon bibliai mondással búcsút Arany Jánostól, a melylyel ő szokta befejezni írásait: Isten velünk és az ég minden angyalai!

ÁMEN!

